HZ. OSMAN DÖNEMİ DEVLET SİYASETİ

ADEM APAK

HZ. OSMAN DÖNEMİ DEVLET SİYASETİ

"Çalışmamı kendilerinden çok şey öğrendiğim
saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hüseyin Algül'e
ithaf ediyorum..."

insan yayınları : 323
tarih dizisi : 17

birinci baskı, 2003
gözden geçirilmiş ikinci baskı, 2015

yayıncı sertifika no: 12381
isbn 978-975-574-751-4

hz. osman dönemi devlet siyaseti
adem apak

editör
erhan güngör

içdüzen
mürettibhane

kapak düzeni
harun tan

baskı-cilt
aktif matbaa ve reklam hiz. san. tic. ltd. şti.
söğütlüçeşme mah. halkalı caddesi
no: 245/1-A küçükçekmece/istanbul
tel: 212 - 698 93 54 - 55
matbaa sertifika no: 13978

insan yayınları
istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul
tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56
www.**insanyayinlari**.com.tr
insan@**insanyayinlari**.com.tr

HZ. OSMAN DÖNEMİ DEVLET SİYASETİ

PROF. DR. ADEM APAK

insan yayınları

ADEM APAK

1970 yılında Bursa'da doğdu. 1988'de Bursa İmam-Hatip Lisesi'nden, 1992'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir yıl sonra İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 1995 yılında "*Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri*" isimli tez ile yüksek lisansım tamamladı. 1999 yılında *"Amr b. el-Âs (Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı)"* konulu araştırmasıyla doktor oldu. 2001-2002 ve 2004-2005 öğretim yıllarında Türkmenistan Mahdumkuli Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevinde bulundu. Mayıs 2005'te doçent unvanı aldı. 2007-2008 eğitim öğretim döneminde Şam'da alanıyla ilgili araştırmalar yaptı. 2011'de profesör oldu. Halen Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Yayınlanmış Kitapları:

- *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b.el-Âs,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti,* İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri,* Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- *Bursa'da İşgal Günlüğü,* (Ortak Sadeleştirme), Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I (Hz. Peygamber Dönemi),* Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi),* Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi),* Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi Dönemi),* Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- *Anahatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.
- *Hz. Peygamber'in Etrafındaki Çocuklar ve Gençler,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- *İslam'ın Örnek Şahsiyetleri Ashab-ı Kirâm,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- *Anahatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları,* Ensar Neşriyat 1014.

İçindekiler

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİ İDARESİNDE ÜMEYYEOĞULLARI'NIN YERİ

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicret sonrası Medîne'de teşekkül ettirdiği devlet, kısa süre içerisinde Arap Yarımadası'nda hakimiyetini sağladı. İlk halife Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634), bir yandan kendi döneminde meydana gelen ridde savaşlarında devlete ve dine karşı isyan edenlerle mücadele verirken, diğer taraftan da başta Suriye ve Filistin olmak üzere muhtelif beldeler üzerine sistemli fetih hareketleri başlattı. Hz. Ebû Bekir'den sonra halife olan Hz. Ömer de (13-23/634-644) selefini takip ederek, Suriye bölgesindeki fütûhâtı daha da hızlandırıp İslâm ordularını Kuzey Afrika'ya kadar ulaştırdı. Halife, diğer taraftan doğuya düzenlediği taarruz ile Sasanî İmparatorluğu'na son verdi.

Hz. Ömer'in ardından halife seçilen Hz. Osman (24-35/644-655) zamanında da İslâm fütûhâtı devam etti. Devletin sınırları Horasan'dan Kuzey Afrika'nın batısına kadar ulaştı. Bunun sonucu olarak dili, dini, tarihi ve kültürü biribirinden farklı birçok insan, İslâm devleti içerisinde bir araya gelmiş oldu. Toplumdaki bu farklılıklar önce ihtilafların, ardından da birtakım dahilî problemlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk iki halife dönemlerinde görülmeyen

ve etkileri zaman geçtikçe artan anlaşmazlıklar, dahilî bölünmelerin tetikleyicisi oldu. Özellikle Hz. Osman devrinde başlayan ve tartışmaları uzun yıllar devam eden bu olayları ve nedenlerini ele alarak açıklığa kavuşturmak, İslâm tarihçilerinin önemli görevlerinden birisidir. Bu düşünceden yola çıkılarak bu araştırmada İslâm tarihinde Emevîler adıyla anılan tarihî sürecin oluşumunu hazırlayan hadiselere ışık tutmak hedeflenmiş, Emevî devletinin kuruluşunun arka planı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın giriş kısmında, İslâm öncesi Mekke toplumu ve idaresi hakkında özet bilgi verildikten sonra, tesiri uzun yıllar süren ve Hz. Osman zamanında daha da belirginleşen Emevî-Hâşimî düşmanlığının sebepleri incelenmiş; ilk bölümde, Hz. Osman dönemine kadar Ümeyyeoğulları'nın siyasî alandaki etkinlikleri ortaya konmaya çalışılmış, bu başlık altında sırasıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Emevî ailesinin siyasî rollerinin tespitine çalışılmıştır.

Araştırmanın ikinci ve asıl bölümü Hz. Osman dönemine ayrılmıştır. "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi ve Halifeliğinin İlk Altı Yılındaki İdaresi (Sükûnet Dönemi)" başlıklı ilk kısımda, Hz. Ömer'in şehid edilmesi sonrasındaki gelişmeler, şûrânın teşekkül ettirilmesi ve Hz. Osman'ın halife seçilmesi özet olarak verildikten sonra, yeni halifenin idarî alandaki faaliyetleri üzerinde durulmuş, eyâletlerdeki vali değişikliklerinden, yeni valilerin icraatlarından, onların gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinden ve teb'alarıyla olan ilişkilerinden bahsedilmiştir.

"Hz. Osman'ın Son Altı Yılı (Karışıklık Dönemi)" adı verilen ikinci bölümün son kısmında ise halifenin ve onun tayin etmiş olduğu Benî Ümeyyeli idarecilerin uygulamalarının halk üzerinde meydana getirdiği tepkilerin nedenleri tespite çalışılmış, devlet içinde ortaya çıkan karışıklıklarda ve halifenin şehid edilmesiyle neticelenen olaylarda Ümeyye ailesinin etki ve sorumluluklarının ortaya konulması hedeflenmiştir.

Bu çalışma 1995 yılında Prof. Dr. Hüseyin Algül'ün danışmanlığında "Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri" başlığıyla tarafımızdan hazırlanmış yüksek lisans tezinin yeniden gözden geçirilmiş şek-

lidir. Ana yapısı korunmakla birlikte o zamandan günümüze kadar yapılan araştırmalar da dikkate alınarak çalışmaya bazı ilavelerde bulunulmuştur.

Araştırmanın tespitinde ve yürütülmesi safhasında tecrübelerini ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Algül'e, kıymetli görüşlerinden yararlandığım Prof. Dr. Osman Çetin ve Prof. Dr. A. Lütfi Kazancı'ya, çalışmanın yazımı sırasında yardımını esirgemeyen muhterem eşim İknur Günay hanımefendiye, editör Erhan Güngör'ün şahsında eserin ikinci baskısını gerçekleştiren İnsan Yayınları çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Yeşil/Bursa 2015
Adem APAK

KISALTMALAR

AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bk.	:Bakınız
bl.	:Bölüm
c.	:Cilt
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	:Hicrî
İA	:İslâm Ansiklopedisi
ks.	:Kısım
nşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
sad.	:Sadeleştiren
sy.	:Sayı
thk.	:Tahkik
tlk.	:Ta'lik
trc.	:Tercüme eden
ts.	:Tarihsiz
tsh.	:Tashih
vd.	:Ve devamı

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

İslâm öncesi dönemden başlayıp, Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar geçen dönemi içine aldığı için, hemen her türlü İslâm tarihi eseri araştırmamıza kaynaklık etmiştir. Bu kaynakların tümünü zikretmeye imkân olmadığı için, burada sadece en önemlileri belirtilmekle iktifa edilecektir. İslâm öncesi dönem hakkında çalışmada en fazla Cevad Ali'nin *el-Mufassal*[1] isimli eserinden istifade etilmiştir. Emevî-Hâşimî rekabetinin incelenmesi konusunda Makrîzî'den(845/1444)[2] önemli bilgiler alınmıştır. *en-Nizâ'* isimli eserinde müellif, bu iki kabilenin İslâm öncesinden başlayıp ve uzun yıllar devam eden mücadele seyrini anlatmıştır. Hz. Peygamber dönemiyle ilgili rivayetlerde siyer ve meğâzî türü eserler çalışmaya kaynaklık etmiştir. Vâkıdî (124/741)[3], İbn İshâk (151/768)[4] ve özellikle İbn Hişâm'ı (218/833)[5] zikretmek müm-

---

1. Cevad Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1980.
2. Makrîzî, *en-Nizâ*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire 1988.
3. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî* (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.
4. İbn İshâk, *Siyer* (thk. Muhammed Hamidullah, trc. Sezai Özel), İstanbul 1988.
5. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-IV, Kahire 1987.

kündür. İbn Seyyidinnâs (743/1340)[6], Diyarbekrî (966/1558)[7] ve Halebî (975/1567)[8] gibi geç dönem siyer alimlerini de bunlara ilave etmek gerekir.

Genel tarih kaynakları içerisinde en fazla olarak, İslâm tarihi araştırmalarının baş eseri olan Taberî'den(310/922)[9] faydalanılmıştır. Taberî, eserinde kendisine ulaşan bütün rivayetleri olduğu gibi aktarmakta, rivayetler arasında herhangi bir tercih yapmamaktadır. Bu konuda Taberî'nin özeti mahiyetinde olan ve nisbeten daha sağlıklı rivayetleri eserine alan İbnü'l-Esîr'e (630/1232)[10] sık sık müracaat edilmiştir. Bunlardan başka, Ya'kûbî (292/304)[11], Mes'ûdî (346/956-957)[12] ve İbn Kesîr (774/1372)[13] de araştırmanın kaynakları arasına dahil olmuşlardır. Fetihlerle ilgili olarak, İbn Abdilhakem (257/870)[14] ve Belâzurî'den (297/892)[15] faydalanılmıştır. İbn Abdilhakem, bilhassa Mısır fetihleriyle ilgili geniş malumât vermektedir. Şehir isimleri ve yerleri hakkında en fazla Yâkût el-Hamevî'ye (626/1229)[16] başvurulmuştur. Araştırmada bazı tabakât ve terâcüm kitapları da kullanılmış olup, bunların başlıcaları İbn Sa'd (230/844)[17], İbn Abdilberr (463/1071)[18], İbnü'l-Esîr (630-1232)[19] ve İbn Hacer (852/1448)[20]'dir.

---

6. İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser,* I-II, Beyrut ts.
7. Diyarbekrî, *Hâmis*, I-II, Beyrut 1283.
8. Halebî, *İnsânü'l-Uyûn,* I-III, Mısır 1964.
9. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebû'l- Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut 1967.
10. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.
11. Ya'kûbî, *Târih,* I-II, Beyrut 1960.
12. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), I-IV, Mısır 1964.
13. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* I-IV, Beyrut-Riyad ts.
14. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ,* (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.
15. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* (thk.Abdullah Enis el-Tübbâ), Beyrut 1987.
16. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* I-V, Beyrut 1975.
17. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* I-VIII, Beyrut ts.
18. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb,* I-IV, Kahire ts.
19. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe,* (thk. Muhammed İbrahim ve Muhammed Ahmed), I-VII, Kitâbu'ş-Şıb' 1970.
20. İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe,* I-IV, Mısır 1328.

Çalışmada Wellhausen[21] Watt[22] ve Muir'i[23] gibi batılı müelliflerin eserlerine de müracaat edilmiştir. Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi*'nde müsteşriklerin yazmış oldukları maddelerden de istifade edilmiştir.

Günümüzde yapılan araştırmalardan bahsetmek gerekirse bu konuda, ilk önce İrfan Aycan'ın *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*[24] isimli doktora çalışmasını zikretmek gerekir. Bazı konularının araştırmamızla ortak olması nedeniyle, hem kaynaklara ulaşma, hem de metot yönünden bu eserden faydalanılmıştır. Bu araştırmadan başka, bilhassa Mısır'ın fethi ve Hz. Osman dönemi Mısır idaresi hakkında Nadir Özkuyumcu'nun *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*[25] isimli çalışmasından önemli ölçüde faydalanılmıştır. Aynı şekilde İbrahim Sarıçam'ın *Emevî-Hâşimî İlişkileri* isimli çalışması da müracaat edilen araştırmalardan birisidir.[26] Hz. Osman dönemi olaylarının değerlendirilmesinde Ethem Ruhi Fığlalı'nın *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*[27] isimli araştırmasını burada zikretmek gerekir.

Makale olarak, Sabri Hizmetli'nin "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi"[28] başlıklı incelemesine sık sık müracaat edilmiştir. Bilhassa Hz. Osman'ın şehid edilmesi öncesi ve esnasında gerçekleşen olayların tahlilinde bu araştırma çalışmamıza ışık tutmuştur.

---

21. Wellhausen, J., *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1960; *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963.
22. Watt, W. M, *Hazreti Muhammed* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1963; *Muhammed Mekke'de* (trc.
Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara 1986.
23. Muir, William, *The Caliphate,* Beyrut 1963.
24. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 1990.
25. Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Mısır ve Kuzey Afrika,* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
26. Sarıçam, *İbrahim, Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997. Bu eser, Hz. Osman'ın hilafetinin sonuna kadar geçen dönem dikkate alınırsa çalışmamızla pek çok ortak yöne sahiptir. Bu nedenle araştırmamızı yeniden gözden geçirme esnasında Sarıçam'ın eserinden istifade ettik.
27. Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri,* Ankara 1983.
28. Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, sy. XXVII, 1985, s. 149-177.

Ayrıca, E. Ruhi Fığlalı'nın "Abdullah İbn Sebe' Meselesi"[29] isimli makalesinden de faydalanılmıştır. Bu çalışmada Hz. Osman döneminin önemli konularından olan İbn Sebe' meselesi ve Ebû Zerr el-Ğıfârî hakkında detaylı ve açıklayıcı değerlendirmeler yapılmıştır.

Son olarak gerek bizim daha sonra tespit edebildiğimiz, gerekse bu araştırmanın tamamlandığı 1995 yılından sonra yazılan ve Hz. Osman ile direkt veya dolaylı konuları ele alan bilimsel çalışmalardan bahsetmek istiyoruz. Bunlardan ilki Murat Akarsu tarafından 1993 tarihinde tamamlanan "Hilâfetine Kadar Hz. Osman" başlıklı yüksek lisans tezidir[30]. Akarsu, çalışmasını Hz. Osman merkezli ele almış, ailesinden, hicrete kadar geçen süredeki faaliyetlerinden ve ilk iki halife dönemindeki görevlerinden bahsettikten sonra, onun halife seçilmesi konusunu aktararak araştırmasını tamamlamıştır.

Ali Rıza Ayar'ın doktora tezi olarak hazırladığı *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri*[31] başlıklı çalışmanın yarısı konumuzla alakalı izlenimi vermekle birlikte, siyasî hadiselerden ziyade Hz. Osman döneminin ictimaî, siyasî, hukukî, iktisadî yönlerini ele alan bir kurumlar tarihi çalışması hüviyetindedir. Dursun Ali Şeker'in tamamladığı "Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat"[32] konulu yüksek lisans çalışması Ali Rıza Ayar'ın çalışmasıyla benzer muhtevaya sahiptir. Araştırmacı bizim konumuzla paralellik arzeden siyasî hadiseleri giriş kısmında özetledikten sonra, Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı, Hz. Osman Döneminde Sosyal ve Kültürel Hayat ana başlıklarıyla çalışmasını takdim etmiştir.

Bizzat inceleme imkânı bulduğumuz bu çalışmalar ve muhtevalarından bahsettikten sonra, konumuzla dolaylı ilgili olan iki araştırma

---

29. Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri,* Ankara 1993, s. 289-301.
30. Akarsu, Murat, *"Hilafetine Kadar Hz. Osman"* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
31. Ayar, Ali Rıza, *"Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.
32. Şeker, Dursun Ali, *"Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat"* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa 1998.

hakkında da sadece bibliyografik bilgi aktarmak istiyoruz. Bunlar Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak hazırlanmış ve basılmamış yüksek lisans tezleridir. Birincisi 1993 yılında tamamlanan Ali İpek'in hazırladığı "Hz. Osman Zamanında İran Fetihleri" başlığını taşırken, ikinci çalışma ise Ülker Aytekin'in 1995'te tamamladığı "Hz. Osman Zamanında Kûfe" isimli tezidir.

B. İSLÂM ÖNCESİ MEKKE ŞEHİR DEVLETİNİN OLUŞUMU VE EMEVÎ-HÂŞİMÎ REKABETİNİN BAŞLAMASI

Ümeyyeoğulları'nın Hz. Osman dönemindeki idarî faaliyetlerini incelemeye geçmeden önce, bu kısımda Emevî ailesinin İslâm öncesi Mekke toplumundaki konumu ile Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk iki halife dönemlerindeki statüsü tespite çalışılacaktır.

İslâm öncesinde dağınık haldeki Kureyş kabilesini bir araya getiren ve Mekke'de bir şehir devleti kuran şahıs, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dedesi Abdulmuttalib'den yukarıya doğru dördüncü sırada yer alan ceddi Kusay b. Kilab'dır. Kusay henüz sütten kesilmiş bir çocuk iken babası Kilab ölmüştü[33]. Kudâ'a kabilesine mensup olan Rebîa b. Haram, hac için Mekke'ye geldiğinde, Kusay'ın annesi Fâtıma binti Sa'd b. Seyel ile evlendi[34]. Rebîa, hanımı ve oğlu Kusay'ı kabilesi olan Benî Uzrelerin[35] yurduna götürdü. Kusay orada üvey babası Rebîa'nın himayesi altında büyüdü[36]. Daha sonra babasının aslında Kureyşli olduğunu öğrenince Mekke'ye gitmek istedi[37]. Kudaa hacıları yola çıktığı zaman Kusay da onlarla beraber Mekke şehrine geldi[38]. Mekke'ye yerleşen Kusay, şehrin yönetimini elinde bulunduran

---

33. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 31-32.
34. Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 38.
35. Benî Uzre: Yemen menşeli ve Kıddalıların büyük koluna mensup bir Arap kabilesidir. Vida, G. Levi Della, "Uzre", *İA,* XIII, 89-90.
36. Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* (thk. R. Salih Melhas), I-II, Mekke 1965, I, 104; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* (thk. Muhammed Hamidullah), Mısır 1959, I, 49.
37. Süheylî, *Ravdu'l-Unuf,* (thk. Abdurrahman Vekil), I-VII, II, 33.
38. İbn Sa'd, *et-Tabakât* I,67 ;Taberî, Târîh, II,182; Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 41.

Huzâalıların lideri olan Huleyl'in kızı Hubba'ya talip olarak onunla evlendi. Hubba'dan Abdüddâr, Abdümenâf, Abdüluzza ve Abd isminde oğulları oldu[39].

Huleyl hastalanınca Kâ'be anahtarını kızı Hubba'ya, Beytullah'ın idaresini de damadı Kusay'a devretti[40]. Huzâalılar, Huleyl'in Kâ'be hizmetini Kusay'a bırakmasına karşı çıkarak anahtarı Hubba'dan aldılar[41]. Bunun üzerine Kusay, Kâ'be hizmetleri konusunda kendisinin Huzâa ve Benî Bekr'den daha üstün olduğunu düşüncesiyle Kureyş ve Benî Kinâne'den kabile reisleriyle görüşüp onlarla Huzâa ile Benî Bekr'in Mekke'den çıkarılması konusunda anlaştı. Ayrıca Uzreoğulları'ndan ana bir kardeşi Rizah b. Rebîa'yı da yardıma çağırdı[42].

Huzâa-Benî Bekr ittifakı ile Kusay taraftarları Ebtah'da şiddetli bir savaşa giriştiler. Araya bazı Arap kabilelerinin girmesiyle taraflar savaşı bırakmayı ve konunun çözülmesi için de Ya'mur b. Avf'ın hakemliğine baş vurmayı kabul ettiler. Hakem, Kusay lehine karar vererek Mekke yönetiminin Kusay'a devredilmesine ve Huzâalıların Mekke'den çıkarılmasına hükmetti[43].

Kusay'ın Kâ'be anahtarını alması hakkında başka bir rivayet daha vardır[44]: Kusay'ın kayınpederi Huleyl hastalanınca, Beyt'in anahtarını kızı Hubba'ya vermişti. Kadın olması nedeniyle Hubba hizmetleri yapmaktan aciz olduğu için, anahtar yine Huzâa'dan olan Ebû Gubşan'a devredildi. Şaraba aşırı düşkün olan Ebû Gubşan, Taif'te bulunduğu sırada bir tulum şarap ve yaşlı bir deve karşılığında anahtarı Ku-

---

39. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 136-137; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, Beyrut 1970, s. 32; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1971, I-V, II.c. 1. ks., s. 334.
40. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 68; Taberî, *Târîh,* II, 255.
41. Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I, 105.
42. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 137; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I, 105; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 49.
43. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 143; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I, 107; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I,69; Ya'kûbî, *Târîh,* I, 238; İbn Kesîr, *Sîretü'r-Rasûl* (thk. Mustafa Abdulvâhid), I, 94; Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,* Ankara 1970, s. 89.
44. Çağatay, bu rivayetin ilkine göre zayıf olduğunu ifade ediyor. bk. Çağatay, s. 90.

say'a sattı. Aklı başına geldiğinde anahtarı geri almak istediyse de, orada bulunanların şehadetiyle anahtar Kusay'da kaldı. Bu olaydan sonra "Ebû Gubşan'dan daha ziyankâr" şeklinde bir söz, ahmaklık ve pişmanlık konusunda darb-ı mesel olmuştur[45].

Mekke hakimiyetini tamamen eline alan Kusay dağınık halde yaşayan kabilesini bir araya getirdi[46]. Sadece kutsal yer çevresinde çadırlar kurup halkı oralara yerleştirmekten öte, onu Mekke şehrinin asıl kurucusu olarak kabul etmek gerekir[47]. Kusay, Kâ'b b. Lüey'in kolları olan Abdümenâfoğulları, Abdüddâroğulları, Abdüluzzaoğulları, Zühreoğulları, Abdoğulları, Teymoğulları, Mahzumoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları ve Adiyoğulları'nı Zemzem'in bulunduğu el-Bathâ vadisine yerleştirdi. Bu sebepten onlara Abtahî, Bitahî veya Kureyş el-Bitah adı verildi. Bunlar Kureyş'in en zengin ve en soylularıydılar. Kureyş el-Bitah'ın dışında kalanlar ise, dış mahallelerde ve şehri kuşatan tepelerin arasındaki boğazlarda iskân edildiler. Birinci gruba göre daha az itibarlı olan bu topluluğa ise Kureyş-i Zevâhir adı verilir[48]. Kusay'ın ve onun büyük babası Kâ'b'ın soyundan gelenlerin hepsi Kureyş-i Bitah içinde yer almaktadırlar[49].

Kusay, Kureyş'i iskân ettikten sonra Mekke ve Kâ'be'nin yönetimini uhdesine aldı. Hicâbe (Kâ'be perdedarlığı), Kıyâde (Kumandanlık), Nedve (Meclis başkanlğı), Sikâye (Hacılara su dağıtma), Rifâde (Hacılara yiyecek sağlama) gibi önemli görevleri bizzat üstlenerek diğer hizmetleri eski sahiplerine bıraktı. Kureyş'in reisi olan ve aynı zamanda

45. Taberî, *Târîh,* II, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* II,11-12; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c 1. ks. s. 335; Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 42; Es'ad, Mahmud, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* (Sad: A: Lüfi Kazancı- Osman Kazancı), İstanbul 1983, s. 112.
46. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 144; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I, 107; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 71; Taberî, *Târîh,* II, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 13; Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* s. 113; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi,* s. 90.
47. Watt, *Muhammed Mekke'de,* s. 12.
48. Kureyş-i Bitah ve Zevâhir hakkında geniş bilgi için bk. Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 27-29.
49. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II,13; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* II, 207; Lammens, "Kureyş", *İA,* VI, 1015; Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye,* Beyrut 1976, s. 46; Kehhale, Ömer, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab,* I-V, Beyrut 1982, III, 984.

Nedve (Meclis başkanlığı) görevini üstlenen Kusay, (Dâru'n-Nedve = Danışma yeri) anlamına gelen bir meclis binası inşa etti. Kusay'ın ikametgâhı olan ve M. 440'ta yapılan bu binada, Kureyş'in önemli mes'eleleri istişare edilir ve karara bağlanırdı. Başka kabilelerle yapılacak savaş ve barış kararları burada alınır, sancak burada açılırdı[50].

Kusay'ın ölümünden sonra onun üstlenmiş olduğu görevler büyük oğlu Abdüddâr'a geçti. Fakat Abdümenâf'ın oğulları Abdüşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel[51] Kureyş içinde kendilerinin Abdüddâr ailesinden daha üstün olduklarını iddia ederek, onların elindeki hizmetleri almaya karar verdiler. Abdüddâr'ın buna itirazıyla şehirde gerginlik meydana geldi. Kureyş, siyasî olarak ikiye bölündü: Abdüddâr'ı Mahzum, Sehm, Cumah, Adiy; Abdümenâf'ı ise Esed, Zühre, Teym ve Hâris b. Fihr desteklediler. Abdümenâfoğulları'nın başında Ebû Süfyân'ın dedesi Abdüşşems bulunuyordu[52]. Her iki taraf savaşa girişmek üzereyken araya giren başka kabileler vasıtasıyla sulha karar verdiler. Yapılan anlaşma ile yetkiler iki kardeş çocukları arasında paylaştırıldı. Hicâbe, Livâ, Nedve Abdüddâr'a kalırken; en önemli görevler Kıyâde, Sikâye ve Rifâde Abdümenâf soyuna geçti[53].

---

50. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I,44; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I, 66, 109; Taberî, *Târîh,* II, 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Kesîr, *Sîre,* I, 97; Weir, T. A. "Darunnedve", *İA*, II, 492-493; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi,* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1991, I-II, II, 581; Kasımî, Zafir, *Nizâmü'l-Hükm fî'ş-Şer'iyye ve't-Târîhi'l-İslâmiyye,* I, Beyrut 1990, s.19-20; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* Ankara, 1997, s. 45-50; Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy, 1, s. 182-188.
51. İbn Kuteybe, Abdümenâf'ın Ebu Amr adında başka bir oğlunun daha olduğunu bildiriyor. bk. *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 32.
52. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 151, İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c. 1, ks. s. 336. Komutanlığı Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'in yaptığı da rivayet edilir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 77.
53. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I,151; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 14; İbn Kesîr, *el- Bidâye,* II, 209; Heykel, Mehmet Hüseyn, *Muhammed Mustafa* (trc. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1948, s.86; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi,* s. 91; Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s. 48; Lings, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* İstanbul 1990, s.14; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri* s. 61-68; Apak, *İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi,* s. 188-190.

İslâm tarihi boyunca meydana gelen birçok olayın ve mücadelenin kaynağı olarak kabul edilen Emevî-Hâşimî mücadelesi Abdümenâf'tan sonra başlamış, onun oğulları arasında sürüp giden rekabetin etkileri asırlar boyu devam etmiştir. Birtakım itikadî ve siyasî fırkaların oluşumunda, ortaya çıkan savaşlarda bu mücadelenin direkt veya dolaylı etkisi görülür.

Abdümenâf, babasının sağlığında hatırı sayılan ve sözü dinlenen bir kişi idi. Çok cömert ve ihsanı bol olması nedeniyle kendisine "Feyyâz" adı verilmiştir.[54] Mekke'nin yabancılarla olan siyasî ve iktisadî münasebetlerini geliştirdi. Bizans, İran ve diğer ülkelerin imparatorları ona, kendi ülkelerinde ticaret yapma izni verdiler[55]. Abdümenâf öldüğünde onun vazifelerinden Sikâye ve Rifâde'yi Hâşim, Kıyâde'yi de Abdüşşems üstlendi. Hâşim ile Abdüşşems'in birbirlerine yapışık olarak doğdukları, ayrıldıklarında, aralarından kan aktığı, bu nedenle de ileride onların nesilleri arasında bir mücadelenin olacağı şeklinde yorumlar yapılmıştır[56].

Sikâye ve Rifâde'yi üzerine alan Hâşim, o dönemde Mekke'nin en zengini sayılıyordu. O, bu görevleri îfa etmek için malından çok miktarda pay ayırırdı[57]. Aynı zamanda büyük bir tüccar olan Hâşim, Kureyş'i ilk defa Harem dışındaki ülkelere kış ve yaz seferleri yapmaya sevk eden, bu seferlerden onların güvenliklerini sağlayan ilk kişi idi.[58] Hâşim, Kureyş tüccarlarının Bizans topraklarında rahat ticaret yapabilmeleri ve ticaret vergilerinden muaf tutulabilmeleri için Kayser'den izin aldı. Aynı muafiyet, Habeş hükümdarından sağlandı. Hâşim Şam, Rum yurdu ve Gassan'a; Abdüşşemş Habeş'e, Nevfel Irak ve Faris'e, Muttalib de Yemen'e ticarî seferler düzenlemeye başladılar[59]. Bütün Arabistan'da emniyetsizlik hüküm sürerken, Kureyş kervanları rahatça her tarafa gidip gelebilme imkânı elde ettiler[60].

---

54. Halebî, *İnsan'ül-Uyûn*, I, 21.
55. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 75; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32.
56. Taberî, *Târîh*, II, 252; Makrîzî, *en-Nizâ*, s. 38; Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm*, 116-117.
57. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 60; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 242.
58. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, (thk. Muhammed Behcet el-Eserî), I-III, Beyrut ts., I, 307.
59. Taberî, *Târîh*, II, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 10.
60. Şiblî, Mevlâna, *Asr-ı Saadet*, (trc. Ö. Rıza Doğrul, nşr. O.Z. Mollamehmedoğlu), I-V, İstanbul 1977, I, 222; *Büyük İslâm Tarihi*, (Redaktör: H. Dursun Yıldız), I-X, İstanbul 1992, I, 133, 142.

Hâşim, Kureyş'in şiddetli kıtlığa maruz kaldığı bir dönemde Şam'a giderek oradan kuru ekmek ve peksimet getirmiş, yük taşıdığı develeri kesip tirit yaparak halkı doyurmuştu. Onun asıl ismi Amr iken, bu hizmetinden dolayı kendisine (Hâşim=Tiridi ufalayan) adı verilmiştir.[61]

Babasının vefatıyla Abdüşşemsoğulları'nın lideri olan Ümeyye b. Abdüşşems, zenginliği sebebiyle Kureyş'in önde gelenlerinden biri kabul ediliyordu[62]. Bu nedenle Kureyş riyaseti için kendisini, amcası Hâşim'e denk ve rakip görüyordu. Bundan dolayı amcasının yaptığı gibi halka ikram yapmaya kalkıştı. Buna güç yetiremeyince de Kureyşliler onu kınadılar. Kınamadan rahatsız olan Ümeyye, siyasî rakip gördüğü Hâşim'e dil uzatarak aralarında münâfere yapılmasını talep etti. Bunun için soyu, şerefi, şahsiyeti yönüyle kimin daha üstün olduğuna karar vermek üzere bir hakeme müracaat edilmesi gerekiyordu. Hâşim ilk önce, yaşını ve mevkiini göz önüne alarak, Ümeyye'nin dâvetine katılmayı arzu etmemesine rağmen, Kureyş'in aşırı ısrarlarıyla, kaybedenin elli deve vermesi ve on yıl Mekke'den sürgün edilmesi şartıyla münâfereye razı oldu. Taraflar Kâhinü'l-Huzâî'nin huzuruna çıktılar. Kâhin, onlar daha maksatlarını söylemeden *"Güzel eserlerle güzel işte, evvel âhir bu yarışta Hâşim, Ümeyye'yi geçmiştir. Ebû Hemheme de*[63] *bunun böyle olduğunu bilir."* diyerek Hâşim b. Abdümenâf lehine hüküm verdi. Karar gereği Ümeyye on yıl sürgün kalmak üzere Şam'a gitti. Hâşim ondan alınan develeri boğazlatarak şehrin fakirlerine dağıttı[64].

Benî Ümeyye ile Benî Hâşim arasındaki düşmanlığın başlangıcı olarak bu olay gösterilir[65]. Daha önceleri, ihsan ve in'am yönünden rekabet eden, Kâ'be'ye ve Kureyş'e daha iyi hizmet etme yolunda birbiriyle

61. Makrîzî, *en-Nizâ,* s.40; Ömer, Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* I, 43; Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 64
62. Makrîzî, *en-Nizâ,* s. 39.
63. Ebû Hemheme, Ümeyye'nin kayınpederidir; münâfere esnasında o da orada bulunuyordu. bk.M. Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* s. 117.
64. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 61, 76; Taberî, *Târîh,* II, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 10; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb,* I, 307-308; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 88-94.
65. Makrîzî, *Nizâ,* s.41; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 71.

yarışan iki aile, bu olaydan sonra fiilî mücadelenin içerisine girmişlerdir. Gelecek dönemlerde; risâlet devrinde, sahâbe döneminde iki sülâle arasındaki mücadelenin büyüdüğü, çekişmenin Emevî devletinin ortadan kalkmasıyla dahi sona ermeyip, Endülüs Emevîleri'nin yıkılmasına kadar devam ettiği görülecektir[66].

Hâşim ile girdiği münafereyi kaybeden ve Şam'a sürgün edilen Ümeyye'nin Kureyşli olmasının da imtiyazıyla orada iyi bir konum elde ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer döneminde Şam'ı idare etmeye başlayacak olan torunu Muâviye'nin bölge insanı tarafından destek görmesinde, dedesi Ümeyye'nin geçmişteki nüfuzunun ona uygun imkânlar sağladığını düşünmek mümkündür. Belki de bu sürgün, o zaman Ümeyyeoğulları açısından bir yıkım olsa da, ailenin istikbali için dolaylı olarak bir yatırım olarak da düşünülebilir.

Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları mücadelesinde ikinci önemli olay, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk dedesi Abdülmuttalib ile Ebû Süfyân'ın babası Harb b. Ümeyye arasında meydana geldi. Abdülmuttalib'in Uzeyne adında ticaretle uğraşan Yahudi bir komşusu vardı. Kendisi de tüccar olan Harb b. Ümeyye, onun çok kazanç elde etmesini kıskanması sebebiyle Kureyş gençlerini bu adamı öldürmeleri için teşvik etti. Onlara, Yahudi'yi öldürüp mallarını da gasbetmelerini söyledi. Gençler de bu talebi yerine getirdiler[67]. Abdülmuttalib durumu öğrenince Harb b. Ümeyye'ye gidip, ondan öldürülenin kan bedelini istedi. Harb, buna yanaşmadığı gibi katilleri de himaye etmeye çalıştı. Mesele karşılıklı hakarete kadar gitti. Sonunda kimin haklı olduğunun belirlenmesi için bir hakeme gitmeye karar verdiler[68].

Meseleyi ilk önce Habeş kralı Necaşî'ye götürdüler. Fakat kral bu görevi kabul etmedi[69]. Muhtemeldir ki Necaşî, ülkesiyle sıkı ticarî ilişkileri olan bu iki ailenin devam edegelen mücadelelerini biliyor ve bu iki akraba arasında çıkmış olan ihtilâfa müdahale etmekten çekiniyordu. Onun olumsuz tavrından sonra, Hz. Ömer'in ceddi Nufeyl b. Ab-

---

66. Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* 117; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* I-IV, İstanbul 1986, I, 116.
67. Âlûsî, *Buluğu'l-Ereb,* I, 323.
68. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 73-74; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* II, 9.
69. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 87; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 73.

düluzza hakem tayin olundu. Hakem, Harb b. Ümeyye'ye; kendisinden daha uzun boylu, daha güzel yüzlü, hatası daha az, çocukları daha çok, ihsan ve ikramı daha geniş olan birine karşı ne cesaretle hakem huzuruna çıkabildiğini sordu. Abdülmuttalib'i de överek, onun öfkeden uzak olduğunu, kavmini daha çok sevdiğini söyledi. Hakem, Abdülmuttalib'i haklı görünce, Harb'den yüz dişi deve alınıp Yahudi'nin amcası oğluna teslim edildi. Abdülmuttalib, Harb'in peşini bırakmayarak onun kiraladığı katillerin gasb ettikleri malları da geri alıp, mal sahibinin akrabalarına teslim etti.[70] Hâşim ve Ümeyye aileleri arasında meydana gelen bu zıtlaşmada da, Ümeyyeoğulları hakim huzurundan mağlup olarak ayrıldılar. Bu ikinci yenilgi, aradaki düşmanlığı daha da derinleştirmiş oldu.

---

70. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 87; Taberî, *Târîh,* II, 253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 9; Makrîzî, *en-Nizâ,* s. 42; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb,* I, 323-324; Cevad Ali, *el-Mufassal,* IV, 79-80; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 94-100.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİ'NE KADAR ÜMEYYEOĞULLARI VE İDARÎ HAYATTAKİ ROLLERİ

I

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

A . ÜMEYYEOĞULLARI'NIN HZ. PEYGAMBER (S.A.V.) VE İSLÂMİYET'E YAKLAŞIMI

Hz. Muhammed (s.a.v) peygamberliğini ilân etmesiyle birlikte, Mekke'de büyük bir muhalefet hareketiyle karşılaştı. Atalarının dinine bağlı kalma düşüncesi, mevki ve nüfuzun elden gitmesi endişesi, menfaat kaybı gibi nedenlerle Mekkeliler, Hz. Peygamber'e (s.a.v) karşı düşmanca tavır takındılar[1]. İslâm'a karşı gelinmesinin önemli sebeplerinden biri de, kabileler arasında eskilere dayanan düşmanlıklardı. Kureyş kabileleri arasında öteden beri çekememezlik ve üstünlük dâvaları devam ediyordu[2]. Hâşimoğulları'ndan bir peygamber çıkmasıyla birlikte, bu ailenin kendilerine üstünlük sağlayacağı düşüncesiyle diğer kabileler iktidar endişesi duymaya başladılar. Rasûlullah'ın (s.a.v) peygamberliğine karşı Ebû Cehil'in dile getirdiği şu sözler, o dönemde rakip kabilelerin birbirleriyle olan rekabetlerinin boyutunu ve bu rekabetin İslam'a karşı nasıl tavır haline dönüştüğünü göstermesi bakımından ilginç bir örnektir:

---

1. Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 159-161.
2. Bu konuda bk. Apak, *İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi,* s. 188-194.

"Biz, Abdumenâfoğulları ile şan-şeref hususunda şimdiye kadar hep yarıştık durduk. Onlar halka yemek yedirdi, biz de yedirdik. Onlar bağışta bulundular, biz de bulunduk. Onlar arabuluculuk yapıp diyet yüklendiler, biz de diyet yüklendik. Onlarla kulak kulağa giden yarış atı durumuna gelince, onlar (İşte bizden kendisine gökten vahiy gelen bir peygamber var) dediler. Biz bunun dengini nereden bulup çıkaracağız. Vallahi hiç bir zaman ona inanmayız, onu tasdik etmeyiz[3]. Ona vahiy geldiği gibi bize de vahiy gelinceye kadar, peygamberliği kabul etmeyiz"[4].

Ebû Cehil'in sırf kendi ailesinden olmadığı için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) elçiliğini inkâr etmesi, hemen tüm Mekke ileri gelenlerinin bu konudaki genel düşüncesini yansıtmaktadır. Ebû Cehil'in kanaati sadece Kureyş kabileleri için geçerli değildi. Bu hususta Sakîfli Ümeyye b. Ebî Salt'ın tavrı da, diğer kabile mensuplarının Hz. Peygamber (s.a.v) hakkındaki kanaatlerini yansıtır mahiyet arzetmektedir. Ümeyye, yakın dostu Ebû Süfyân'a Abdumenâfoğulları'ndan bir peygamberin geleceğine dair bilgisinin olduğunu; ahlâkı ve bilgisiyle Utbe b. Rebîa'nın bunu üstleneceğini tahmin ettiğini, fakat kırk yaşını geçtiği için bunun mümkün olmayacağını, başka birinin peygamberliğinin beklenmesi gerektiğini söyledi. Bunu duyan Ebû Süfyân, Ümeyye'ye Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğini ilân ettiğini bildirdi. Ümeyye, o zaman onun gerçek peygamber olduğunu söyleyerek Ebû Süfyân'a Hz. Muhammed'e (s.a.v) tabi olması tavsiyesinde bulundu. Ebû Süfyân, kendisinin niçin Hz. Peygamber'e (s.a.v) inanmadığını sorduğunda Ümeyye, aynen Ebû Cehil'in mantığıyla, Sakîf kadınlarının kendisinin Abdumenâfoğulları'ndan bir gence tabi olduğunu duymalarından utanacağı için onu peygamber olarak kabul etmeyeceği cevabını verdi[5].

Kureyş kabileleri arasında sürüp giden mücadelelerden belki de en önemlisi, Abdüşşems ve Hâşim'le başlayan Emevî-Hâşimî rekabetidir. Bu tarihi husûmet, Ümeyye ailesinin genelde İslâm'a muhalif kanatta yer almasına sebep olmuştur. Dolayısıyla İslâmî tebliğin başlangıç ve

---

3. İbn İshâk, *Siyer*, s.250, İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-Eser,* I, 111-112; Heykel, M. Hüseyin, *Muhammed Mustafa,* s.169.
4. Halebî, *İnsânu'l-Uyûn,* I, 497.
5. Halebî, *İnsânu'l-Uyûn,* I, 301.

gelişmesi sürecinde bu aile mensupları, Müslümanlar aleyhine gerçekleşen faaliyetlerin düzenleyicileri konumunda olacaklardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çocukluğu ve gençliği döneminde Abdülmuttalib, Benî Hâşim'in Mekke'deki konumunu güçlendirmişti. Onun vefatından sonra ise yerini doldurabilecek, aileye eski nüfuzunu kazandıracak güçlü bir halef kalmamıştı. Ne tüccar olması nedeniyle panayırları dolaşmakla meşgul olan Abbâs, ne fakirlikle boğuşan Ebû Tâlib, ne de ahlâksız biri olan Ebû Leheb, babalarının yerini doldurabilecek yeterlilikte idi[6]. Bu dönemde Hâşimoğulları idarî sahada olduğu gibi iktisadî alanda da en büyük rakipleri olan Ümeyyeoğulları karşısında kan kaybetmeye başladılar. Ticarette Emevîler temayüz ederken, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) soyu hac mevsiminde mahallî ticaretle iktifa etmek zorunda kaldı. Sikâye ve Rifâde hizmetlerini üstlenmiş olan Hâşimoğulları, dinî alana ağırlık vermekle dünyevî/maddî sahada üstünlüğü rakiplerine kaptırdılar[7]. Hâşimîlerin düşüşüne karşılık, ticarî ve iktisadî alanda güçlenen Ümeyyeoğulları, Mekke yönetiminin de en etkili liderlerini içlerinden çıkarma başarısını gösterdiler. Peygamberliğin ilk günlerinde Ebû Uhayha Sa'îd b. el-Âs, büyük güce sahipti. Ukbe b. Ebî Muayt ile Rebîa'nın iki oğlu Utbe ve Şeybe de hatırı sayılır kimselerdi. Keza Ebû Süfyân b. Harb de Mekke idaresinin yıldızı yükselen şahsiyetlerinden birisi idi.[8]

Her yönden Hâşim ailesine üstünlük sağladıkları bir dönemde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâletini yayarak tekrar kabilesini eski mevkiine getireceği endişesiyle Ümeyyeoğulları, İslâm'a karşı düşmanca tavır takındılar. Bu nedenle, Hz. Peygamber (s.a.v.) aleyhine oluşturulan muhalefet hareketinin ön saflarında sürekli olarak Ümeyye kabilesi mensuplarını görmek mümkündür[9]. Benî Ümeyye, Arab'ın taassubundan faydalanarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onları babalarının dininden döndürmek istediğini ve putlara hakaret ettiğini söylüyorlar, insanları on-

---

6. Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 161.
7. Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s.110-111; Fayda, Mustafa, *Hâlid b. Velîd,* İstanbul 1990, s. 41.
8. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de,* s. 99-100.
9. Fayda, *Hâlid b. Velîd,* s. 34-35.

dan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı[10]. Çünkü, o zamanki Kureyş idaresinde meydana gelecek her değişiklik, kesinlikle kendilerine zarar verecekti. Bu nedenle Ümeyyeoğulları güç yetirebildikleri kadar İslâm aleyhine mücadele etmeye çalıştılar[11].

Ümeyyeoğulları'nın genelde İslâm'a muhalif olduklarını ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı mücadeleyi benimsediklerini söylemek, bu aileden hiç kimsenin müslüman olmadığı anlamına gelmez. Ümeyyeoğulları içerisinde de, İslâm öncesinde câhiliye adetlerinden nefret eden ahlâklı, faziletli insanlar vardı. Kabilesinin aşırı baskısına rağmen, Muhammed'i (s.a.v) peygamber olarak kabul eden ilk Müslümanlar arasında Benî Ümeyye'den de şahıslar bulunmaktadır. Bunların başında Hz. Osman b. Affân gelir. O, Hz. Ebû Bekir'in dâvetiyle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelip müslüman olan şahsiyetlerden birisidir[12]. Hz. Osman'ın soyu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) atası olan Abdümenâf b. Kusay'da birleşir. Annesi, Erva binti Kureyz b. Rebîa b. Habib b. Abdüşşems, annesinin annesi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) halası Ümmü Hakim Beyza binti Abdülmuttalib'dir[13].

İlk Müslümanlara reva görülen eziyetlerden ve dinden döndürülmek için yapılan baskılardan Hz. Osman da nasibini almıştır. Mekke'nin önde gelen ailelerinden birinin üyesi, üstelik itibarlı bir şahsiyet olmasına rağmen o da işkencelerden kurtulamamıştır[14]. Güçlü bir aileye mensub olması nedeniyle, başka kabile müşriklerinin saldırılarına maruz kalmayan Hz. Osman, bizzat kendi amcasının baskısına muhatap olmuştur. İhtiyaçlarını karşılamayı kısıtlayarak, maddî yönden baskıyla onu dininden döndürmeye çalışan amcası Hakem b. Ebî'l-Âs,

---

10. Es'ad Mahmud, *Târîh-i Dîn-i İslâm*, s. 453; Derveze, İzzet, *Asru'n-Nebî* (trc. Mahmud Yolcu), I-III, İstanbul 1989, I, 165.
11. Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s.111; Muir, *The Caliphate,* s. 211.
12. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* III, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* III; 29; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, I-VI, İstanbul 1969-1970, I, 75; Algül, *İslâm Tarihi,* I, 203.
13. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 53; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 82; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* (thk. Ali Muhammed Becavî), I-IV, Kahire ts., III, 1037-1038; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* I-VII, Kitâbu'ş-Şi'b, 1970, III, 584-585; İbn Hacer, *el-İsâbe,* I-IV, Mısır, 1328, II, 462.
14. Sırma, İ. Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, İstanbul 1990, s.95.

bununla yetinmeyerek onu el ve ayaklarından bağlayıp işkenceye tabi tutmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen davasında sebat gösterince amcası onu serbest bırakmıştır[15].

Benî Ümeyye'den ilk müslüman olanlardan biri de Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye'dir. Onun Ebû Bekir'den sonra Müslüman olduğu, İslâm'a girenlerin üçüncüsü, dördüncüsü ya da beşincisi olduğu şeklinde rivayetler vardır[16]. Gördüğü bir rüya üzerine İslâm'a girmiştir. Rüyasında bir ateşin kenarında durduğunu; babasının onu ateşe atmaya, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de onu belinden tutup ateşe düşmesine engel olmaya çalıştığını görmüştü. Ertesi gün rüyasını Hz. Ebû Bekir'e anlattı, ondan Müslümanlığı kabul etmesi tavsiyesini alınca derhal Hz. Peygamber'e (s.a.v) giderek Müslüman oldu.[17] Bunu duyan babası Sa'îd b. el-Âs, eski dine çevirmek için onu aç susuz bir vaziyette çölde hapsetti. Hatta kafasını yaracak derecede feci şekilde dövdü. Diğer oğullarını da tehdit ederek, Hâlid'e yardım etmelerine engel oldu. Tüm sıkıntılara rağmen o, dininde sebat gösterdi. Hapsedildiği yerden birkaç gün sonra kaçıp, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına gitti[18]. Hâlid'in kardeşi, Amr b. Sa'îd de bir müddet sonra İslâm'ı kabul ederek müslüman olan Benî Ümeyye arasına katıldı[19].

Aile asabiyetini ve ana-baba otoritesini kırarak İslâm'ı seçenlerden biri de, Benî Ümeyye'nin en ileri gelen şahsiyetlerinden Utbe b. Rebîa'nın oğlu Ebû Huzeyfe'dir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Dâru'l-Erkam'a girip halkı orada gizlice İslâmiyet'e dâvete başlamasından önce Müslüman oldu[20]. Utbe b. Rebîa gibi akıllı ve uzlaşmacı bir insanın oğlu olma şansına sahip Ebû Huzeyfe, diğer kabile gençleri gibi babası tarafından herhangi bir fizikî işkenceye maruz bırakılmadı. Utbe, oğ-

---

15. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 55; Halebî, *İnsânu'l-Uyûn*, I, 466; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 203.
16. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 420; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 97.
17. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 97.
18. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 199; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 460; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, III, 225.
19. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 101; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1177; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 230.
20. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 199; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, IV, 1631; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, VI, 70-71.

luna Hâlid'in babasından daha anlayışlı davranıyordu. Ebû Huzeyfe de, bir gün onun gerçeği göreceğini ve putperestlik inancını bırakacağını ümit ediyordu[21].

Benî Ümeyye ailesinden olmamakla birlikte, Ebû Süfyân'ın babası Harb'in anlaşmalısı (halîf) olan Cahş ailesi de müslümanlığı kabul etmiştir. Onların anneleri Abdümenâf'ın kızlarından biriydi[22]. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de halasının oğlu olan Abdullah ve Ebû Ahmed b. Cahş aileleriyle birlikte müslüman oldular[23]. İslâm'a hoş bakmayan Benî Ümeyye ileri gelenlerinin, himayelerine almış oldukları Cahş ailesinin Müslümanlığına karşı çıkmış olmaları ve onları bundan vazgeçirmeye gayret göstermeleri güçlü bir ihtimaldir.

Kendi ailesinden İslâm'a girenlere her türlü baskıyı uygulayan bazı Benî Ümeyye ileri gelenlerinin aynı baskıyı ve eziyeti diğer Müslümanlara, özellikle de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) reva görmeleri tabiîdir. Klâsik İslâm tarihi kaynaklarında, Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) aşırı derecede düşmanlık yapanlar olarak Ebû Cehil, Ebû Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt ve Hakem b. Ebî'l-Âs zikredilir[24]. Dikkat edildiğinde, adı geçen şahıslardan ikisi Benî Ümeyye'dendir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası olan Ebû Leheb de aynı ailenin eniştesidir. Bu durum, Ümeyyeoğulları'nın, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanların karşılaştıkları sıkıntılarda bu ailenin rolünü açıkça ortaya koyar.

Mekke müşrikleri içerisinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı en seviyesiz davranışları sergileyen, fiilen ona eziyette bulunan kişi, Benî Ümeyyeli Ukbe b. Ebî Muayt'tır. Rasûlullah (s.a.v) bir gün Hicr'de namaz kılarken, Ukbe gelip boyun atkısını boğazına dolayarak şiddetle sıkmaya başlamış, bu saldırıyı orada bulunan Hz. Ebû Bekir güçlükle engelleyebilmiştir[25]. Ukbe, yine Ebû Cehil'in kışkırtmasıyla namaz kıl-

---

21. Lings, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* s. 107.
22. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de,* s. 100.
23. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* III, 89-90; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* III, 877; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* III, 194 .
24. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 64; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 201; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 124; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c, 2.ks. s. 8.
25. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I-VI, Beyrut, ts. II, 204; Buhârî, *Kitâbu Menâkıbi'l-Ensâr,* 29.

makta olan Rasulüllah'ın (s.a.v.) üzerine deve işkembesini koymak sûretiyle ona en büyük hakareti yapmıştır[26]. Onun aşırı davranışlarından birisi de eline bir zembil alıp içini türlü pisliklerle doldurması ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evinin önüne koymasıydı[27]. Ukbe b. Ebî Muayt müşriklerin elebaşları olan Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef ile birlikte bir gün tavaf esnasında Hz. Peygamber'in onun üzerine saldırmışlar; bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Cehil'i, Hz. Ebû Bekir Ümeyye'yi, Hz. Osman da kendi akrabası olan Ukbe'yi oradan uzaklaştırmışlardır[28]. Yine bir gün Ukbe, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir konuşmasını dinlemişti. Onun bu davranışını Ümeyye b. Halef duydu ve ona, "Eğer bir daha onu dinler ve de gidip onun yüzüne tükürmezsen, seninle hiç konuşmayacağım" dedi. Bunun üzerine Ukbe, onun isteğini yerine getirdi[29]. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı yaptığı bunca eziyetler sonucunda, Ukbe b. Ebî Muayt hakkında şu âyet nazil olmuştur: "*O günü hatırla! Zalim, ellerini ısırarak diyecek ki: 'Keşke Rasûlullah'ın yolundan gitseydim, keşke falancayı dost edinmeseydim. Bana zikr ve hidayet geldiği halde, beni dalâlete düşürdü.' Şeytan insanı rezil eder.*"[30]

Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) düşmanlıkta ileri giden müşriklerin kadın temsilcisi ise yine Benî Ümeyye'den Ümmü Cemîl binti Harb b. Ümeyye'dir. Ebû Süfyân'ın kız kardeşi ve Muâviye'nin halası olan Ümmü Cemîl, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası ve Hâşimoğulları'nın lideri konumunda olan kocası Ebû Leheb'in azılı bir din muhalifi olmasında etkinlik göstermiştir. Rasûlullah'ın (s.a.v) geçeceği yollara her türlü pisliği atan ve ona eziyet vermek için geçeceği yollara dikenler döken Ümmü Cemîl ile kocası Ebû Leheb hakkında Tebbet Sûresi nazil olmuştur[31]. Rukiyye ile Ümmü Gülsüm'ün dinden (putperestlik) çıktıklarını

---

26. İbn İshâk, *Siyer,* s. 271; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 417; Müslim, Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahvâli Mustafa*, (thk. Mustafa Abdülvahid), I-II, Mısır 1966, I, 190 .
27. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 50.
28. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ,* I, 188-189; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser,* I, 103-104; Halebî, *İnsânu'l-Uyûn,* I, 472.
29. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 57.
30. Furkan, 25/27-29.
31. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 9; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 55; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 22.

ileri sürerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızlarıyla nişanlı olan iki oğlunu onlardan ayıran da yine Ümmü Cemîl'dir[32].

İslâmiyet'e karşı düşmanca bir tavır takınan ve müslüman olan oğlunu dininden vazgeçirmek için uğraşan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın annesi Hamme binti Süfyân b. Ümeyye de Emevîler ailesine mensuptur. Oğlu Sa'd'ın Müslüman olduğunu duyan Hamme, "Vallahi sen Muhammed'i inkâr edinceye kadar gölgede durmayacağım. Yemek içmek de bana haram olsun" diyerek üç gün bu sözünü yerine getirmiştir[33]. Sa'd'ın bu duruma üzüldüğü ve sıkıntı duyduğu bir sırada, Allah'a isyan konusunda ana-babaya itaatin doğru olmadığına dair Lokman Sûresi'nin 15. âyeti nazil olunca, Sa'd annesine kesinlikle dininde vazgeçmeyeceğini bildirdi. Hamne de oğlunun bu konudaki sebatını görünce inadından vazgeçmek zorunda kaldı[34].

B . ÜMEYYEOĞULLARI'NIN HZ. PEYGAMBER'E (S.A.V.) KARŞI SİYASÎ MÜCADELELERİ

Benî Ümeyye içerisinde Ukbe b. Ebî Muayt, Sa'îd b. el-Âs ve Hakem b. Ebî'l-Âs gibi, Müslüman olanları zor kullanarak İslâm'dan ve Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ayırmak isteyen sefih kişiler olmakla beraber, muhatabına medenî ölçüler içerisinde yaklaşan ve ancak ikna yolu ile insanların kazanılabileceğine inanan şahsiyetli kişiler de vardı. Kaynaklarda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aşırı derecede düşmanlık yapanlar sıralandıktan sonra, daha az düşmanlık yapanlar diye ikinci bir liste verilir. İkinci kategoride Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa, Ebû Süfyân b. Harb'in isimleri zikredilir[35]. Sayılan bu şahısların tamamı Benî Ümeyye'dendir.

---

32. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* VII, 384; İbn Hacer, *el-İsâbe,* IV, 490.
33. Müslim, Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 5.
34. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* II, 368; Halebî, *İnsanü'l-Uyûn*, I, 447; Emevî ailesinin İslâm karşısındaki konumu hakkında geniş bilgi için bk. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 107-130.
35. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 201; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf* I, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 51. İbn Hişâm, Hakem'i birinci gruptan yani, aşırı düşmanlıkta bulunanlar içerisinde sayıyor. bk. İbn Hişâm*, es-Sîre,* II, 64.

Mekke müşriklerinin bazıları katı yürekli, kibirli ve azgın insanlardı. Bir kısmı ise mutedil davranışlı, meseleleri karşılıklı konuşma ve görüşme yoluyla halletmeye mütemayil kişilerdi. Anlaşıldığına göre, ikinci grup insanların inkâra düşmeleri ya gafletten, ya halktan çekinmekten, ya da menfaatini yitirme korkusundan kaynaklanıyordu[36]. Yukarıda saydığmız şahsiyetlerden bihassa Utbe b. Rebîa ve Ebû Süfyân b. Harb üzerinde durmamız gerekir. Mekke'nin liderlerinden olan bu şahıslar, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlar hakkında alınan kararlar ve onlara yapılan uygulamalarda imzaları olan kişilerdi. Ancak onlar daha önce örneklerini verdiğimiz gibi ahlâksız tavırlar takınmamışlardır. Hz. Muhammed'e (s.a.v) karşı seviyesiz davranışlarda bulunmamaları, sadece ikna ve müzakere yoluyla onunla mücadele etmeyi kendilerine prensip edinmeleri nedeniyle, onların yaptıkları bu mücadeleyi siyasî mücadele başlığı altında incelemek daha uygun olacaktır.

İslâm'ın kabileler arasında hızla yayılmaya başladığını, Müslümanların sayılarının günden güne arttığını gören Mekke ileri gelenleri bir araya gelerek çareler düşünmeye başladılar. Neticede, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Utbe b. Rebiâ'yı elçi olarak göndermeyi kararlaştırdılar. Utbe, Kureyş içinde en az şiddet taraftarı olan, uzlaşmacı karaktere sahip, aynı zamanda akıllı bir kişiydi[37]. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelen Utbe, ona şu tekliflerde bulundu: "Maksadın mal toplamak ise sana mal verip en zenginimiz yapalım, eğer şeref, mevki peşindeysen seni başkanımız yapalım, saltanat istiyorsan hükümdar yapalım"[38].

Yapılan tekliflere bakıldığında hemen hepsinin yönetimle, idareyle ilgili olduğu görülecektir. Mekke aristokrasisinin en önde gelen bir şahsı olan Utbe, birtakım yetkiler ve siyasî tavizler vererek, kendilerine rakip gördüğü bir kişiyle anlaşma yapmaya çalışıyordu. Bu tekliflerden anlaşılan, Utbe b. Rebîa ve onun gibi düşünen insanların, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı şahsî düşmanlıklarının olmadığıdır. Onların muhalefetlerinin başlıca sebebi, ellerindeki imtiyazlarının kaybedilme-

---

36. Derveze, İzzet, *Asru'n-Nebî,* II, 168; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 100.
37. İbn İshâk, *Siyer,* s. 266; Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* s. 90.
38. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 323; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser,* I, 105-106; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 487.

si korkusudur. Bu nedenle şayet bir anlaşma sağlanırsa kendi konumları nisbeten muhafaza edilmiş olacaktı.

Hz. Peygamber'i (s.a.v.) ikna etmek üzere yanına giden Utbe b. Rebîa'ya Rasûlullah (s.a.v.) bazı âyetler okudu. (Fussilet, 41/1-6). Âyetlerden çok etkilenen Utbe geri döndüğünde, müşriklere şu tavsiyede bulundu:

"Vallahi, onun söyledikleri ne şiirdir, ne kehanet. Ey Kureyş bana itaat edin, onu bana bırakın. Onunla, yaptığı şeyin arasına girmeyin. Allah'a yemin olsun ki, onun verdiği haberler gerçekleşecek. Eğer Arab onu mağlup ederse, sizler başkası vasıtasıyla ondan kurtulmuş olursunuz. Şayet o Arab'a üstünlük sağlarsa, onun mülkü sizin mülkünüzdür. Onun şerefi, sizin şerefinizdir. Siz de bu sayede insanların en üstünü olursunuz."[39]

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı Utbe'nin tutumu daha az olumsuzdu, fakat değerlendirmede o da diğerleri gibi aynı hatayı yapıyordu. Zira onun düşüncesi, eğer o peygamber ise ona uymalıdır değil, onun peygamberliğinin Kureyş'e ne getireceğidir[40]. Menfaat düşüncesinin ve asabiyetin, insanın sağlıklı düşünmesine ve doğru karar vermesine ne kadar engel olduğunu, Utbe'nin ifadelerinde açıkça görmek mümkündür.

Kavmi böldüğü iddiasıyla Hz. Peygamber'i (s.a.v.) şikâyet etmek üzere amcası Ebû Tâlib'e gelen on kişilik Mekke hey'etinin başında Utbe, Şeybe ve Ebû Süfyân bulunuyordu[41]. Bu kişiler, Ebû Tâlib'den Hz. Peygamber'i (s.a.v.) kendilerine vermesini, onun yerine güzel ve güçlü bir genç olan Umâre b. Velîd'i vermeyi teklif ettiler[42]. Tabii ki, Ebû Tâlib böyle bir teklifi kabul etmeyecektir. Ölüm döşeğinde iken yine ona gelerek, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) söz almasını isteyen, karşılıklı anlaşma yapılmasını teklif eden Mekke hey'etinin içerisinde Ümeyyeoğulları'ndan yine Utbe, Şeybe ve Ebû Süfyân hazır bulunmuştur[43].

---

39. İbn İshâk, *Siyer,* s.266-267; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 324; İbn Kesîr, *Sîre,* s. 504-505.
40. Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* s. 96.
41. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 297; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 42; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. cilt 2. ks. s. 8.
42. İbn İshâk, *Siyer,* s. 209; Taberî, *Târîh,* II, 327.
43. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 105; Taberî, *Târîh,* II, 323-324; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* III, 123; İbn Seyyidinnâs, I, 130.

Ebû Süfyân, risâletin Mekke döneminde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı herhangi bir fiilî saldırıya teşebbüs etmemiş, Müslümanlar hakkında alınan kararların tümünde imzası bulunmasına rağmen Ukbe b. Ebî Muayt, Hakem b. Ebî'l-Âs, Sa'îd b. el-Âs'ın yaptıkları gibi, İslâm'a girenlere olanlara karşı düşmanca saldırılarda bulunmamıştır. Hâşimoğulları'na Mekke müşrikleri tarafından uygulanan boykotu, birkaç yiyecek yüklü deveyi Şib'in ağzına salarak delmeye çalışan Hişâm b. Amr b. Rebîa müşrikler tarafından yakalanıp öldürülmek istendiği sırada, Ebû Süfyân, onun akrabalarına iyilik yaptığını, kendilerinin de aynı şekilde davranmalarının daha güzel olacağını belirterek Hişâm'ı müşriklerin elinden kurtarmıştır[44].

İbnü'l-Cevzî'nin rivayetine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şehir sokaklarında hakaret, kötü muamele ve eziyete maruz kaldığında bir gün Ebû Süfyân'ın evine sığınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu iyiliği unutmayacak ve Fetih gününde, Ebû Süfyân'ın evine sığınanların emniyette olduğunu ilân ederek onu onurlandıracaktır[45]. Yine bir defasında Ebû Cehil, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızı Fâtıma'ya bir tokat vurduğunda, Ebû Süfyân Fâtıma'yı yanına almış ve onun da bu adama mukabil bir tokat vurmasını sağlamak için Ebû Cehil'in yanına götürmüştür. Rasûlullah (s.a.v.) bu hareketten son derece mütehassis olarak Ebû Süfyân'a medhusenada bulunmuştur[46].

Bir gün hayvanlarına binmiş olarak Ebû Süfyân, hanımı Hind ve oğlu Muâviye yolda yürümekte olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanından geçtiler. Ebû Süfyân, Muâviye'yi indirip merkebe binmesi için Hz. Peygamber'i (s.a.v.) davet etti. Yolda giderlerken Rasûlullah (s.a.v.) ona İslâm'ı anlattı, yol ayrımına gelindiğinde teşekkür ederek merkebi Muâviye'ye iade etti. Konuşmalara şahit olan hanımı Hind dayanamayarak, "Bütün bunları dinlemek için mi oğlumu merkepten indirdin?" diye serzenişte bulununca Ebû Süfyân şu cevabı verdi: "Öyle söyleme; o pek asil bir ruha sahip bir insandır"[47].

---

44. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 27; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 235; Halebî, II, 34.
45. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 99, (İbnü'l-Cevzî, *el-Mücteba mine'l-Müctena,* -Kahire'de bulunan bir el yazmasından).
46. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 99-100.
47. Hamidullah, I,100.

Bahsettiğimiz olaylardan, Ebû Süfyân'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı şahsî bir kin ve düşmanlığının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak o, Mekke ulularından biri olması nedeniyle, diğer ileri gelen liderlerle ortak hareket etmek durumunda kalmış, Peygamber'in (s.a.v.) ve Müslümanların aleyhine alınan kararlara destek vermiştir. Nitekim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicretten önce öldürülmesine karar verilen Dâru'n-Nedve toplantısında Ümeyyeoğulları'ndan Utbe, Şeybe ile Ebû Süfyân da hazır bulunmuştur. Ancak bununla birlikte, suikast düzenlemek için Rasûlullah'ın (s.a.v.) evini saran müşriklere kendi ailesinden Hakem ile Ukbe katılırlarken Ebû Süfyân bunlar arasında yer almamıştır[48]. Anlaşılan, toplantıda alınan karara iştirâk eden Ebû Süfyân, bizzat Rasûlullah'ın (s.a.v.) katillerinden biri olmak istememiştir.

C. HİCRET SONRASI MEKKE'NİN MÜSLÜMANLAR ALEYHİNE FAALİYETLERİ VE ÜMEYYEOĞULLARI'NIN ROLÜ

Peygamberliğini ilân etmesinden itibaren Rasûlullah'ın (s.a.v.) davetine cephe alan, İslâm'ın yayılmasını engellemek için her türlü çareye baş vuran, nihayet işi Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürmeye kadar götüren Mekke müşrikleri, Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) ve Müslümanların peşlerini Medîne'de de bırakmadılar. Hicretten sonra Medîne'deki Müslümanlar lehine gelişmeler onları rahatsız ettiği için şehir üzerine taaruz planları yapmaya başladılar.

Medîne'ye karşı düzenlenen siyasî ve askerî faaliyetleri plânlayan ve uygulamasını sağlayan Mekke ileri gelenlerinin ön saflarında Ümeyyeoğulları bulunuyordu. Onlar, ellerinde bulunan Mekke'nin en zengin en itibarlı ailelerinden olma imtiyazının Hz. Peygamber (s.a.v.) vasıtasıyla tarihî rakipleri Hâşimoğulları'na geçmesini istemiyorlardı. Ebû Süfyân, bunu engellemek için Ubey b. Halef ile birlikte Medîne'deki En-

---

48. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 122; Taberî, *Târîh*, II, 370; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 175; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, II. c. 2. ks. s. 15; Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm*, s. 522; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 285.

sar'a bir mektup yazarak, onlardan Hz. Peygamber'i (s.a.v.) himaye etmekten vazgeçmelerini, Muhammed (s.a.v) ile kendi aralarına girmemelerini, yoksa Medîne ile bir savaşın çıkabileceğinin söyleyerek onları tehdit etti[49].

Diplomatik yollarla Medîne üzerine baskı kurmaya çalışan Ebû Süfyân, Benî Ümeyye'nin anlaşmalısı olan ve Medîne'ye hicret etmiş bulunan Benî Cahş b. Riab'ın evlerini gasb edip Amr b. Alkame'ye satarak hicret sonrası Müslümanlara düşmanlığını bir kez daha ortaya koymuş oldu[50]. Mekke'de kaldığı müddetçe Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve Müslümanlara karşı fiilî harekette bulunmayan, hatta bazen de olumlu tavırlar sergileyen Ebû Süfyân'ın, hicretten sonra Müslümanlar aleyhine daha aktif bir tavır alması anlamlıdır. Muhtemelen Ebû Süfyân, Medîne'de çığ gibi büyüyen İslâm cemaatinin günün birinde Mekke'yi ele geçirip onların kurulu düzenlerini bozacağını o zamandan fark etmiş ve bunu engellemek istemişti.

Büyük bir tüccar olan Ebû Süfyân, Mekke ile Müslümanlar arasında ilk büyük çarpışma olan Bedir Savaşı'na sebep olmuştur[51]. Hicret'in ikinci yılında Şam'ın Gazze panayırına büyük bir kervan gönderilmişti. Kervanın amacı, Müslümanlara karşı taarruza girişmek için gerekli maddî kaynağı sağlamaktı. Bu nedenle kadın erkek her Mekkeli bu kervana katkı sağlamışlardı[52]. Kervan malının önemli bir kısmı da kafile reisi olan Ebû Süfyân'ın kabilesi Benî Ümeyye'ye aitti[53].

Hz. Peygamber (s.a.v.), bir Kureyş ticaret kervanının Şam'dan döndüğü haberini alınca ashâbını onları karşılamak üzere harekete geçirdi. Öte yandan Ebû Süfyân da Müslümanların böyle bir girişimde bulunacaklarını tahmin ediyordu. Zaten Mekkeliler, Müslümanlara hac yolunu kapadıkları için, onların da hayatî önem taşıyan Şam ticaret yolunu Mekke ticaret kervanlarına kapatacaklarını biliyorlardı[54]. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) girişimini haber alır almaz Ebû Süfyân, Dam-

---

49. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 217.
50. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 141.
51. Buhl, F., "Ebu Süfyân", *İA*, IV, 50.
52. Şiblî, *Asr-ı Saâdet,* I, 230.
53. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* I, 27-28.
54. Buharî, *Kitâbu'l-Menâkıb*, 5.

dam b. Ğıfârî'yi nezir[55] olarak Mekke'ye gönderdi[56]. Herhangi bir baskından kurtulmak için de dönüş rotasını değiştirerek yoluna devam etti[57].

Nezirin Mekke'ye ulaşması şehir halkını galeyana getirdi. Mekke ileri gelenleri, halkı Müslümanlar aleyhine kışkırtmaya ve savaş çığırtkanlığı yapmaya başladılar. Savaş teşvikçilerinin arasında Ebû Süfyân'ın iki oğlu Amr ve Hanzala da bulunuyordu[58]. Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) Mekke'de en büyük zulmü yapan Benî Ümeyye'den Ukbe b. Ebî Muayt, savaşa gitmemeyi düşünen Ümeyye b. Halef'i korkaklıkla suçlayarak onun savaşa katılmasını sağladı[59]. Ümeyyeoğulları'nın akıllı ve dirayetlilerinden biri olan Utbe b. Rebîa başlangıçta savaşa katılmak istemedi. Ancak kardeşi Şeybe, kavimden ayrılmakla hakarete maruz kalacaklarını söyleyince o da kerhen savaşa iştirâk etmek zorunda kaldı. Zaten Ebû Cehil onları sürekli savaşa kışkırtarak yakalarını bırakmıyordu. Üstelik Ebû Süfyân ile akraba olmaları da savaşa katılmaları hususunda Benî Ümeyyeli Rebia'yı alternatifsiz bırakıyordu[60].

Ebû Süfyân, kafilesini Müslümanların baskınından kurtardığını anlayınca Kureyş'e bir mektup göndererek kervanın kurtulduğunu, dolayısıyla geri dönmelerinin uygun olacağını bildirdi. Ebû Cehil, Ebû Süfyân'ın bu uyarılarına kulak asmadı[61]. Mekkelilerin geri dönmediği haberini alan Ebû Süfyân, "Yazık oldu kavmime. Bu Amr b. Hişâm'ın (Ebû Cehil) işidir. Dönmek istemedi, bunu halka baş olma sevdasıyla yaptı" diyerek onun hareketini kınadı[62]. Anlaşılan iki lider arasında bir

---

55. Nezir: Bir düşman hücumunun yakınlığı vs. gibi acele ve hayatî önem taşıyan ciddi bir haber mevzubahis ise, bir kimse umuma ait bir yere gelir ya kısmen ya da tamamen soyunur, çıplak vaziyette tehlikeyi haber verirdi. Bu şahsa nezir adı verilmiştir. bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II, 853 .
56. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 249-250; *el-Kâmil*, II, 80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 257.
57. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 261.
58. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 32.
59. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 253; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 45.
60. Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* s. 589.
61. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 262; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 43-44; Taberî, *Târîh*, II, 438; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 266; *Eyyâmu'l-Arab,* s. 16.
62. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* I, 43.

rekabet vardı. Savaşı bizzat kıyâde vazifesini üstlenmiş olan Ebû Süfyân'ın idare etmesi gerekiyordu. O, kervanın başında bulunduğu için, Ebû Cehil kendisini kumandan olarak görüyor ve liderliği elde etmek için bu fırsatı da değerlendirmek istiyor[63], Bedir Savaşı'nı yönetmek etmek amacıyla savaşı önlemeye matuf bütün girişimleri engelliyordu.

Utbe b. Rebîa yapılacak savaşta babanın oğlunu, kardeşin kardeşi öldüreceğini söyleyerek bunu engellemek için yeniden büyük bir gayret sarfetti. Utbe, Müslümanlar tarafından daha önce öldürülmüş olan ve Mekkelilerin intikamını almak istedikleri Amr b. Hadramî'nin[64] de diyetini bizzat kendisinin ödeyeceğini ilân etti. Ebû Cehil ise Utbe'nin savaştan korktuğunu; Müslümanların içerisinde yer alan oğlu Ebû Huzeyfe'nin öldürülmesinden çekindiği için çarpışmaktan kaçtığını söyleyerek onu küçük düşürmeye çalıştı. Neticede Utbe'nin savaşı önlemeye yönelik bir girişimi daha boşa çıkarılmış oldu[65]. Barış taraftarı olan Utbe, bir kez daha Mekkelilere söz dinletemediği gibi, üstelik istemeden de olsa onlara katılmak zorunda kaldı. Zaten Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke ordusu içerisinde Utbe'yi göstererek, "Eğer onlardan birinde bir hayır olursa, o kırmızı devenin sahibinde olur. Şayet ona itaat ederlerse doğruyu bulurlar" diyerek Utbe'nin barışsever bir kişi olduğunu daha önce ifade etmişti[66]. Fakat Mekkeliler Utbe'yi değil, Ebû Cehil'i dinledikleri için savaşın çıkmasına ve birçok kardeş kanının dökülmesine sebep oldular.

---

63. Watt, *Hz. Muhammed,* s.127.
64. Hz. Peygamber (s.a.v.), Kureyş kervanlarını denetlemek için Abdullah b. Cahş başkanlığında bir seriyye yola çıkarmıştı. Askerler bir kervanla karşılaşınca, saldırıya geçerek Amr b. Hadramî'yi öldürdüler. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu davranışı hoş karşılamadı. Mekkeliler de haram aylarda böyle bir cinayet işlendiğini söyleyerek intikam almaya yemin etttiler. Bedir Savaşı için propaganda yapılırken, Amr b. Hadramî'nin adı Mekke müşrikleri tarafından istismar malzemesi olarak kullanılmıştır.bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 245-246; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* I, 16; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 10, Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 372; Taberî, *Târîh*, II, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 79-80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 248-249; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser,* I, 227-228; *Eyyâmu'l-Arab,* s. 8-9
65. İbn Hişâm, *es-Sîre,*II, 266; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 63-64; Taberî, Târîh, II, 444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,86.
66. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 264; Taberî, *Târîh*, II, 425.

Savaş başlamadan önce, ilk Müslümanlardan olan Ebû Huzeyfe, babası Utbe b. Rebîa'yı mübarezeye çağırdı. Bunu gören Utbe'nin kızı ve Ebû Süfyân'ın hanımı Hind "Şaşı, artık dişli, uğursuz Ebû Huzeyfe, dinde insanların en şerlisidir. Genç, güçlü delikanlı oluncaya kadar küçüklüğünde seni terbiye eden babana böyle mi teşekkür edersin" diyerek ona sitemde bulunmuştur[67]. Daha sonra mübareze için öne çıkan üç Benî Ümeyyeli Utbe b. Rebîa, kardeşi Şeybe b. Rebîa ve Utbe'nin oğlu Velîd b. Utbe; Hz. Hamza, Hz. Ali ve Hz. Ubeyde b. Hâris ile eşleştiler. Mübareze sonucu hem Mekkeliler hem de Ümeyyeoğulları için felâket oldu. Çarpışmalarda Beni Ümeyye'den üç kişinin ölümü, Hâşimî olan Ali, Hamza ve Ubeyde'nin eliyle gerçekleşti[68]. Bu hâdise, ileride yapılacak savaşlarda Mekkeliler, özellikle de akrabaları öldürülmüş olan Benî Ümeyye için bir intikam sebebi olacak; Utbe'nin kızı Hind, babasını ve amcasını öldüren Hamza'nın ciğerini çiğnemeye yemin edecektir[69].

Bedir Savaşı Mekke müşrikleri ve özellikle de Mekke idaresinin en etkili ailesi olan Benî Ümeyye için büyük bir yıkım oldu. Savaşta bu aileden Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa, Velîd b. Utbe ve Ebû Süfyân'ın oğlu Hanzala öldürüldüler. Ukbe b. Ebî Muayt ve Amr b. Ebî Süfyân ise esir edilmişlerdi[70]. Mekke döneminde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) en çok hakaret eden ve esirler arasında yer alan Ukbe b. Ebî Muayt, Medîne'ye dönüş yolunda Safra denilen yerde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emri ile Âsım b. Sâbit tarafından öldürüldü[71].

Bedir Muharebesi dinî, siyasî, birçok mühim neticeler ortaya çıkarmıştır. Öncelikle savaş, Mekke bürokrasisinde önemli değişiklik-

---

67. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 84; Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ,* (thk. Şuayb Arnavud), I-XXIII, Beyrut 1985, I, 165-166; *Târîhu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987, II, 53-54.
68. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 268; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* I, 69; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 17;*el-Kâmil*, II, 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 273; *Eyyâmü'l-Arab,* s. 20.
69. Lings, *Hz. Muhammedin Hayatı,* s. 223.
70. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 357-348, 354-355; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* I, 138-139; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c. 2. ks.s 21.
71. Mahmud Es'ad, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* s. 603-604.

ler meydana getirmiştir[72]. Şehrin en tecrübeli yöneticilerinden yaklaşık on kişi Bedir'de öldürülmüşlerdi. Savaşın çıkmasına sebep olan ve kervanın başında olması nedeniyle savaşa iştirâk edemeyen Ebû Süfyân'dan başka, lider konumunda olan Mekkeli kalmamıştır. Ticareti meslek edinen, savaşı en son tercih eden Ebû Süfyân, diğer liderlerin, özellikle de kendi ailesinin önde gelenlerinin ölmesiyle birlikte, beklenmedik bir şekilde Mekke'nin en etkili lideri konumuna geldi. Ebû Süfyân'ın Mekke idaresini eline alması, iktidarın, Ebû Cehil'in şahsında şehri yöneten Mahzumoğulları'ndan Ümeyyeoğulları'na geçmesini de sağladı[73]. Bu andan itibaren artık Ebû Süfyân sıradan bir Mekkeli tüccar değil, öldürülmüş olan reislerinin zihniyeti doğrultusunda ve geçmişteki politikalara paralel hareket etmek zorunda kalan bir liderdi. Selefleri olan Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef gibi insanların gayeleri İslâm'ı yok etmekti. Ebû Süfyân da, bu misyonu yüklenmek, kendinden öncekiler gibi Müslümanlar aleyhine her türlü faaliyeti organize etmek zorunluluğundaydı.

Ebû Süfyân'ın oğlu Hanzala, kayınpederi Utbe, kayın pederinin kardeşi Şeybe, kayın biraderi Velîd bu savaşta öldürülmüşlerdi. Ebû Süfyân'ın hanımı Hind, ne öldürülen Hanzala'nın ne de esir edilen Amr'ın annesi idi ama, o da savaşta babasını, amcasını ve kardeşini kaybetmişti[74]. Savaştan en fazla zarar görmüş olan Benî Ümeyye'nin bir üyesi olarak Ebû Süfyân'ın Mekke lideri kabul edilmesi ve bu makam ile şereflendirilmesi, Emevî ailesinin Mekke için yapmış oldukları fedakârlıklarının ödüllendirilmesi olarak da anlaşılabilinir.

Mekke idaresini eline alan Ebû Süfyân'ın ilk icraatı Bedir'in intikamını alma düşüncesiyle Müslümanlar üzerine bir sefer düzenlemeyi plânlamak oldu. Öldürülmüş olanlar için yas tutanlara nasihatlar veren, onlardan sabretmelerini isteyen Ebû Süfyân, Muhammed (s.a.v) üzerine mutlaka bir sefer düzenleyeceğine dair halkına söz verdi[75].

---

72. Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 256.
73. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu,* s. 19.
74. Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* s. 223; Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 228.
75. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* I, 58.

D . EBÛ SÜFYÂN LİDERLİĞİNDE MEKKELİLERİN MÜSLÜMANLARLA OLAN MÜNASEBETLERİ

Bedir yenilgisinden itibaren Mekke idaresini eline alan Ebû Süfyân'ın tek hedefi Medîne'de gelişmeye başlayan İslâm toplumunu yok etmekti. Bu amaçla, Medîne üzerine birçok sefer düzenlendi, savaşlar yapıldı. İki taraf arasındaki mücadele, Mekke şehri Müslümanların eline geçinceye kadar devam etti. Yapılan tüm savaş ve seferlerde Mekkelilerin başında Ebû Süfyân'ı ve hemen yanında da eşi Hind'i görmek mümkündür. Çünkü bu mücadele Ebû Süfyân tarafından Mekke'nin olduğu kadar, özelde Benî Ümeyye'nin kabilevî mücadelesi olarak da değerlendiriliyordu.

Ebû Süfyân, Müslümanlara saldırma yeminini yerine getirmek ve intikam almak niyetiyle yaklaşık 250 kişiyle birlikte Benî Nadîr'in yurduna geldi. Yahudi kabile reisi Sellâm b. Mişkem'den Medîne hakkında bilgi aldı. Mekkeliler, şehre üç mil uzaklıktaki bir araziye gelip orada çalışmakta olan Ensar'dan Sa'd b. Amr'ı ve halifini katlettikten sonra mahsülü de ateşe vererek kaçtılar. Hz. Peygamber (s.a.v) durumu haber alınca peşlerine adam gönderdi. Ebû Süfyân komutasındaki Mekkeliler daha hızlı gidebilmek için yanlarında bulunan azıkları yere attılar. Müşriklerin azıkları sevik (kavrulmuş un) olduğu için bu gaza Sevik Gazası olarak isimlendirilmiştir[76]. Ebû Süfyân'ın Kureyş idaresini eline aldıktan sonra Müslümanlarla karşı ilk askerî faaliyeti bu şekilde gerçekleşti.

Ebû Süfyân'ın başında bulunduğu ve Bedir Savaşı'na sebep olan ticaret kervanında hissesi bulunan Kureyşliler ona gelerek, ticaretten elde edilen kâr ile bir ordu hazırlanıp Medîne üzerine gidilmesini ve Bedir'in intikamının alınmasını istediler. Ebû Süfyân bu teklifi memnuniyetle karşıladı ve "Zaten ben böyle bir şeyi arzu ediyordum. Öcü alınacak ilk kişi benim. Oğlum Hanzala ve kabilemin en şereflileri Bedir'de öldürüldüler" diyerek bu teklifi kabul etti[77]. Hissedarlara sade-

---

76. İbn İshâk, *Siyer,* s. 364-365; İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 6-7; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 181-182; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 30; Taberî, *Târîh,* II,483-484; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 98; Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 257; Algül, *İslâm Tarihi,* I, 376.
77. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 200.

ce sermayeleri geri verilerek, elde edilen elli bin dinarlık kâr hazırlanacak orduya bağışlandı[78]. Bu para ile Ebû Süfyân, Mekkelilerden başka Kureyş'e itaat eden Kinâneliler ve Tihâme halkını savaşmak üzere bir araya getirdi[79].

Müşrik kadınlar Mekke halkını psikolojik olarak savaşa hazırlamak maksadıyla ellerinde defler ve davullar çalarak Bedir'de öldürülenler için mersiyeler söylediler. Başlarında Ebû Süfyân'ın karısı Hind olduğu halde, "Biz sabah yıldızının kızlarıyız, yumuşak ve süslü halılar üzerinde yürürüz. İlerlerseniz sizi kucaklarız, gerilerseniz sizden kaçarız" diye Mekke halkını savaşa teşvik ettiler[80]. Bedir'de babasını öldüren Hamza'dan öc almak için Hind, Vahşi isimli bir köleye Hamza'yı öldürmesi mukabilinde büyük mükâfatlar va'd etti[81].

Uhud Savaşı'na çıkmadan önce başkomutan Ebû Süfyân diplomatik bir girişimde bulundu. Medîne'ye haber göndererek bir kez daha Evs ve Hazrec'den Muhammed'le aralarına girmemelerini, onu himaye etmekten vazgeçmelerini istedi. Medîneli Müslümanlar bu teklifi sert bir şekilde reddettiler[82]. Artık savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Şevvâl 3 (Mart 625)'te gerçekleşen Uhud Savaşı'nda Müslümanlar bir ara bozguna uğrar gibi görünseler de sonra toparlanmışlar ve düşmana galibiyet imkânı vermemişlerdir. Bununla birlikte Müslümanlar savaşta yetmiş kayıp verdiler. Şehitler arasında Hind'in mükâfat va'd ettiği Vahşi tarafından öldürülen Hz. Hamza da vardı. Yerde yatan Hamza'nın yanına gelen Ebû Süfyân, süngüsünün dip kısmıyla onun ağzına vurarak onun cesedine hakaret etmiştir[83]. Uhud Savaşı'nda, başlarında Hind binti Utbe olduğu halde Kureyş kadınları ashâbdan şehit düşenlerin cesetlerini parçalamaya, kulaklarını burunlarını kesmeye baş-

---

78. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 37; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 312; Taberî, *Târîh,* II, 500.
79. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103; el- İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 10.
80. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 31.
81. Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 260.
82. Taberî, *Târîh,* II, 511; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 105.
83. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 55; Taberî, *Târîh,* II, 527; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 111.

lamışlardır. Hatta Hind, bu azalardan bir gerdanlık yaparak boynuna takmıştır[84]. Hamza'nın ciğerini yemek için yemin etmiş olan Hind, ciğeri yararak ağzına alıp çiğnemiş, fakat yutamamış[85], bu hareketinden dolayı ona "Âkiletü'l-Ekbâd" (Ciğer Yiyen) adı verilmiştir[86].

Uhud Savaşı, Kureyşlilere ve onların lideri Ebû Süfyân'a göre Bedir'in intikamı oldu. Benî Ümeyye tarafından Uhud'un zafer olarak değerlendirilmesinin en önemli delili belki de, Bedir'de bu ailenin iki büyük lideri Utbe ve Şeybe'yi öldüren Hz. Hamza'nın şehid edilmesidir. Bu zafer sarhoşluğu ile Ebû Süfyân savaş sonunda bir tepeye çıkarak, "Bir gün yenildik, bir gün yendik. Bir gün üzüldük, bir gün üzdük. Filanı filana, filanı filana karşı öldürdük." diyerek intikam aldıklarını söylemiştir[87]. Uhud neticesinde Ebû Süfyân Bedir lekesini temizlemiş olduğunu düşünerek Mekke'ye döndü. Şehre varır varmaz Kâ'be'ye giderek orada bulunan putların en şereflisi sayılan Hübel'e, yardımından dolayı şükranlarını sundu[88].

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlarla iki defa karşılaşan Mekke müşrikleri her iki savaşta da arzu ettikleri sonuca ulaşıp Müslümanları etkisiz hale getiremediler. Onlara göre Uhud Savaşı'nda Bedir'in intikamı alınmıştı; ancak Medîne'de bulunan Müslümanlar Mekke'yi tehdit etmeye devam ediyorlardı. Ayrıca Medîne tarafından ticaret kervanlarına karşı yürütülen ardı arkası engellemeler de onları usandırmıştı[89]. Her iki savaşta Hz. Muhammed'i (s.a.v.) yok edemeyen Mekke müşrikleri değişik bir yol deneyerek ona karşı bir suikast düzenlemeye karar verdiler. Kureyş lideri Ebû Süfyân, Muhammed'i öldürecek birini aradığını söyleyerek suikatçıya her türlü yardımı yapacağını va'd etti. Bir bedevî bu göreve talip olunca Ebû Süfyân, onu gizlice Medîne'ye gönderdi. Bedevî, Medîne'ye geldiğinde Peygamber (s.a.v) ashâbıyla sohbet ediyordu. Gelenin suikast niyetinde olduğunu yanında-

84. İbn İshâk, *Sîre,* s. 387.
85. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 54; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 286; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 12; Halebî, *İnsânu'l-Uyûn,* II, 257.
86. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 226.
87. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 25.
88. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 299.
89. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 448.

kilere bildirdi. Ashâbdan Üseyd b. Hudayr, onu yakalayıp eteğinin altına gizlemiş olduğu hançeri ele geçirdi. Bedevîye eman verilerek olanları anlatması istendi. O da kendisinin Ebû Süfyân tarafından Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürmek için gönderildiğini bildirdi. Ertesi gün bu kişi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda müslümanlığını ilan ederek Medîne'den ayrıldı[90].

Bu arada Raci' vakası meydana geldi. İslâm'ı öğrenmek için Hz. Peygamber'den (s.a.v.) öğretmen isteyen Adal ve Karra kabileleri, yolda Huzeyl kabilesiyle anlaşıp Müslümanlara ihanet ettiler, sekizini öldürüp ikisini de esir aldılar. Zeyd ve Hubeyb adındaki öğretmenleri Mekkelilere götürüp sattılar. Başta Ebû Süfyân olmak üzere onlar da bu iki sahâbiyi Müslümanlar tarafından öldürülen akrabalarına karşılık katlettiler[91]. Meydana gelen bu iki olay neticesinde Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine suikast planlayan ve Zeyd ile Hubeyb'in katledilmesinden sorumlu tuttuğu Ebû Süfyân'ın öldürülmesi için Amr b. Ümeyye ile Seleme b. Eslem'i Mekke'ye gönderdi. Suikastçılar Mekke'ye ulaştıklarında gafil bir anını yakalayıp Ebû Süfyân'ı öldürmek amacıyla gizlendiler. Kâ'be'yi tavaf ederlerken Ebû Süfyân'ın oğlu Muâviye, Amr b. Ümeyye'yi tanıdı. Onun iyi bir niyetle Mekke'ye gelmeyeceğini tahmin ettiğinden, yüksek sesle onun Kâ'be'de bulunduğunu haber verince Mekkeliler Amr'ı ve arkadaşını aramaya başladılar. Amr ile Seleme bu durumda Ebû Süfyân'a ulaşamayacaklarını anlayınca, Medîne'ye geri döndüler[92]. Böylece Ebû Süfyân'ın Hz Peygamber'e (s.a.v.) karşı tertip ettiği suikast planı gerçekleşmediği gibi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) misilleme olarak Ebû Süfyân'ı ortadan kaldırma girişimi de sonuçsuz kalmış oludu. Karşılıklı cereyan eden bu iki olay, genelde müşrikler ile Müslümanlar, özelde ise Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Ebû Süfyân arasındaki siyasî ve askerî mücadelenin devam edeceğini göstermektedir.

---

90. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 93-94; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* (thk. Abdulmu'la Kal'acî), I-VI, Beyrut, 1985, III, 333-334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 69; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-Eser,* II, 112.
91. bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, III, 123-128.
92. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 93-94; Taberî, *Târîh,* II, 543; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* III, 334-335; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 70; Diyarbekrî, *Hamis,* I, 495; *Eyyâmü'l-Arab,* s. 50-51.

Bütün çabalarına rağmen Medîne'de gelişen İslâm toplumunu tamamen imha edemedikleri gibi, büyümesi ve gelişmesi karşısında da telâşlanmaya başlayan Mekke müşrikleri, Müslümanları mağlup etmek için yeni çareler ararken, ilginç bir müttefik buldular. Hz. Peygamber (s.a.v.) ile daha önce yapmış oldukları anlaşma şartlarına uymadıkları için yurtlarından çıkarılan Benî Nadîr ve Benî Kaynuka Yahudileri, Hayber'deki kardeşlerine sığınmışlardı. Bunlar Mekke ile ittifak yaparak kendilerini yurtlarından çıkaran Hz. Peygamber'den (s.a.v.) intikam almak niyetiyle hep birlikte Kureyş'e gitmeye karar verdiler. Başlarında Sellâm b. Ebi'l-Hukayk ve Huyey b. Ahtab olduğu halde Mekke hakimi Ebû Süfyân'a gelerek ortak bir ordu hazırlamak sûretiyle Müslümanlar üzerine yürümeyi teklif ettiler. Kendisi için bir intikam imkânı bulan Ebû Süfyân, "Bu niyetle geldiyseniz, hoş geldiniz. Kim Muhammed'e düşmanlık ederse, o bizim katımızda en sevgili ve en makbul kişidir." diyerek talebi olumlu karşıladı. Yahudilerden destek gören Ebû Süfyân, bununla yetinmeyip yeni müttefikler arama ve ordusunu sayıca güçlendirme faaliyetine girişti. Hayber Yahudilerinin maddî yardımlarıyla savaş için Ehâbiş kabileleri, Kinâneoğulları ve Tihâme'den askerî destek sağlandı. Gatafan'ın da yardımıyla büyük bir ordu hazırlandı[93]. Mekke dışında sakin müşrikler de, Yahudilerin kendilerine va'd ettikleri menfaat karşılığında Müslümanlarla savaşmayı kabul ettiler[94]. Bu şekilde ilk kez Müslümanlar aleyhine Yahudilerle, Kureyşli ve Kureyşli olmayan müşrikler birleşmiş oldular.

H. 5. yıl (626-627) Şevvâl ayında cereyan eden Hendek Savaşı'nda, müşrik-Yahudi ittifakının Müslümanları toptan imhaya yönelik saldırıları bir kez daha boşa çıkarıldı. Başkumandan Ebû Süfyân emri altındaki muazzam ordusuyla Müslümanlar tarafından kazılmış olan hendeği aşıp meydan savaşı gerçekleştiremedi. Savaş alanında yine başarı kazanamayan Ebû Süfyân, kendisinin daha güçlü olduğunu göstermek için Hz. Peygamber'e ültimatom şeklinde bir mektup gönderdi. Mektubunda, Bedir'le başlayan Sevik ve Uhud'la devam eden mücadelelerinden bahsedip, artık intikamlarını aldıklarını ifade ederek Müs-

---

93. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 166-167; Taberî, *Târîh,* 566-567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 122; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c. 2. ks. s. 29.
94. Algül, *İslâm Tarihi,* I, 390.

lümanları korkaklıkla suçluyor; onların hendeklerin arkasına saklanarak kendilerinden kurtulduklarını, ama ileride yeniden gelip Uhud'da yaptıklarını yine yapacaklarını bildiriyordu. Onun mektubuna aynı şekilde sert bir cevap gönderen Hz. Peygamber (s.a.v.) de şöyle diyordu:

> "Elbette sana öyle bir gün gelecek ki, o gün bana karşı savunmak, korunmak bir tarafa, savuşup gitme imkânı ve fırsatı bile bulamayacaksın. Elbet ve elbet sana öyle bir gün gelecek ki, o günde Lât'ı, Uzza'yı, İsaf'ı ve Nâile'yi kıracağım. Ve o gün bunları ben sana hatırlatacağım ey Galiboğulları'nın beyinsizi!"[95].

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu son sözleri, Mekke'nin mutlaka Müslümanların eline geçeceği ve Kâ'be'nin putlardan temizleneceğini ilan ediyordu. Muhtemeldir ki, Mekke lideri Ebû Süfyân duyduğu bu sözlerden sonra elinde bulunan Mekke liderliğini kaybetme konusunda daha da endişe duymaya başlamıştır.

E . HZ. PEYGAMBER-EBÛ SÜFYÂN GERGİNLİĞİNİN AZALMASI

1. Hz. Muhammed'in (s.a.v) Ebû Süfyân'ın Kızı ile Evlenmesi

Mekke müşrikleri ile Müslümanlar arasında devam eden mücadelenin en ileri noktaya ulaştığı bir dönemde Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Ebû Süfyân ailesi arasında ilginç bir gelişme oldu: Rasûlullah (s.a.v), Habeşistan muhacirleri içerisinde yer alan Ebû Süfyân'ın kızı Ümmü Habîbe ile nikâhlandı. Babasının İslâm'a muhalif olmasına rağmen Ümmü Habîbe, kocası Ubeydullah b. Cahş ile birlikte Müslüman olmuştu. Kureyş'in ağır zulüm ve işkencelerine dayanamayan diğer Müslümanlar gibi onlar da Habeşistan'a gitmek zorunda kalmışlardı. Kocası Ubeydullah burada dinden dönüp Hıristiyanlığı kabul etti. Çok içki içmesinden dolayı alkolik bir kişi haline geldi ve bura-

95. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 492-493; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 344-345; Marîzî, *en-Nizâ*, s.53; Halebî, *İnsanü'l-Uyûn*, II, 657.

da öldü[96]. Baba yurdundan mahrum kalan Ümmü Habîbe, kocasını da kaybedince çok zor durumda kaldı. Bu esnada Hz. Peygamber (s.a.v.) Habeşistan'daki muhacirleri Medîne'ye getirmesi için görevlendirdiği Amr b. Ümeyye'ye bir görev daha verdi. O da, Necaşî'nin himayesinde Ümmü Habîbe'nin Hz. Peygamber'le (s.a.v.) nikâhlanmasıydı. Necaşî bu teklifi kabul etti. Hâlid b. Sa'îd'in kıydığı nikâh ve Necaşî'nin verdiği dört yüz dirhem mehir ile evlilik akdi gerçekleşti[97]. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu girişimi ile İslâm adına birçok fedakârlık yapan bu kadını taltif etmiş, onu mü'minlerin annesi olma payesiyle şereflendirmiştir[98].

Hz. Peygamber (s.a.v.), kızıyla evlenmek sûretiyle en büyük muhalifi durumunda olan Ebû Süfyân'la akrabalık kurup ona damat oldu. Mümtehine Sûresi'nde geçen, "*Umulur ki, Allah aranızda düşmanlık bulunan kimselerle sizin aranızda bir dostluk tesis eder*" âyetinin bu olayla ilgili olduğu bildirilmektedir[99]. Geçekten de Ümmü Habîbe'nin nikâhlanmasından sonra Ebû Süfyân'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı tavırlarında yumuşamaya başladığı görülmektedir[100].

Ümmü Habîbe ile evlilik Muhammed (s.a.v)-Ebû Süfyân ilişkisi açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturmuş, bu olaydan itibaren Mekke'nin fethine kadar karşılıklı olumlu tavırlar sergilenmiştir. Yemâme reislerinden Sümâme b. Usal, Müslüman olduktan sonra umre için Mekke'ye gitmişti. Bu durumunu öğrenen müşrikler üzerine saldırıp onu öldürmek istediler. Bir Mekkelinin onu serbest bırakmalarını, aksi halde Mekke'nin tahıl ihtiyacının Yemâme'den geldiğini söylemesi üzerine Sümâme canını kurtarabildi. Kendisine yapılanlar sebebiyle Kureyş'e kin tutan Sümâme, Rasûlullah'ın (s.a.v.) izni olmadan onlara bir tahıl tanesi bile göndermeyeceğini ilan etti[101]. Gerçekten de yurdu-

---

96. İbn İshâk, *Siyer,* s. 319.
97. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 293; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I, 295; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 60; Taberî, *Târîh,* II, 653; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 143.
98. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 250-251.
99. Mümtehine, 60/7.
100. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II, 685.
101. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 285; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 452; Buhârî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* 69; Müslim, *Kitâbu'l-Cihâd,* 19; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, I, 214-215.

na döndüğünde Mekke'ye zahire nakliyatını durdurdu. Kısa süre sonra da Kureyş'te gıda sıkıntısı başgösterdi. Bunun üzerine Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ambargonun kaldırılması için ricada bulunmak için bizzat Medîne'ye gelerek kendisinden yardım istedi[102]. Hz. Peygamber (s.a.v.) de derhal bir mektup yazarak Sümâme'nin Mekke'ye uyguladığı ambargonun kaldırılmasını sağladı[103]. Rasûlullah (s.a.v.) ayrıca Mekke'de bulunan akrabalarına başka maddî yardımlarda bulundu. Ayrıca özel bir müsaade ile Mekke ticaret kervanlarının Müslüman topraklarından rahatlıkla geçmelerine imkân sağladı. Bu uygulamadan bizzat Ebû Süfyân da istifade etmiş ve kervanıyla birlikte ticaret için Suriye'ye gitme imkânı bulmuştur[104].

2. Hudeybiye Barış Antlaşması'nın Yapılması

Mekke-Medîne gerginliğinin iyice hafiflediği H. 6. yılın Zilkade ayında (628 Mart-Nisan) Hz. Peygamber (s.a.v.) ashâbıyla birlikte savaş amacı olmaksızın umre niyetiyle Mekke'ye doğru yola çıktı. Bu şekilde müşriklerle Müslümanlar arasında gerçekleşecek ilk resmî anlaşma olan Hudeybiye barışı süreci başlamış oldu.

Hudeybiye mevkiine ulaşıldığında Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'ye geliş gayelerini bildirmek üzere şehir lideri Ebû Süfyân'a Hz. Ömer'i göndermek istedi. Fakat o, Mekke'de kendisini himaye edecek kimsesi olmadığını söyleyerek, orada çok sayıda akrabası bulunan ve can güvenliği problemi yaşamayacak olan Osman'ın gitmesinin daha uygun olacağı görüşünü dile getirdi. Bunun üzerine Rasûlullah'ın (s.a.v.) emriyle Hz. Osman elçi sıfatıyla Ebû Süfyân'ın yanına gönderildi[105]. Şehre

102. Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* IV, 81; Zerkânî, *Şerhu Mevâhibü'l-Ledünniye,* I-VIII, Beyrut 1973, II, 146.
103. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 550; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb,* I, 214-215; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* I, 294-295.
104. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 252.
105. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 261-262; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 600; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 97; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* IV, 324; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* IV, 133-134, Taberî, *Târîh,* II, 631; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 167.

özellikle Hz. Osman'ın gönderilmiş olması dikkat çekici bir husustur. O dönemde şehrin en önemli ve en nüfuzlu ailesi Benî Ümeyye idi. Bu ailenin reisi durumunda olan Ebû Süfyân da, Mekke'nin idarecisi mevkiinde bulunuyordu. Bu şartlarda Hz. Osman, orada birçok akrabasının bulunması nedeniyle müşrikler tarafından herhangi bir saldırıya uğrama riski en az olan kişiydi[106]. Hz. Osman Mekke'ye ulaştığında akrabasından olan Ebân b. Sa'îd b. el-Âs onu himayesine aldıktan sonra geliş niyetini bildirmesi için Mekke ileri gelenlerinin yanına götürdü[107].

Mekkeliler, elçi kendilerine ulaştıktan sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) ile görüşmeler yapmak üzere bir heyet gönderdiler. Neticede bir barış anlaşması imzalandı[108]. Mekkeliler bu anlaşmayla Müslümanları resmen tanımış oldular. Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu vesile ile onlarla iyi ilişkiler kurma ve onları İslâm'a ısındırma fırsatını elde etti. Hudeybiye'den sonra gerçekleşen Hayber Fethi'nde elde edilen ganimetlerden bir kısmı, o sırada kıtlık hüküm süren Mekke'ye gönderildi. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) elçisi Amr b. Ümeyye, erzakı Mekke ricâlinden Ebû Süfyân, Safvan b. Ümeyye ve Süheyl b. Amr'a getirdi. Safvan ve Süheyl gönderilen malları kabul etmediler. Ebû Süfyân ise alıp fakirlere dağıttı ve "Allah kardeşimin oğlunu mükâfatlandırsın. Onun bu yaptığı akrabaya iyilikten başka birşey değildir." diyerek memnuniyetini bildirdi[109]. Bu ifadeler Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında daha sağlıklı düşünmeye başladığına işaret eder.

F. EBÛ SÜFYÂN'IN MEKKE İDARESİNİ KAYBETMESİ

Bedir Savaşı neticesinde Mekke liderlerinin hemen hemen tamamının ölmesi sonucunda şehrin idaresi kendisine verilen Ebû Süfyân, Müslümanlar üzerine düzenlenen tüm seferleri bizzat idare etti. Uhud Savaşı hariç, onun idaresindeki Mekkeliler her savaşta başarısız oldu-

---

106. Sırma, *Tebliğin Dört Halife Dönemi,* s. 99.
107. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 62; Taberî, *Târîh,* II, 631; *Eyyâmü'l-Arab,* s. 82.
108. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 63; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* IV, 245; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* IV, 168; Diyarbekrî, *Hamis,* II, 21.
109. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 56.

lar. En son Hendek Savaşı'ndaki başarısızlığı ile Ebû Süfyân, Medîne ile mücadele etmekten hemen hemen vazgeçti. Hudeybiye Musalahası'ndan beri savaş taraftarı zümre Mekke'de daha nüfuzlu hale geldiği için, Ebû Süfyân büsbütün ortadan çekilerek idareyi geriden gelen gençlere bıraktı[110]. Zaten Ebû Cehil'in mensub olduğu Mahzumoğulları'na mensup gençler, bazı kararlarda Ebû Süfyân'a muhalif kalıyorlardı. Ancak onlar, Mekke siyasetini tek başlarına idare edebilecek tecrübeye de sahip değillerdi. Bununla birlikte alınan başarısız neticeler sonunda Mekkelilerin Ebû Süfyân'a güvenlerinin azalmasından da istifade ederek, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hudeybiye seferine çıktığı zaman Mekke siyasetine hakim oldular. Bu teşebbüslerinde herhangi bir itirazla karşı karşıya kaldıkları söylenemez. Zira Mekke yönetimiyle meşgul olmaktan iyice usanmış olan Ebû Süfyân, sessiz sedasız geri çekilmiş, idareyi gençlere bırakmış görünmektedir[111].

Mekke fethi öncesi dönemde şehrin idaresi üç kişilik bir grubun eline geçmişti ve bunlar arasında Ümeyye kabilesinden hiç kimse yoktu. Bunlar Safvan b. Ümeyye, Süheyl b. Amr ve İkrime b. Ebî Cehil'di. Safvan, Bedir'den sonra Ebû Süfyân'ın en büyük rakibi idi, fakat İkrime ile anlaşamıyorlardı. Süheyl ise bu ikisinin arasında mutedil düşünceleriyle dengeyi sağlıyordu. Hz. Peygamber'le (s.a.v.) imzalanan Hudeybiye Barış Antlaşması'na imza koymak için Mekke'yi o temsil etmişti[112]. Zaten, anlaşma için Mekke'den Süheyl'in gelmekte olduğunu görünce Hz. Peygamber (s.a.v.), onun isminin kolaylık mânâsına gelmesini hayra yorarak "Artık işimiz bir dereceye kadar kolaylaştı. Kureyşliler barış yapmak için hep bu adamı gönderirler" demiş ve onun sağduyulu ve uzlaşmacı bir kişi olduğunu ifade etmiştir[113].

Mekke idaresini ellerine geçiren Safvan, Süheyl ve İkrime üçlüsü büyük bir siyasî hata yaparak Hudeybiye Barış Antlaşması'nı ihlâl ettiler. Bu anlaşmada Benî Bekr Kureyş'in, Huzâa kabilesi de Müslümanların akdine girmişlerdi. Bekiroğulları'ndan Nufâseoğulları, aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle Huzâa kabilesine saldırmak istediklerini Mek-

---

110. Buhl, F., "Ebu Süfyân", *İA,* IV, 50.
111. Watt, *Hazret-i Muhammed,* s. 207.
112. Watt, *Hazret-i Muhammed,* s. 207.
113. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 263.

kelilere bildirerek onlardan yardım istediler. Mekke reisleri Safvan b. Ümeyye, İkrime b. Ebî Cehil ve Süheyl b. Amr başta olmak üzere Benî Bekr'e savaş desteği verdiler. Ebû Süfyân'a bu hususta danışılmamıştı [114].

Saldırıya uğrayan Huzâa kabilesi, Benî Bekr'in yaptıklarını ve Kureyş'in bu kabileye desteğini bildirmek ve yardım istemek üzere Medîne'ye Amr b. Sâlim el-Huzâî başkanlığında bir heyet gönderdi. Daha sonra Büdeyl b. Verka liderliğinde ikinci bir Huzâa heyeti aynı niyetle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) geldi[115]. Bu gelişmeler, Hudeybiye Barış Antlaşması'nın Mekke tarafından bozulduğunun açık bir delilidir. Aynı zamanda bu ihlâl, Müslümanların Mekke'yi fethetmelerinin hukukî dayanağını da oluşturacaktır.

Mekkeliler, Benî Bekr'e teşvik ve yardımda bulunmaları neticesinde mağdur durumda kalan Huzâa kabilesine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mutlaka yardımda bulunacağını biliyorlardı. Zira Hudeybiye Barış Antlaşması ona bu hakkı veriyordu. Bu durumda Kureyş, üç seçenekten birine razı olmak durumunda kaldı; Bekiroğulları'ndan bu işe karışmış olanları benimsememek ve Muhammed'in (s.a.v) onlara istediğini yapmasına müsaade etmek, öldürülenlerin kan parasını ödemek, son şık olarak da savaş açmak. Hiçbir alternatif hoşlarına gitmiyordu. Müttefiklerini yalnız bırakamazlardı; kan parasını ödemek küçük düşmelerine neden olacaktı; yapılacak bir savaşta ise Müslümanları yenebilme ümitleri de yoktu.[116]

Hudeybiye'yi ihlâl ederek siyasî bir hata işleyen Mekkeliler, bunun neticeleri konusunda endişeye kapıldılar. Şehir ileri gelenlerinden Hâris b. Hişâm ile Abdullah b. Ebî Rebîa, şehrin yönetimini ellerinde bulunduran Safvan, Süheyl ve İkrime'ye gidip, yaptıklarının büyük bir hata olduğunu söyleyerek onları kınadılar. Ardından da tecrübesiz gençlerin meseleyi çözemeyecekleri düşüncesiyle Mekke'nin tecrübeli siyasetçisi Ebû Süfyân'a gittiler. Ebû Süfyân bu esnada Şam ticaretinden yeni dönmüştü[117]. Onları dinledikten sonra, "Vallahi bu iş benim ne içinde

114. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 783.
115. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 337; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 134; Taberî, *Târîh*, II, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 161-162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 278; Halebî, *İnsanü'l-Uyûn*, II, 164; Diyarbekrî, *Hâmis*, II, 77.
116. Watt, *Hazret-i Muhammed*, s. 211-212.
117. Abdürrezzak, *Musannef*, I-XI, Beyrut 1970, V, 374.

bulunduğum, ne de bir müddet bulunduğum sonra ayrıldığım bir iştir. Bunun sorumluluğu benim üzerime yüklenemez. Bu iş ne bana danışılmış, ne de vukuunu işittiğimde onu benimsemişimdir. Muhammed bize savaş açar ve bütün bu işleri benden sorarsa hakkı vardır." diyerek, durumu özetledi. Bununla birlikte her ne kadar gelişmelere dahli olmadıysa da, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı Mekke'yi temsil etme görevini yerine getirmek zorunda olduğunu ifade etti [118].

Ebû Süfyân'ın görevi kendisinin de dahil olduğu büyük bir Mekke topluluğunun Süheyl, İkrime ve Safvan'ın yaptıklarından sorumlu olmadıklarını Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirmek, daha geniş bir katılımla yeni bir anlaşmanın yapılmasını sağlamaktı[119]. Mekke'nin, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) elçi olarak Ebû Süfyân'ı göndermesinde, onun siyasî tecrübesine güvenin yanında, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kayınpederi olmasının da etkisinin olduğu düşünülebilir.

Watt ve Buhl gibi müsteşrikler, Ebû Süfyân'ın Medîne'ye, Mekke'nin Müslümanlara savaşsız teslimi için pazarlık yapmaya gittiğini söylerler. Bu fikirlerine delil olarak da, fetih sırasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ebû Süfyân'ın evine sığınanların güvende olacağını ilân etmesini gösterirler[120]. Evvelâ Ebû Süfyân, Medîne'ye Hudeybiye'yi mümkünse devam ettirmek, yoksa yeni bir anlaşma yapmak teklifi ile gelmişti. Siyer ve İslâm tarihi kaynaklarında Ebû Süfyân'ın Medîne'ye geldiğinde, kızı Ümmü Habîbe'den bile yüz bulamadığı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de kendisiyle hiç konuşmadığı sarih bir şekilde belirtilir. Buna göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'den de herhangi bir yardım göremeyen Ebû Süfyân, Hz. Fâtıma'ya gidip onun küçük çocuklarından bile himaye istemek zorunda kalmış, neticede umduğunu bulamayınca, hiçbir şey elde edemeden Mekke'ye geri dönmüştür[121]. Dolayısıyla bu şartlarda onun Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Mekke'nin teslimi hususunda pazarlık yaptığını söylemek zorlama bir iddia olur.

---

118. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 785.
119. Watt, *Hazret-i Muhammed,* s. 212.
120. Buhl, F., *"Ebû Süfyân"*, *İA*, IV, 50.
121. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 35-37; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 785-791; Taberî, *Târîh,* III, 45-47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 162; İbn Kesîr, *el-Bidâye,*IV, 280; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c. 2. ks, s 42; Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 343.

Hz. Peygamber (s.a.v.) nihaî hedef olan Mekke'nin fethedilmesi ve Kâ'be'nin putlardan temizlenmesi gayesiyle, H.8. yılın (M.630) Ramazan ayında Medîne'den yola çıktı[122]. Müslüman ordusu Mekke'ye ulaşıp şehri kuşattığı sırada Kureyş, Ebû Süfyân'a gelerek, gidip olup biteni araştırmasını, gerekirse Müslümanlardan eman almasını istediler. Ebû Süfyân, Hakîm b. Hizam ve Büdeyl b. Verka geceleyin durumu araştırmak üzere şehirden ayrıldılar[123]. Müslüman askerlerin şehrin dış kısmında ele geçirdikleri bu üç Mekkeliyi Hz. Abbâs, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) götürdü. Allah Rasûlü "Ebû Süfyân! Daha Allah'tan başka ibadete lâyık ma'budun olmadığına inanma vaktin gelmedi mi?" diye sorduğunda Ebû Süfyân, "Anam babam sana feda olsun, sen ne halim ve lütuftâr birisin. Vallahi Allah ile birlikte ondan başka bir ilâh olsa idi her halde bana yardım ederdi." şeklinde cevap verdi. Bu sefer Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Süfyân'a kendisinin peygamberliği konusunda ne düşündüğünü sorduğunda, Ebû Süfyân bu hususta hâlâ şüphesinin olduğunu söyledi. Bunun üzerine orada bulunan Abbâs, Ebû Süfyân'a derhal îman etmesi gerektiğini, yoksa boynunun vurulacağını söyleyince o ve yanındakiler Müslüman olduklarını ilan ettiler[124]. Hz. Peygamber (s.a.v.) Abbâs'tan Ebû Süfyân'a Medîne ordusunu göstermesini istedi. Muhteşem orduyu gören Ebû Süfyân, ne Kisra'da ne de Rum hükümdarında böyle bir ihtişam görmediğini belirterek, "Ey Abbâs! Kardeşinin oğlunun saltanatı ne kadar büyümüş" dediğinde, Abbâs "Hayır, o saltanat değil nübüvvettir" cevabını verdi[125].

Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda Müslüman olunca Allah Rasûlü (s.a.v) Abbâs'ın tavsiyesiyle Ebû Süfyân'ın evine sığınanların emniyette olacağını ilân etti[126]. Bu ilân Mekke liderine ayrıcalıklı davranılarak, onun yine de şehrin en önemli kişisi olduğunu tasdik et-

---

122. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 6; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 134.
123. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 43-44; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, II, 165, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 288-289.
124. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 290, Algül, *İslâm Tarihi*, I, 488.
125. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 816; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 290.
126. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 44; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 818; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 135; Taberî, *Târîh*, III, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 290.

mek için yapılmıştır. Dolayısla Ebû Süfyân'ın Medîne'ye gelişi konusunda bazı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi, onun orada Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Mekke'nin teslimi konusunda anlaştığı için kendisine böyle bir imtiyaz verildiği kanaati kabul edilebilir değildir. Mekke şehrinin muhasara altına alındığı ve kurtuluş ümidinin kalmadığı bir durumda Ebû Süfyân'ın teslim olmaktan başka da bir seçeneği yoktu. Direnmesi ve mücadele yolunu tercih etmesi, kendisinin ve temsil ettiği topluluğun sonunu getirebilirdi.

Mekkeliler Ebû Süfyân'ın evine sığınanların emniyette olacağı haberini aldıklarında şaşkına döndüler. Acaba Ebû Süfyân da mı onlara ihanet etmişti? O da mı Müslümanlara katılmıştı? Ebû Süfyân, şehre geri döndüğü zaman halkına Müslümanların gücünden bahsetti ve onlarla baş edemeyeceklerini anlattı. Daha sonra da, kendi evine sığınanların güven içinde olacaklarını ilân etti. Bu sözleri duyan karısı Hind, Ebû Süfyân'a yaptıklarından dolayı büyük hakaretler ederek, kavminden onu öldürmelerini istedi. Ancak Ebû Süfyân hemşehrilerini bir karşı koymanın faydasız kalacağı hususunda ikna etmeyi başardı[127]. Bu tavrı dolayısıyla, Ebû Süfyân'ın Mekke'nin fethedilmesinde müsbet rol oynadığını söylemek mümkündür. Eğer şehir halkının büyük çoğunluğu onu dinlemeyip toptan direnişe karar vermiş olsalardı, her iki taraftan da büyük can kaybının meydana gelmesi kaçınılmaz olurdu. Ebû Süfyân; İkrime, Süheyl, Safvan gibi direnmekten yana olan bir kaç kişi hariç, şehrin hemen tamamını silâhlı mücadele fikrinden vazgeçirmeyi başarabilmişti[128].

Şehir Müslümanlar tarafından tamamen fethedilince Hz. Peygamber (s.a.v.) bazı kişiler müstesna umumî af ilân etti. Af kapsamı dışında kalanlardan birisi de Benî Ümeyye'den Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh idi. Abdullah, fetihten önce Müslüman olmuş ve Medîne'ye hicret etmişti. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiy kâtipleri arasında yer alan Abdullah, "Azîzün Hakîm" yerine "Alîmün Hakîm" şeklinde âyeti değiştirerek yazdığını söylemiş, kendisine de vahiy geldiğini iddia etmişti. Abdullah daha sonra mürted olarak Mekke'ye geri döndüğünde müşriklere, "Ben ne zaman istesem Muhammed'in dediklerini değiştirerek

---

127. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 45-46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 166.
128. Watt, *Hazret-i Muhammed,* s. 212-213.

yazardım" deyince onun hakkında şu âyet nazil olmuştu. "*Allaha karşı yalan düzüp atan, yahut kendisine hiç bir şey vahyedilmemiş iken, (Bana da vahyolundu) diyenden bir de (Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim) diye söyleyenden daha zalim kim olabilir?*"[129]. Fetih tamamlandıktan sonra Abdullah, süt kardeşi olan Hz. Osman'a sığındı. Hz. Osman da onu bir süre gizledi. Ortalık sükûnete erdikten sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına getirerek onun affını istedi. Rasûlullah (s.a.v.) hiç konuşmadan uzun süre bekledi ve sonunda Hz. Osman'ın aşırı ısrarıyla Abdullah'ı bağışladı. Onlar oradan ayrıldıktan sonra Allah Rasûlü (s.a.v.) etrafındakilere, birisinin kalkıp Abdullah'ın boynunu vurması için beklediğini söyledi. Orada bulunanla da niçin işaret etmediklerini sorduklarında, Hz. Peygamber, "Peygamber, işaretle adam öldürmez" cevabını verdi[130].

Abdullah b. Sa'd'ın Müslüman olup Medîne'ye hicretinden sonra irtidat etmesi, bunun sonucunda da Mekke fethi sırasında kanının helâl sayıldığı kişiler arasında olması ve ancak Hz. Osman'ın tavassutu ile canının bağışlanması hususu, uzun yıllar insanlar arasında dedikodu meselesi olmuş, Abdullah'ın aleyhinde önemli bir tenkit malzemesi olarak kullanılmıştır.

Mekke fethi sonrasında Müslümanlığı kabul eden bir başka Benî Ümeyyeli de Attâb b. Esîd'dir. Fetih sonrasında Bilâl, Kâ'be'de ezan okumaya başladığında Attâb, yanında bulunan Ebû Süfyân ve Hâris b. Hişâm'a "Allah'a şükür ki babam sağ değil, hiç olmazsa bu hali görmüyor. Yoksa Muhammed ondan kızacağı şeyler duyardı" dediğinde, Ebû Süfyân kendisinin bir şey söylemeyeceğini, yoksa orada bulunan çakıl taşlarının bile dediklerini gidip Muhammed'e haber verebileceğini ifade etti. Kısa süre sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) onların yanına gelerek ne söyledilerse tek tek onlara aktardı. Bunun üzerine Attâb ve Hâris "Şehadet ederiz ki sen Allah'ın rasûlüsün. Vallahi yanımızda hiç kimse yoktu ki, gelip sana haber verdi diyelim" ifadeleriyle Müslüman ol-

---

129. En'am, 6/93.
130. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 51; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 130-131; Taberî, *Târîh,* III, 58-59; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* III, 918; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* III, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 168-169, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 259; Halebî, *Uyûnü'l-Eser,* III, 36; C. Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* I, 281.

dular. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) bu şahıslardan Attâb'ı Mekke valiliği vazifesine getirmiştir[131].

Mekke fethi sonrasında Ebû Süfyân'ın hanımı Hind binti Utbe de Müslüman oldu. Tebliğin başlangıcından itibaren Müslümanlara aşırı düşmanlık yapan, savaşlarda daima kocasının yanında yer alan Hind, Uhud Savaşı'nda şehit olan Hz. Hamza'nın ciğerini yararak çiğneme talihsizliğinde bulunmuştu. Bu nedenle biat için Rasûlullah'ın (s.a.v.) huzuruna yüzü peçe ile örtülü olarak çıktı. Hz. Peygamber (s.a.v.) kadınlardan çocuklarını öldürmemeleri konusunda söz aldığı sırada, Bedir'de oğlu öldürülmüş olan Hind'in "Vallahi küçükken biz onları büyütüp yetiştirdik, büyük iken onları siz öldürdünüz. Siz Bedir günü bizde öldürmedik çocuk bırakmadınız ki, onu biz öldürelim" demesi, onun hâlâ olanları unutamadığını ve geçmişteki olayların etkisi altında yaşadığını göstermektedir[132].

G. HZ. PEYGAMBER'İN İDARÎ GÖREV VERDİĞİ ÜMEYYEOĞULLARI

Medîne'de yeni bir devlet kuran Hz. Peygamber (s.a.v.), bu devletin çeşitli kademelerinde bazı görevliler istihdam etti. Onun vazife tayininde ölçüsü ehliyet ve liyakat idi. Mekke'nin Müslümanların eline geçmesinden sonra İslâm toprakları genişlemiş, yapılacak seferlere kumandanlık edecek komutanlar, fethedilmiş bölgeleri idare edecek idarecilere ihtiyaç duyulmuştu. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu görevlerden bir kısmını eskiden beri idarî tecrübeleri olan Ümeyyeoğulları'na verdi. Zira kıyâde (ordu komutanlığı) görevi, dedeleri Abdüşşems'den itibaren bu ailenin elindeydi. Üstelik Bedir Savaşı'yla birlikte Mekke Ümeyyeoğulları'nın, Ebû Süfyân'ın idaresindeydi. Başta Muâviye olmak üzere, bazı Benî Ümeyyeli gençler birer prens gibi Mekke lideri Ebû Süf-

---

131. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 56, Süheylî, *Ravdu'l-Unuf,* IV, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 303; Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 268-269.
132. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 147; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 18; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* IV, 1923; Taberî, *Târîh,* III, 61-62, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 171; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 319; Şiblî, *Asr-ı Saadet,* I, 358.

yân'ın yanında yetişmişlerdi. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v.) idarî alanda Benî Ümeyye kabilesinin bu tecrübelerinden yararlanma yoluna gitmiş ve bu aileden bazı kişilere görevler vermiştir.

Rasûlullah'ın (s.a.v) idarî göreve getirdiği diğer bir Ümeyyeli Attâb b. Esîd'dir. Attâb, Hz. Osman'ın amcazadesi ve Esîd b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye'nin oğludur. Kendisi adil, üstün ahlâklı, faziletli ve aynı zamanda kahraman bir kişiydi[133]. Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke fethinden sonra Hevâzin seferine çıktığı zaman Attâb'ı şehrin amilliğine getirdi. Attâb bu göreve getirildiğinde daha 21 yaşındaydı[134]. Bu şekilde Ümeyyeoğulları, Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde ilk idarî vazifeyi almış oldular.

Huneyn Savaşı, başta Ebû Süfyân olmak üzere, daha müslümanlığa tam olarak ısınamayan Ümeyyeoğulları için, Müslümanlar ve Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkındaki menfî düşüncelerin değişmesi hususunda önemli bir dönüm noktası oldu. Şevvâl ayının beşinde, cumartesi günü cereyan eden Huneyn Gazvesi'nde[135] bir ara Müslümanların bozguna uğradığı haberi duyulunca Ebû Süfyân sevinmiş ve bu bozgunun denize kadar süreceğini söylemişti[136]. Gönlünde hâlâ Müslümanlara karşı düşmanlık besleyen Ebû Süfyân'ın bu talihsiz ifadesine karşı, yine bir Mekkeli olan Safvan b. Ümeyye dayanamayıp şöyle demişti: "Ağzın toprak dolsun! Hevâzin'den birine göre Kureyş'ten bir adamın beni terbiye etmesi, benim için daha hayırlıdır"[137]. Safvan bu düşüncesinde kendine göre gerçekten haklıdır. Zira Hevâzin halkı şayet Müslüman ordusunu mağlub etmiş olsaydı, gelip Mekke'yi de ele geçirir ve şehri yağmalayabilirlerdi. Ebû Süfyân'a gelince, onun yukarıda kullanmış olduğu ifadeler Mekke idaresini onun elinden alan Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlara karşı bir türlü içinden atamadığı düşmanca düşüncesinin bir tezahürüdür, denilebilir.

---

133. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 84; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, III, 889; Taberî, *Târîh,* III, 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 325; C. Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* I, 285.
134. Kâsımî, Zafir, *Nizamü'l-Hükm,* s.49.
135. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 6; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 149.
136. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 87; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, III, 910; Taberî, *Târîh,* III, 74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 178.
137. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 327; Halebî, *İnsânu'l-Uyûn,* III, 70.

Huneyn neticesinde elde edilen ganimetler bir araya toplandığında, hâlâ Hz. Peygamber'i (s.a.v.) bir sultan ve mal toplayan bir kral olarak gören Ebû Süfyân, Rasûlullah'ın (s.a.v.) yanına sokularak ona Kureyş'in en zengini olarak sabahladığını söyledikten sonra[138] kendisi için lütufta bulunmasını istedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) Bilâl'e kırk ukiye gümüş tartmasını ve yüz deve ile beraber Ebû Süfyan'a vermesini emretti. Ebû Süfyân, oğulları Yezîd ve Muâviye için de aynı istekte bulununca, Rasûlullah'ın (s.a.v.) emriyle bu arzusu da yerine getirildi. Üçyüz deve ile yüz yirmi ukiye gibi muazzam bir servet değerindeki malı alınca Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'e (s.a.v.), "Anam-babam sana feda olsun; sen ne kadar kerem ve iyilik sahibisin. Seninle savaşmış olduğum zamanlarda sen ne güzel savaşçı idin. Seninle barış yaptığım zamanda da sen ne güzel barışçısın. Allah seni mükâfalandırsın" şeklinde iltifatta bulundu[139].

Kendisi kudretli bir tücar olan, paraya ve mala çok düşkün Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir servet değerindeki bu malları kendisine tereddüt etmeden hibe etmesi karşısında oldukça etkilenmiştir. Herhalde, Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) mal, servet ve saltanat düşkünü bir insan değil, bir olan Allah'a kulluğa dâvet eden bir elçi olduğunu ganimet dağıtımında göstermiş olduğu tavrından anlamış olsa gerektir. Bu olaydan sonra Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlar aleyhine gerek sözlü, gerekse fiilî bir hareketini göremiyoruz. Huneyn'den sonra, onun Müslümanlara karşı tutumunda olumlu bir gelişme görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Huneyn'den sonra, Sakîf halkıyla görüşmek, onlarla anlaşma yapmak üzere Taif'e Muğîre b. Şu'be ile Ebû Süfyân'ı göndermiştir[140]. Daha sonra Taif halkı Müslümanlığı kabul edince, orada bulunan Tağıye[141] putunun yıkılması görevi yine aynı ikiliye verilmiştir[142]. Allah Rasûlü (s.a.v.) bu davranışıyla, Taif ile yakın ticarî ilişkisi olan Ebû Süfyân'ı onore etmiş oluyor, aynı zaman-

---

138. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II, 944; Diyarbekrî, *Hâmis*, II, 114.
139. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 152; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 297.
140. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 122; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, III, 929.
141. Tağıye, Taif halkının putu olan Lat'ın bir başka adıdır. bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 193.
142. İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 184; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, III, 971; Taberî, *Târîh*, III, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 194.

da da onun Müslümanların hayrına bir hizmete katılmasını sağlıyordu. Yapılan bu uygulama ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) devlet aleyhine olabilecek insanların, kendilerine görev verilerek zararsız hale getirilmelerine dair siyasî bir taktiğini de görmek mümkündür.

Hz. Peygamber (s.a.v.) Hevâzin seferine çıkmadan önce Mekke'ye idareci olarak atadığı Attâb b. Esîd'i, Huneyn ganimetlerinin dağıtılmasından sonra Medîne'ye dönmeden önce şehre vali tayin etti[143]. Attâb, Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat edinceye kadar bu görevi devam ettirdi[144].

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) görev verdiği Benî Ümeyyelilerden birisi de, Hz. Osman'ın ana bir kardeşi ve onun döneminde Kûfe valiliğini üstlenecek olan Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'tır. Velîd, Mustalikoğulları'na zekât mallarını tahsil için gönderilmişti. Ev sahipleri, onun geleceği haberini alınca karşılamaya çıktılar. Velîd ile bu kabile arasında eskiye dayanan bir husumet vardı. Onları toplu bir şekilde kendisini bekler halde görünce, şahsına zarar verecekleri endişesiyle yanlarına varmadan geriye döndü. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek, onların irtidat ettiklerini ve kendisine karşı silâhlanarak zekât toplamasına engel olduklarını söyledi. Allah Rasûlü (s.a.v.) durumu incelemek üzere Hâlid b. Velîd'i askerî birlikle Mustalikoğulları'nın yurduna gönderdi. Hâlid oraya vardığında içlerine gizlice adamlarını gönderdi. Hâlid'in askerleri onların ezan okuyup namaz kıldıklarını, dolayısıyla herhangi bir irtidat emaresine rastlamadıklarını söyleyince, Hâlid de bizzat giderek durumu tahkik ettikten sonra hemen geri dönüp durumu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirdi. Öte yandan, kendilerinin dinden döndükleri şeklinde bir şâyiânın yayıldığını ve Rasûlullah'ın (s.a.v.) da üzerlerine askerî birlik göndereceğini haber alan Mustalikoğulları, Hâris b. Dırâr başkanlığında bir hey'eti Medîne'ye göndermişlerdi. Hâris, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) zekât toplamak üzere hiç kimsenin kendilerine ulaşmadığını söyledi. Elçi huzurda iken şu âyet nazil oldu[145]: "*Ey mü'min-*

---

143. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 185; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, II.c 2. ks. s. 49; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, (terc. Ahmed Özel), I-III, İstanbul 1990-1993, II, 1-2.
144. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 123; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 97-98.
145. Hucurât, 49/6.

ler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse, onu tahkik ediniz. Yoksa bilmeyerek bir kavme sataşırsınız da, yaptığınıza pişman olursunuz"[146].

Bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bir göreve tayin edilmiş olan Velîd b. Ukbe, sebep olduğu bu talihsiz hareketle, belki de mensub olduğu Ümeyyeoğulları hakkında da birtakım yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olmuştur. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) buna rağmen Emevî soyundan başka kimseleri belli makamlara tayin etmeye devam etmiştir. Mesela daha önce Taif'e elçi olarak gönderilmiş olan Ebû Süfyân, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından Havlan ve Becile sadakalarını toplamakla görevlendirildi [147]. Ayrıca Ebû Süfyân'ın, Necran'a vali olarak tayin edildiği bazı kaynaklarda yer almaktadır[148]. Fakat, Belâzurî'nin *Ensâb*'ında geçen bir rivayette Vâkıdî, Ebû Süfyân'ın Necran'a vali olduğun kabul etmeyerek, onun, Rasûlullah (s.a.v.) vefat ettiğinde Medîne'de bulunduğunu söyler.[149] *El-İsâbe*'de bulunan o dönemde Necran valisi olarak Amr b. Hazm'ın görev yaptığını gösteren kayıt da Vâkıdî'yi desteklemektedir[150].

Diğer bir Benî Ümeyyeli Hâlid b. Sa'îd, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından Mezhic zekâtlarının toplanması ile görevlendirilmiştir[151]. Yine Allah Rasûlü (s.a.v.), onuncu yılda İslâm'ın yayıldığı bütün beldelere valiler, zekât ve sadaka tahsil memurları görevlendirdiği zaman[152] Hâlid'i San'a'ya gönderdi. Rima' ve Zebid bölgesinin idaresini ona verdi[153]. Hâlid'in kardeşi Ebân b. Sa'îd, Rasûlullah'ın (s.a.v.) emriyle Me-

---

146. İbn Abdilberr, bu âyetin Velîd hakkında indirildiği hususunda ehl-i ilmin ittifak ettiğini söyler. bk. *el-İsti'âb,* IV, 1553. Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Vâkıdî*, Kitâbu'l-Meğâzî*, IV, 279; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 161; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif* s. 139; İbn Hanbel, *Müsned,* IV, 279; Zerkânî, *Şerhu Mevâhib,* III, 47; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* III, 413-414; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ* I, 361.
147. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 229-230.
148. İbn Habib, *Muhabber,* (tsh. Eliza Lichtenstate), Beyrut ts., s.126; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II, 189; Kasımî, *Nizâmü'l-Hükm,* 528; Kettânî, *et-Terâtib,* II, 5.
149. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 529-530.
150. İbn Hacer, *el-İsâbe,* II, 189.
151. İbn Hacer, *el-İsâbe,* I, 407; Kettânî, *et-Terâtib,* II, 156.
152. İbn Hişâm, *es-Sîre,* IV, 243; Taberî, Târîh, III, 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 205.
153. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 529.

dîne'den Necid istikametine giden bir seriyyenin başına komutan tayin edildi[154]. Hz. Peygamber (s.a.v.) 9. yılda (m. 631) Âlâ b. Hadramî'yi görevden aldığında, Ebân onun yerine Bahreyn valisi oldu. Ebân, Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat edinceye kadar bu vazifesine devam etti[155]. Hâlid'in diğer kardeşleri Amr b. Sa'îd, Vadi'l-Kura; Sa'îd b. Sa'îd[156] de Ureyne bölgesinin idarecisi oldular[157]. Görüldüğü gibi Sa'îdoğulları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) takdir ve teveccühünü kazanmışlar, bunun neticesinde önemli vilayetleri yönetmekle görevlendirilmişlerdir. Ebû Süfyân'ın oğulları içerisinde en faziletlisi sayılan ve kendisine Yezîdü'l-Hayr lakabı verilen[158] Yezîd b. Ebî Süfyân da, Rasûlullah (s.a.v.) tarafından Teyma bölgesinin idaresine memur kılınmıştır[159].

Hz. Peygamber (s.a.v.) başarılı gördüğü Ümeyyeoğulları'na mensub kişileri taltif edip, devlet işlerinde görevlendirirken, Müslümanlar aleyhine faaliyet gösteren aynı aileye mensub Hakem b. Ebî'l-Âs'ı ise sürgünle cezalandırmıştır. Hz. Osman'ın amca oğlu meşhur Mervân'ın babası olan Hakem, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) komşusuydu. Mekke döneminde namaz ve yemek vakitleri geldiği zaman onun evine pislik atar, kapısına necis şeyler sürerdi. Mekke fethinde Müslüman oldu. Fakat, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı düşmanlığını devam ettiren Hakem, onun sırlarını ifşa etmek, yürüyüşünü ve bazı hareketlerini taklit etmek gibi nahoş hareketlerde bulundu. Hz. Peygamber (s.a.v.) de Hakem'i Taif'e sürgüne gönderdi. Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hayatı boyunca ve ilk iki halife döneminde Hakem'in sürgün hayatı devam etti. Nihayet, üçüncü halife Hz. Osman, onun Medîne'ye gelmesini sağladı[160].

---

154. İbn Abdilberr, *İsti'âb,* I, 62; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* I, 46; İbn Hacer, *el-İsâbe,* I, 14.
155. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* I, 62.
156. Hafız'ın Elfiye'sinde Sa'îd b. Sa'îd'in yerine Hakem b. Sa'îd ismi geçmektedir. bk. Kettânî, *et-Terâtib,* II, 7.
157. Kettânî, *et-Terâtib,* II, 7.
158. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* IV, 1575.
159. İbn Habib, *Muhabber,* s. 126. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ümeyyeli idarecileri için bk. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 206-218.
160. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* 154; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 163; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* II 107-108; *Târîhu'l-İslâm,* II, 366; IV, 229.

Tebliğin başlangıcından itibaren Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve İslâm'a karşı cephe alan Ümeyyeoğulları, hicretten sonra ve bilhassa, Bedir Savaşı'nın ardından Mekke'nin tek lideri olan Ebû Süfyân'ın şahsında Müslümanlar üzerine Uhud ve Hendek savaşlarını tertip ettiler. Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Emevî soyunun hakimiyetini ortadan kaldırdı. Buna rağmen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı bölgelere Benî Ümeyyeli valiler görevlendirmesi, bu ailenin Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde de siyasî etkinliğini nisbeten muhafaza ettiğini gösterir.

II

HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ

A. HZ. EBÛ BEKİR'İN HALİFE SEÇİLMESİNE ÜMEYYEOĞULLARI'NIN MUHALEFETİ

hz. Ebû Bekir halife seçildikten sonra, Müslümanlar gruplar halinde gelerek ona biat etmeye başladılar. Ashâbın büyük çoğunluğu tarafından halifeliği benimsenen Hz. Ebû Bekir'e başta Ebû Süfyân olmak üzere Ümeyyeoğulları menfî tavır gösterdiler.

Müslümanlar yeni halifeye biat için toplandıkları sırada Ebû Süfyân ayağa kalkarak akrabalarına şöyle seslendi: "Ey Abdumenâfoğulları! Nasıl oluyor da size ait olan işleri Ebû Bekir'e bırakıyorsunuz?"[161]. "Siz, Ebû Kuhâfe oğlunun sizi yönetmesine nasıl razı oluyorsunuz? Bu iş Kureyş içinde en küçük kabileye nasıl verilebilir? Vallahi isterseniz ben onun üzerine her taraftan süvariler doldururum"[162].

Onun sözlerinden rahatsız olan Hz. Ali, böyle bir şeyi istemediğini ve hoş görmediğini belirttikten sonra, "Ebû Süfyân! Vallahi sen, bununla ancak fitne ve fesat çıkarmak istiyorsun; İslâmiyet ve Müslüman-

---

161. Taberî, *Târîh,* II, 209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 220.
162. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 588.

lara düşmanlık yapıyorsun. Biz, bu konuda Ebû Bekir'i yeterli görüyoruz." diye cevap verdi[163].

Ebû Süfyân halkın başına geçecek insanın kavim ve kabilece üstün olmasının gereğine inanıyordu. O dönemde Hz Ebû Bekir'in mensub olduğu Teym kabilesi, hem Hz. Ali'nin hem de Ebû Süfyân'ın kabilesine göre zayıf bir sülaleydi. Ebû Süfyân da bu durumu dikkate alarak Hâşim ve Ümeyye ailesinden pek çok kişi varken Teym kabilesinden olan Ebû Bekir'in Müslümanların başına getirilmesini bir türlü kabul edemiyordu[164].

İlk halifeye biat esnasında Ebû Süfyân'ın tavrı gerçekten dikkat çekicidir. O, kendi ailesinden bir kişiye değil de, Hâşimoğulları'ndan olan Hz. Ali'ye biat etmek istiyordu. Çünkü, tebliğin başlangıcından itibaren hep Müslümanlar aleyhine mücadele eden Ümeyyeoğulları ileri gelenleri Mekke fethini müteakip Müslüman olmuşlardı. Dolayısıyla halkı yönetmeye bu erken dönemde talip olmaları beklenemezdi. Hal böyle olunca Ebû Süfyân, hem Benî Ümeyye hem de Benî Hâşim'in atası olan Abdümenâf'ın adını kullanarak halkı yönetecek kişinin ancak bu soydan gelmesi gerektiğini söylüyordu. Bu aile içerisinde halifeliğe en lâyık kişi de Hz. Ali idi. Ebû Süfyân'a göre, liderlik şimdilik Hâşimîlerde kalabilirdi. Ancak Abdümenâf'ın diğer kolu olan Benî Ümeyye'nin de ileride şartlar elverdiği zaman iktidara geleme imkânı vardı. Kanaatimizce Ebû Süfyân'ın ısrarla Hz. Ali'ye biat etmek istemesinin arkasında bu niyetler yatmaktaydı.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine karşı çıkan sadece Ebû Süfyân değildi. Aynı aileden Hâlid b. Sa'îd b el-Âs da onun halifeliğine karşı çıkıyordu. Hâlid, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından San'a'ya idareci olarak tayin edilmişti. Rasûlullah'ın (s.a.v) vefat ettiğini haber aldıktan sonra Medîne'ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiğini öğrenince, Hz. Ali ve Hz. Osman'a giderek aynı Ebû Süfyân gibi, kendi ailelerinden bir başkasının yönetime gelmesine nasıl razı olduklarını söyleyerek onları kınadı[165].

---

163. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 588; Taberî, *Târîh,* II, 209; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,* (Sad: M. Rahmi), I-II, İstanbul 1973, II, 238.
164. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* I, 393.
165. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 588; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 221-228.

B. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİNDEKİ ÜMEYYELİ İDARECİLER

İlk halife devlet görevlilerini liyâkatli ve halkın güvenini kazanmış kişiler arasından seçiyordu. Onun memur tayininde dikkat ettiği hususlardan birisi de, kendi ailesinden olan kişileri yönetim kademelerine getirmekten kaçınmasıydı. Hz. Ebû Bekir yönetimin belli bir sülâle tarafından ele geçirilmesine kesinlikle karşı çıkıyor, bunun yerine her kabileden liyakâtli kişilerin vazifeye getirilmesini uygun buluyordu. Onun idareci tayinleri bu prensip doğrultusunda gerçekleşmiştir. Vaktiyle babaları İslâm'ın en büyük düşmanları olan İkrime b. Ebî Cehil ve Yezîd b. Ebî Süfyân, Hz. Ebû Bekir'in birinci derece memuru olmuşlardır[166]. Halife geçmişte yaşananları bir tarafa bırakarak, Müslümanlara hangi şahıs faydalı olacaksa, kabile ve soy ayrımı yapılmadan o kişi lâyık olduğu vazifeye getiriliyordu.

Hz. Ebû Bekir'in amir tayinindeki ölçüleri dikkate alındığında, idarî tecrübesi olan Ümeyyeoğulları'nın, Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde olduğu gibi, bu devirde de önemli görevlere getirilmeleri beklenmelidir. Nitekim halife, Rasûlullah (s.a.v) tarafından Mekke'ye vali tayin edilmiş olan Attâb b. Esîd'i aynı görevinde bıraktı. Attâb, Hz. Ebû Bekir'in idaresi süresince bu vazifesine devam etti. İlk Müslümanlardan olan ve Ümeyye ailesine mensub Hz. Osman da halifenin danışmanı niteliğindeki kâtiplik görevine getirildi[167]. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından Yemen bölgesine idareci olarak tayin edilen Hâlid, Amr ve Ebân b. el-Âs kardeşler, Allah Rasûlü (s.a.v.) vefat ettikten sonra Medîne'ye geri döndüler. Halife, vazifelerinde başarılı olan Sa'îdoğulları'nı eski görevlerinde aynen bırakmak istediğinde, onlar Hz. Peygamber'den (s.a.v.) başkası için vazife yapmayacaklarını söyleyerek görevlerinde kalmayı kabul etmeyip Şam seferlerine iştirâk ettiler[168]. Onların toplu olarak devlet görevlerinden istifa etmelerinde, mensup oldukları kabile Ümeyyeoğulları'nın Hz. Ebû Bekir'in halifeliğine muhalefet etmesinin etkisinin olduğu düşünülebilir.

---

166. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 238.
167. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 138; Taberî, *Târîh,* III, 319, 326-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 289.
168. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* II, 97-98; Zehebî, *Siyer-u A'lâm,* I, 261-262.

Halife Hz. Ebû Bekir, (13/634) yılında hacdan döndükten sonra Müslümanlara cihad çağrısında bulundu. Bunun üzerine birçok asker Medîne'de toplandı. Ordunun başına valiliği bırakarak Şam fetihlerine gitmek istediğini bildiren Ümeyyeoğulları'ndan Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs getirildi. Halifenin Şam bölgesine vermiş olduğu ilk sancak Hâlid'in sancağıdır. Ancak, daha sonra Halife, Hâlid'i görevinden azletti. Azlin sebebi ise onun görevli olduğu San'a'dan dönüşünde göstermiş olduğu tavırlarıydı. Hâlid, Medîne'ye geldiğinde Halife'ye biat etmeyi geciktirmiş, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesine karşı çıkmıştı. Üstelik, Hz. Ali ve Hz. Osman'a halifeliği niçin Ebû Bekir'e bıraktılar diye ileri geri lâflar söylemişti. Hz. Ebû Bekir onun bu sözlerini dikkate almamıştı. Hâlid'in tavırlarından hoşlanmayan Hz. Ömer ise, nasıl olur da, böyle böyle diyen bir adamı önemli bir göreve getirirsin diyerek halifenin bu tayinine muhalefet etti. Hz. Ömer'in aşırı ısrarlarıyla Hz. Ebû Bekir, Hâlid'i bu önemli görevden azlederek Teyma'da bulunan Müslümanlara gönderdiği yardımcı kuvvetin başına getirdi[169]. Teyma, Şam ile Vâdi'l-Kura arasında bir bölge idi. Halife, Hâlid'e kendisine emir gelinceye kadar yerinde durmasını, burada hiçbir sadırıya girişmemesini söyledi[170]. Görev mahallinde karargâh kuran Hâlid b. Sa'îd, İkrime ve Velîd b. Ukbe emrinde birtakım Müslüman askerlerin kendisine takviye kuvvet olarak gönderildiğini duyunca, tedbiri elden bırakarak Bizans kuvvetleri ile savaşa girişti. Düşman komutanı Bahan, yapılan hücum neticesinde ordusunun mağlup olduğu izlenimi vererek geri çekildi. Müslümanlar da onların peşlerinden giderek Mercü's-Sufer denilen yere ulaştılar. Hâlid'in peşinden geldiğini gören Bahan ani bir ric'at hareketiyle Müslümanların yolunu kesti. Yapılan savaşta Hâlid'in oğlu dahil pek çok mücahid şehid oldular. Verilen kayıplar neticesinde onun komutasındaki birlik Medîne yakınlarında bulunan Zü'l-Merve'ye çekilmek zorunda kaldı[171]. Hâlid'in yaptıklarını haber alan halife, "Ali ve

---

169. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, 588; Taberî, *Târîh,* III, 387-388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 275-276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 3; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 81; Neccar, Abdülvahhâb, *Hulefâu'r-Râşidîn,* (thk. Halil el-Meys), Beyrut 1986, s. 95-100.
170. *Eyyâmü'l-Arab,* s.199-203.
171. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 278; Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 48.

Ömer, Hâlid'i benden daha iyi biliyorlardı. Keşke onları dinleseydim, onu bu hatadan korurdum" diyerek onu tayin etmedeki hatasını itiraf etmiştir[172]. Alınan başarısız netice ile Hâlid b. Sa'îd, Suriye'de kumandanlık hakkını kaybetmiş oldu[173].

Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Sa'îd'e vermiş olduğu sancağı Hz. Ömer'in ısrarıyla geri aldıktan sonra yine onun tavsiyesi ile Ebû Süfyân'ın oğlu Yezîd'e teslim etti[174]. Medîne'den Şevvâl ayında (13/634) Şam'a ilk olarak sefere çıkan komutan da o oldu[175]. Daha önce herhangi bir savaş tecrübesinin olup olmadığını bilmediğimiz Yezîd'in komutan tayin edilmesinde Hz. Ömer'in etkisi olmuştur. Çünkü bu iş için daha önceden seçilmiş olan Hâlid b. Sa'îd onun ısrarlarıyla azledilmiş ve onun yerine Yezîd tayin edilmiştir[176]. Halife, komutanlık sorumluluğunu üstlenen Yezîd'e bazı tavsiyelerde bulundu. Kendisi hakkında en çok, yakınlarına iltimas etmesinden korktuğunu söyleyerek bu şekilde davranmaktan kaçınmasını tembih etti. Yakınlarına iltimas ile emirlik veren kişilerin Allah'ın lânetine uğrayacağını ifade eden hadis-i şerifi kendisine hatırlattı[177]. Hz. Ebû Bekir daha sonra şu önemli tavsiyelerini sıraladı: "Ben seni denemek, zorluklarla karşılaşmanı sağlamak ve idarî konuda yeterli duruma gelmen için komutan yaptım. Vazifeni güzel yaparsan, seni bu işinde bırakır, hatta daha da büyük işlerin başına getiririm. Yapmazsan seni azlederim. O halde Allah'tan kork. Çünkü o, senin dışını gördüğü gibi içini de görür. Ben Hâlid'in görevini sana verdim. Sakın ha câhiliye davasının taassubuna kapılmayasın. Çünkü Allah, câhiliye dâvasına da, câhiliye halkına da buğzeder"[178].

Halife, câhiliye dönemindeki rekabet duygusunun yeniden canlanıp aileler arasındaki nüfuz çekişmelerinin tekrar ortaya çıkmasından çe-

---

172. *Eyyâmü'l-Arab,* s. 203.
173. Wellhausen *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 48.
174. İbn Âsem, *Futûh,* I-IV, Beyrut 1986, I, 83.
175. Taberî, *Târîh,* III, 387; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 31; İbn Hibbân, *es-Sîreti'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ,* Beyrut, 1987, s. 446.
176. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* 150; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 75.
177. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 6.
178. Taberî, *Târîh,* III, 390; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* II, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 276-277; İbn Hibbân, *es-Sire,* s.447.

kinmesi sebebiyle Yezîd'e bu şekilde tavsiyelerde bulunuyordu. Verilen bu görevin mensub olunan aile için bir menfaat meselesi değil, sırf Allah rızası için yapılması gereken hizmetten başka bir şey olmadığı, halife tarafından Yezîd'e hatırlatılıyor, onu câhiliye dönemi asabiyet uygulamaları konusunda uyarıyordu[179].

Yaptığı tavsiyeler ve verdiği emirlerden sonra halife, ilk olarak Yezîd b. Ebî Süfyân komutasındaki orduyu Şam bölgesine yola çıkardı[180]. Yezîd'in kardeşi Muâviye'nin de öncü birliklerinin başında bulunduğu ordu Belka'da karargâh kurdu[181].

Hz. Ebû Bekir, Yezîd ve Muâviye'den başka, Ümeyyeoğulları'ndan Velîd b. Ukbe'ye de komutanlık görevi verdi. Kudaa'lıların zekât memurluğu görevini yapan Velîd'e asker toplamasını, sonra da Ürdün üzerine yürümesini emretti. Arkasından da yardımcı kuvvet olarak gönderdi[182]. Velîd b. Ukbe, Hâlid b. Sa'îd ile beraber Mercü's-Sufer'de Rum ordusuna mağlup olunca, kendisinden kumandanlık görevi geri alınıp idaresindeki ordu Şurahbil b. Hasene'nin emrine verildi[183].

C. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ ŞAM FETİHLERİNDE ÜMEYYEOĞULLARI

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra amirlikten vazgeçip Şam fetihlerinde cihad etmeyi tercih eden Hâlid, Amr ve Ebân b. Sa'îd kardeşler, öncü kuvvetler içerisinde düşmanla savaşlara iştirâk ettiler. (13/634) yılında vuku bulan Mercü's-Sufer vak'asında, her üçünün de şehit oldukları rivayet edilmektedir[184]. Hâlid ile Ebân'ın aynı yılda meydana gelen Ecnâdeyn Savaşı'nda (13/634) vefat ettiğini bildiren başka

---

179. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 238.
180. Taberî, *Târîh,* III, 387.
181. Taberî, *Târîh,* 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 3-4; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c., 2. ks, s. 84.
182. Taberî, *Târîh,* III, 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276.
183. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 48.
184. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 84-85.

bir rivayet de mevcuttur[185]. Zehebî ise ilk ikisinin de büyük ihtimalle Ecnâdeyn'de şehit olduklarını bildirmektedir[186].

Müslümanların Bizans karşısında elde ettikleri en büyük zaferlerden biri olan Yermük Savaşı'na bütün fertleriyle birlikte iştirâk eden Ebû Süfyân ailesi büyük yararlıklar gösterdi. 12 Receb 15 / Ağustos 636[187] yılında vuku bulan savaşta başkomutan Hâlid b. Velîd'in yönetimindeki ordunun sol kanadını Ebû Süfyân'ın oğlu Yezîd idare etmişti[188]. Savaşta Yezîd'in sancağını her zaman olduğu gibi yine kardeşi Muâviye taşıyordu[189]. Hatipler, şairler heyecanlandırıcı nutuklar irad ederek askerleri savaşa hazırlıyorlardı. Bunların başında Ebû Süfyân bulunuyordu. Askerlere "Sizler Arabın şerefini koruyanlar ve İslâm'ın yardımcılarısınız. Onlar ise Rumların şerefini koruyanlar ve şirkin yardımcılarıdırlar. Ey Allah'ım! Bugün senin günlerinden bir gündür. Allah'ım! Nusretini kullarının üzerine indir" şeklinde coşturucu sözler söylüyor ve dualar ediyor,[190] askerî cesaretlendirmeye çalışıyordu[191]. Hind bint Utbe kocasıyla birlikte düşmanla çarpışıyor, mücahidlere yardım ediyordu[192]. Ebû Süfyân'ın kızı Cüveyriye de, ailesiyle birlikte Yermük'te kahramanca savaştı[193]. Savaşın en çetin olduğu bir anda Ebû Süfyân büyük kahramanlık örneği veren oğlu Yezîd'in yanına giderek ona, askerlerin akıllara durgunluk verecek şekilde savaştıklarını, kendisinin

185. Zehebî, *Siyeru A'lâm,* I, 261.
186. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 90.
187. Yermük Savaşı'nın tarihi, İslâm tarihi kaynaklarında çok farklı şekilerde rivayet edilmiştir. Savaşın 13/633 yılında meydana geldiği şeklinde rivayetler olduğu gibi, farklı tarihler de verilmektedir. Bu konuda Mustafa Fayda bütün rivayetleri karşılaştırarak bir sonuca varmış ve Yermük Savaşı'nın 15/636'da meydana geldiğini tesbit etmiştir. Biz de, onun verdiği tercih ettik. Savaşın tarihi hakkındaki farklı rivayetler ve rivayetlerin değerlendirilmesi hususunda geniş bilgi için bk. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 383-384, 417.
188. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* I-VI, Dımeşk 1983, I, 80.
189. Taberî, *Târîh,* III, 396-397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII; 8-9; C. Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* I, 450.
190. Taberî, *Târîh,* III, 397; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* II, 106; *Eyyâmu'l-Arab,* s. 210.
191. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 184; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 5.
192. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât,* I-II, Haydarabad 1975, II, 205.
193. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu'ş-Şam*, I, 93.

de bir kumandan olarak tüm gayretiyle savaşmasını; şayet askerlerden birinin yiğitlikte kendisini geçmesi halinde bundan utanması gerektiğini söyledi[194]. Ebû Süfyân oğluna yaptığı bu tavsiyelerle, onun savaşta daha fazla yararlıklar göstererek halifenin nazarında itibarının artmasını ve daha yüksek vazifelere gelmesini istiyordu. Şayet Yezîd daha önemli bir makama ulaşırsa, bu sayede Ebû Süfyân ailesi de yeni bir paye daha almış olacaktı.

Hz. Ebû Bekir devrinde tertip edilen Şam fetihlerinde ordu komutanı tayin edilen Benî Ümeyyeli Hâlid b. Sa'îd ve Velîd b. Ukbe başarılı neticeler alamayıp görevlerinden uzaklaştırılırken, yine Şam ordularında görevlendirilen Ebû Süfyân'ın iki oğlu Yezîd ve Muâviye vazifelerinde başarı göstererek istikbali olan iyi birer komutan olduklarını ispat ettiler.

---

194. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 281; *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (terc. Talip Yaşar Alp), I-II, İstanbul 1980, I, 228.

III

HZ. ÖMER DÖNEMİ

A. HZ. ÖMER'İN İDARECİ TAYİNİNDEKİ UYGULAMALARI

bir devletin başkanı ne kadar güçlü, devletin kanunları ne kadar mükemmel olursa olsun, devleti işletecek memurlar yeterli ve ehil olmadığı müddetçe o memlekette hiç bir ilerleme kaydedilemez[195]. Bu yüzden devlet reisinin, sistemi yürütecek olan memurları iyi seçmesi lazımdır. Ehliyetli kişileri bulup değerlendirme hususunda maharetli bir yönetici olan Hz. Ömer, memleket içerisinde yönetim alanında yetenekli kişileri tesbit eder, haklarında araştırma yapar ve bu kişileri hangi alanda kabiliyetleri var ise o alanda istihdam ederdi[196].

Halife Ömer, "Arap dahileri" olarak bilinen Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh'i önemli vazifelere getirdi. Bu zatlar ne Aşere-i Mübeşşere, ne de Bedir ashâbından idiler. Sahâbenin fazilet değerlendirilmesinde de ilk sıralarda değillerdi. Ancak onlar insan yönetmedeki maharetleri ve liyakatleri ile tamayüz etmiş-

195. Şiblî, *Asr-ı Saadet,* IV, 341.
196. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 329.

lerdi. Bu nedenle Hz. Ömer fazilet açısından ön sıralarda nice sahâbi varken, en önemli görevlere bu şahısları getirmişti[197].

Adaletiyle şöhret bulan halife, kendi memuru olan vali ile toplumdaki herhangi bir şahsı eşit görüyordu. Halktan bir kişi onun amirinden şikayetçi olursa ikisi de adalet önünde eşit şartlarda hesap verirler, hiç bir şekilde iltimas vuku bulmazdı. Cemiyetin menfaatini her şeyden önde tutan Hz. Ömer, herhangi bir memurunun halka zulmetmesine ve müstakil hareket etmesine müsaade etmezdi[198].

Devlet işlerinin sağlıklı yürüyebilmesi için halkı yöneten idarecinin, emri altında bulunan memurlarını sürekli teftiş etmesi gerekmektedir. Hem devletin, hem de devlet başkanının yükselişi veya yıkılışı devlet idarecilerinin elinde olduğundan, halkın hizmetinde görevli olanlar namuslu, dürüst ve de ileri görüşlü olursa, bütün cemiyet huzur içerisinde yaşar. Şayet memurlar, kendi arzularına göre karanlık işler çevirirler ve şahsî hareket ederlerse, memlekette karışıklık ve düzensizlik hakim olur. Bu durumda ne devletin, ne de devlet başkanının ayakta kalması mümkündür[199]. İnsanları idare sanatında bir dahi olan Hz. Ömer, tayin ettiği kişileri teftiş ve murakabe uygulamasını mükemmelen yerine getirmiştir. Arabın dört dahisini idareci olarak görevlendiren halife, her biri devlet başkanlığı yapabilecek kapasitede olan bu şahısları ancak sıkı murakabe ile kontrol altında tutabilmişti. Yoksa serbest kaldıkları takdirde onlar devleti istedikleri şekilde yönetebilirlerdi. Nitekim gelecekteki olaylarda, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde adı geçen şahısların önemli siyasî etkinlikleri görülecektir. Bundan dolayı Hz. Ömer, Muhammed b. Mesleme'nin başkanlığında oluşturduğu özel teftiş hey'etiyle valilerini sık sık kontrol ettirir, idarecilerinin uygulamaları hakkında sürekli rapor isterdi. Valilerin şahsî hataları veya halka yönelik kasıtlı davranışları tesbit edilirse gereği yapılırdı. Her vatandaş aracıya ihtiyaç duymadan dilek ve şikâyetini müfettişe aktarır, hakkını arayabilirdi[200].

---

197. Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi,* II, 43.
198. *Büyük İslâm Tarihi,* II, 178.
199. Nizamülmülk, *Siyasetname* (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, 1987, s. 47.
200. Hz. Ömer'in mülkî, askerî erkana ve halka karşı davranışı hususunda geniş bilgi için bk. Fayda, *Büyük İslâm Tarihi,* II, 178-183.

Hz. Ömer'in, halifeliği süresince en fazla dikkat etiği hususlardan biri de, kendi akrabasını devlet yönetiminden uzak tutmasıdır. Halife akrabası olan Nu'mân b. Adî ve kayınbiraderi Kudâme b. Maz'un'dan başka hiçbir kişiye devlet memuriyeti vermedi. Tayin edilen bu zatları da kısa bir müddet sonra görevlerinden aldı[201].

B. HZ. ÖMER DÖNEMİ ŞAM FETİHLERİNDE ÜMEYYEOĞULLARI

Hz. Ebû Bekir tarafından Şam bölgesinde başlatılan fetih hareketi, ikinci halife Ömer (r.a) döneminde de artarak devam etti. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın yönetimindeki cihad faaliyetlerinde Hâlid b Velîd, Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebî Süfyân'ın orduları kısa sürede büyük başarılar kazandılar. 14 (635) yılında Dımeşk şehri bu kumandanlar tarafından fethedildi. Şehrin muhasarası sırasında Ebû Süfyân'ın büyük oğlu Yezîd şehrin küçük kapısını tuttu. Kardeşi Muâviye ise Yezîd'in öncü kolunda bulunuyordu[202].

Başkomutan Ebû Ubeyde, Dımeşk fethedildikten sonra şehrin idaresini Yezîd b. Ebî Süfyân'a bırakarak, kendisi Hıms seferine çıktı[203]. Dımeşk idaresini elinde bulunduran Yezîd, daha sonra Dımeşk'in sahil şehirleri olan Sayda, İrka, Cübeyl ve Beyrut şehirlerini zapt etti. Bu fetihlerde Muâviye de Yezîd ile birlikte bulunuyordu[204].

Dımeşk etrafındaki şehirleri sırasıyla ele geçiren Yezîd ve Muâviye kardeşler, Ürdün ve Hıms cephelerinde mücadele eden Müslüman or-

---

201. Numan b. Adî Meysan'a tahsildar olarak tayin edilmişti. Numan burada karısından ayrı bulunuyordu. Bu ayrılığı belirtmek üzere yazdığı şiirlerinde şarap kelimesini kullandı. Hz. Ömer bunu duyunca, böyle sözlerin câhiliye fikri olduğunu söyleyerek Numan'ı görevden aldı. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* IV, 1503-1504. Kudâme ise halife tarafından Bahreyn'e vali tayin edilmişti. Hakkında şarap içtiği duyulunca halife onu görevden alarak had uyguladı. *el-İsti'âb,* III, 1277-1279.
202. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s.165; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 20.
203. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 179.
204. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 296.

dularına da yardımcı kuvvet vazifesini gördüler. Yezîd (14/635) yılında Şam'ı Müslümanlardan geri almak üzere ve Hıms halkına yardım için gönderilen Bizans ordusunu Mercü'r-Rum denilen mevkide karşıladı. İki ordu savaşa tutuştuktan sonra Hâlid b. Velîd'in yardıma gelmesiyle Bizans askerlerinin tamamı kılıçtan geçirildi (15/636)[205]. Yine Ürdün sahillerine fetih için gönderilmiş olan Amr b. el-Âs, başkomutan Ebû Ubeyde'den yardım istedi. Ebû Ubeyde de, Yezîd komutasında bir birlik gönderdi. Yezîd ve Amr'ın idaresindeki ordular, bütün Ürdün sahillerini ele geçirdiler. Başkomutan Ebû Ubeyde, bu bölgelerin Yezîd ve Amr tarafından fethedildiğini ve Muâviye'nin de büyük yararlıklar gösterdiğini Hz. Ömer'e bir mektupla bildirdi[206].

Hz. Ömer (17/638) yılında Muâviye'yi Ürdün civarına idareci tayin etti. O sırada ağabeyi Yezîd Şam'da bulunuyordu[207]. Bu yılda ortaya çıkan "Amevas Taunu", birçok komutanla birlikte binlerce mücahidin ölümüne sebep oldu[208]. Evvelâ başkomutan Ebû Ubeyde öldü. Onun yerine tayin edilen Muaz b. Cebel de kısa süre sonra vefat edince, Suriye bölgesinin tümü Yezîd b. Ebî Süfyân'ın idaresine verildi[209]. Halife Ömer yeni başkomutana gönderdiği mektupta ordusuyla Kayseriya[210] üzerine yürümesini istedi. Diğer komutanlara da aynı şekilde haber göndererek Yezîd'e itaat etmelerini emretti[211].

Yezîd ordusuyla birlikte Kayseriya'ya gelerek şehri kuşattı. Fakat diğer komutanlar gibi o da hastalığa yakalanınca fethin tamamlanması görevini kardeşi Muâviye'ye devrederek Şam'a geri döndü. Halife de Muâviye'ye yazdığı mektupla onu Kayseriya'nın fethine memur kıldığını bildirdi[212]. Muâviye şehri uzun süre kuşatmasına rağmen ele geçiremedi. Nihayet, kale içinde bulunan Yusuf adındaki bir Yahudi'nin,

---

205. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 341; *Büyük İslâm Tarihi,* II, 91.
206. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân, s.* 160.
207. Taberî, *Târîh,* IV, 67.
208. Taberî, *Târîh,* IV, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 390-391; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 78; İbn Hibbân, *es-Sîre,* s. 477.
209. İbn Âsem, *Futûh,* I, 224.
210. Şam bölgesinde bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 421.
211. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.190-192; Taberî, *Târîh,* III, 604.
212. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* I, 90.

şehrin gizli girişini Müslümanlara göstermesinden istifadeyle askerlerin içeriye girmesi neticesinde fetih tamamlandı[213].

Kayseriya'nın kuşatmasını hastalığı nedeniyle yarım bırakıp Şam'a dönmek zorunda kalan Yezîd, kendi komutanları olan Ebû Ubeyde ve Muaz b. Cebel gibi Amevas Taunu'na yenik düştü. (19/640) yılında gerçekleşen bu olaydan sonra Hz. Ömer, Yezîd'in sorumlu olduğu bölgeye Muâviye'yi tayin etti[214]. Halife, babası Ebû Süfyân'a oğlu Yezîd'in vefat ettiğini haber verdiği zaman, o da onun yerine kimi tayin edeceğini Hz. Ömer'e sordu. Ebû Süfyân, halifeden Muâviye cevabını alınca çok memnun oldu ve kendisinin sıla-i rahimde bulunduğunu söyledi[215].

Muâviye'nin Şam'a vali olması Ebû Süfyân ailesini ziyadesiyle memnun etmiştir[216]. Şam fetihlerinde büyük yararlıklar gösteren ve başkomutanlık mevkiine kadar gelen oğulları Yezîd'in genç yaşta vefat etmesinden sonra, yerine diğer oğlu Muâviye'nin geçmesi onlar için bir teselli oldu. Ebû Süfyân ailesi Yezîd ile birlikte yükselmeye başlayan itibarlarının, Muâviye ile daha da artacağına inanıyordu. İslâm öncesindeki eski güç ve konumlarına ulaşmaları belki bu sayede mümkün olacaktı. Bu nedenle yeni vali olan Muâviye'ye hem annesi hem de babası önemli tavsiyelerde bulundular. Babası, oğluna, Muhâcirûn'un erken Müslüman olması nedeniyle değerinin arttığını, kendilerinin ise arkada kaldıklarını; onların komutan olduklarını, kendilerinin ise tabi duruma düştüklerini; elde ettikleri bu vazife ile kendilerinin de komutan seviyesine geldiklerini bildirdi. Üzerine büyük bir vazife verildiğini, emirlere muhalefet etmemesini, çok çalışmasını tavsiye etti. Annesi Hind de oğluna, hoşlansa da hoşlanmasa da emredildiği işleri yerine getirmesi gerektiğini hatırlattı[217].

---

213. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s.191-192; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 53-54.
214. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s.150; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 150, Taberî, *Târîh,* IV, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79; C. Paşa, II, 76; Şiblî, *Asr-ı Saadet,* IV, 292; Algül, *İslâm Tarihi,* II, 300.
215. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 192; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* II, 15; Neccar Abdülvahhâb, *Hulefâü'r-Râşidîn,* s. 295.
216. İbn Şebbe, *Kitâbu Târîhi'l-Medîneti'l-Münevvere,* (thk. Mahmud Şeltut), I-IV, Cidde 1970, III, 837-838; İbn Âsem, *Futûh,* I, 261.
217. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* IV,11; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* I-VII, Kahire 1965, I, 12.

Ümeyyeoğulları Muâviye'nin Şam valiliğine getirilmesine memnun olurken, bu ailenin kadim rakibi olan Hâşimoğulları ise Hz. Ömer'in bu tayininden rahatsızlık duydular. Benî Hâşim, uzun süre siyasî alanda ikinci planda kalan Benî Ümeyye ailesinin tekrar karşılarına çıkmasından çekiniyordu. Onlar, Muâviye'nin böylesine önemli bir göreve getirilmesini, Benî Ümeyye'nin Ömer'den elde ettikleri bir zafer ve kendilerine karşı bir meydan okuma olarak değerlendiriyorlardı[218].

Şam bölgesindeki fetih hareketini (21/643) yılında ele geçirdiği Askalan ile tamamlayan[219] Muâviye, Müslümanların alışkın olmadıkları deniz seferlerini başlatmak istedi. Deniz hayatı hakkında yeterli malumâtı olmayan Hz. Ömer, Mısır fatihi Amr b. el-Âs'a haber göndererek kendisinden deniz seferlerinin mahiyeti hakkında bilgi istedi. Amr da, denizin tehlikelerinden ve seferin zorluklarından bahseden bir cevap yazınca halife Müslümanların denizde can güvenliklerinin olmayacağı gerekçesiyle Muâviye'nin isteğini geri çevirdi[220].

Başarılı bir şekilde tamamladığı fetihlerle siyasî etkinliğini artıran Muâviye, Şam bölgesini ileride müstakil hareket edebilecek şekilde yönetmeye başladı[221]. Ayrıca devletin maaşlı bir memuru olmasına rağmen bir kral gibi şaşaalı hayat sürüyor, görkemli binalar yaptırıyor, kıymetli elbiseler giyiyordu. Ziyaret için Şam'a geldiğinde Muâviye'nin bu durumundan rahatsız olan halife, ona böyle davranmasının sebebini sordu. Muâviye de, Bizans'a yakın olduklarını, düşmana karşı güçlü ve zengin görünmesi gerektiğini, bu nedenle böyle davrandığını söyledi[222]. Muâviye'nin gösterişli yaşamı sebebiyle halife onu bir krala benzetmiş ve ona "Arab'ın Kisrası" demiştir[223].

---

218. Ömer, Ferruh, *Târîh-u Sadri'l-İslâm,* s. 105.
219. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 57; Taberî, *Târîh,* IV, 241.
220. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208; Taberî, *Târîh,* IV, 258-259. Muâviye, Amr'ın verdiği rapora göre, sefere çıkmasının engellendiğini haber alınca "Amr, Kıbrıs'ın benim tarafımdan fethedilmesini istemiyor. Şayet bu emir ona verilmiş olsaydı, hemen koşar giderdi" demiştir. Daha sonra, Muâviye'nin bu sözünü duyan halife de "Eğer Amr'a müsade etseydik, hemen giderdi" diyerek Muâviye'yi desteklemiştir. bk. İbn Âsem, *Futûh,* I, 264-265.
221. Ömer Ferruh, *Târîh-u Sadri'l-İslâm,* s. 105.
222. İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* I, 15; Zafir Kasımî, *Nizamü'l-Hükm,* s. 548.
223. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 125; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* III, 134.

Hz. Ömer döneminde Şam fetihlerine katılan ve idareci olarak tayin edilen Benî Ümeyyelilerden birisi de Velîd b. Ukbe'dir. (17/638) yılında Heraklius Hıms'a saldırma girişiminde bulununca Hz. Ömer, kumandanlarından Sa'd b. Ebî Vakkâs'a emir vererek Velîd b. Ukbe'yi Cezîre'de bulunan Rabia ve Tenuh Arapları üzerine göndermesini istedi. Çünkü Bizans'ı Hıms üzerine kışkırtan Cezîre halkı idi[224]. Tağliblliler üzerine giden Velîd, onlardan Müslüman olmalarından başka hiçbir şeyi kabul etmemişti. Hz. Ömer de ona, Müslüman olmaktan başka hiç bir seçeneğin olmamasının Arab Yarımadası'nda şart olduğunu bildirdikten sonra, çocuklarını Hristiyanlaştırmamaları ve İslâm'a girmek isteyenleri alıkoymamaları şartıyla İslâm'a girip girmeme konusunda onları serbest bırakmasını söyledi[225]. Halife Tağliblilerin onurlu ve güçlü kişiler olduklarını bilmesi sebebiyle, Velîd'in onların üzerine baskı yapmasından, bunun sonucunda bir kargaşanın çıkmasından çekindiği için Velîd'i görevinden azletti[226].

Ümeyyeoğulları Hz. Ömer'in hilâfeti süresince Şam idaresindeki etkinliklerini artırdılar. Fetihlerde başarılı neticeler alan ve halifenin takdirini kazanan Muâviye, taun salgınında vefat eden ağabeyi Yezîd'in sahip olduğu tüm yetkileri üstlenerek Hz. Osman'ın halife seçildiği döneme kudretli bir idareci olarak girdi.

---

224. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 139; Taberî, *Târîh,* IV, 51.
225. Tağlibliler aslen Arab olmakla beraber Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Hz. Ömer, diğer zımmîlerle yapılan anlaşmaların aksine, farklı bir statü uygulayarak onlardan cizye yerine Müslümanlardan alınan sadakanın iki katını aldı. Tağlibliler hakkında yapılan bu özel uygulama hakkında daha geniş bilgi için bk. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler,* İstanbul 1983, s. 150-159.
226. Taberî, *Târîh,* IV, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİ İDARESİNDE ÜMEYYEOĞULLARI'NIN YERİ

I

HZ. OSMAN'IN HALİFE SEÇİLMESİ VE İLK ALTI YILINDAKİ İDARESİ (SÜKÛNET DÖNEMİ)

A. HALİFE SEÇİLMESİ

İkinci halife Hz. Ömer, H. 23 yılının Zilhicce ayının 27. günü (4 Kasım 644) Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü' tarafından şehit edildi[1]. Ebû Lü'lü' daha önce Hz. Ömer'e gelerek, efendisinin kendisine altından kalkamayacağı bir borç yüklediğini bildirerek ondan yardım istemişti. Hz. Ömer sanatını öğrendikten sonra, borcun fazla olmadığını söyleyince buna kızan Ebû Lü'lü' bir gün sabah namazında halifeye suikast düzenleyerek ağır şekilde yaralanmasına sebep oldu[2].

Ashâb yaralı vaziyette yatan Hz. Ömer'e gelerek yerine birini tayin etmesini istediklerinde, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh sağ olsaydı onu halife adayı gösterebileceğini; zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun için ümmetin emini dediğini ifade etti. Ardından Ebû Huzeyfe'nin köle-

1. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kahire 1967, I, 26-27; Taberî, *Târîh,* IV, 191-192; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* II, 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 26-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 147.
2. Taberî, *Târîh,* IV, 190-191; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* II, 329; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c. 2.ks. s.124.

si Sâlim'i veliahd gösterebileceğini, fakat onun da vefat etmiş olduğunu söyledi. Buna sebep olarak da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun için "Sâlim Allah Teâlâ'ya şiddetle muhabbet besleyen bir kişidir." demesini gösterdi[3]. Hz. Ömer'in, Sâlim'in halife yapılmasında tereddüt etmeyip daha sonra aynı meselede Hz. Ali ve Hz. Osman'da kesin bir kanaat belirtmemesi gerçekten dikkat çekicidir. Şüphesiz ki Sâlim bu iki şahıstan daha üstün değildi. Ancak Hz. Ali ve Hz. Osman, aileleri büyük ve nüfuzlu olan sahâbîlerdi. Onlardan biri Benî Hâşim'e, diğeri ise bu ailenin tarihî rakibi Benî Ümeyye'ye mensuptu. Bundan dolayı Hz. Ömer hilâfetin bir "aile hilâfeti" şekline dönüşmesini istemiyordu. Sâlim'in nüfuzsuz eski bir köle olması sebebiyle onun için böyle bir tehlike yoktu[4]. Hz. Ömer'in en çok çekindiği husus, eski Arap asabiyetinin canlanmasıydı. Bu nedenle o, kendi ailesini diğer ailelerden hiç ayrı düşünmemiş, hatta bu konuda aşırı hassasiyet göstererek kendi soyundan hiç bir kişiyi önemli bir devlet vazifesine getirmemişti. Halifenin bu uygulamasındaki öncelikli hedefi, hilâfeti ve idareyi sadece bir ailenin tahakkümüne bırakmamaktı.

Hz. Ömer, yerine herhangi bir kişiyi tayin etmeyince, Müslümanlar ondan oğlu Abdullah'ı halife yapmasını istediler. Fakat hilâfetin aile saltanatına dönüşmesine şiddetle karşı çıkan birinin böyle bir teklifi kabul etmesi mümkün değildi. Gerçekten de Hz. Ömer, oğlunun veliahdlığını kesin bir şekilde reddetti[5]. En sonunda Hz. Ömer, "Eğer onlar seçerlerse, en iyisini seçer ve işleri o kişiye havale ederler" diyerek yeni halifenin seçimini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Cennet ehlinden saydığı sahâbeye havale etti. Cennetle müjdelenen ve halife namzedi olarak belirlenen bu zatlar: Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Zübeyr b. Avvâm, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf idi[6]. Halife aşere-i mübeşşereden ve halen hayatta olan Sa'îd b. Zeyd'i halife adayları arasında zikretmemiştir. Bunun asıl se-

---

3. Taberî, *Târîh,* IV, 227-228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 34.
4. Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi,* s. 102.
5. Taberî, *Târîh,* IV, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 34.
6. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 28; Taberî, *Târîh,* IV, 228; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* III, 592; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s.147.

bebi Sa'îd'in halife ile aynı kabileden olmasıdır[7]. Kendi akrabasından birinin halife yapılabileceği, bunun da bir nevi saltanat izlenimi vereceği endişesi, halifenin Sa'îd b. Zeyd'i şûrâ dışında tutmasına sebep olmuştur. Wensick onun şûrâya dahil edilmemesinin sebebi olarak, Sa'îd b. Zeyd'in hiçbir zaman İslâm cemaati içinde nüfuzlu ve müessir olamamasını göstermektedir[8]. Onun düşüncesinde haklılık payı olmakla birlikte, kanaatimizce onun şûrâda bulunmamasının en önemli sebebi Hz. Ömer'e akraba oluşudur[9].

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs, ölüm döşeğindeki Hz. Ömer'e gelerek, halife adayları içerisinde en kuvvetli iki aday olan Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki kanaatini öğrenmek istedi. Halife, "Ali bu işin ehlidir. Fakat mizacında biraz mizaha meyil vardır ve benden sonra o, ümmeti muhakkak tarîk-i Hakk'a sevk edecektir" dedi. Hz. Osman hakkındaki fikri sorulduğunda ise, onun bir hayli yumuşak huylu olduğunu, eğer onu istihlâf ederse Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına bela edebileceğini, Allah'ın malını onlara verebileceğini söyledi. Sonra da, "Eğer öne geçerse vallahi böyle yapar. Böyle yapınca da Arap onun üzerine gider ve onu evinde öldürür" dedi[10]. Nitekim olaylar onun dediği gibi gerçekleşti. Hz. Osman daha sonra Velîd b. Ukbe'yi Kûfe'ye vali tayin etti. Gerek Velîd, gerekse diğer Emevîlerin sû-i hallerinden dolayı fitne meydana geldi ve halife, evinde şehid edildi. Olacak olayları önceden tahmin etmesi, Cevdet Paşa'ya göre Hz. Ömer'in bir kerametidir[11]. Cevdet Paşa'nın keramet olarak gördüğü halifenin bu tahmini, ayrıca Hz. Ömer'in siyasî öngörüsünün derinliğine de şehadet eder.

Ölüm döşeğinde iken Hz. Ömer halife adayı olarak tesbit ettiği kişileri yanına çağırarak onlara nasihatte bulundu. Onun en fazla uyardığı kişiler Hz. Ali ve bilhassa Hz. Osman'dı. Hz. Ali'ye şayet halife olursa Hâşimoğulları'nı halkın başına getirmemesini tavsiye etti. Hz. Osman'a

---

7. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 138.
8. Wensick, A.J., "Sa'îd b. Zeyd", *İA*, X, 82.
9. Bu konuda bk. Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl,* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 289.
10. Ya'kûbî, *Târîh*, I-II, Beyrut 1960, II, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ* II, 116-117.
11. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 117.

ise, "Ey Osman! Şayet sen bu işi yüklenecek olursan, Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etme" şeklinde ikazda bulundu. Aynı şekilde Sa'd b. Ebî Vakkâs'a da benzer uyarılar yaptı[12]. Hz. Ömer'in, adaylar içerisinde Hz. Osman üzerinde daha fazla durması dikkat çekicidir. Muhtemelen halife, onun yumuşak huylu olması ve akrabasına düşkünlüğü sebebiyle, ileride onları idareye getirme hususunda zaaf gösterebileceğinden çekiniyordu. Bu nedenle daha halife bile olmadan, akrabaları hakkında onu uyardı. Belki de Hz. Ömer, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından beri insanları yönetme imtiyazından mahrum kalan Benî Ümeyye'nin, Hz. Osman'ın halifeliğini kullanarak eski günlerine dönmek isteyebileceklerini düşünüyordu.

Hz. Ömer halife adaylarını tespit ettikten sonra, organize görevini Mikdad b. Esved'e, denetlenmesini de Ebû Talha el-Ensârî'ye vererek heyetin toplanmasını istedi. Halife seçilinceye kadar imamet vazifesini Suheyb-i Rûmî yerine yerine getirecekti[13]. Halife bu şekilde aldığı tedbirlerle seçimin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlıyor, şûrâ hakkında çıkabilecek dedikodu ve fitnenin tedbirini baştan alıyordu[14]. Hz. Ömer, halifenin tesbit edileceği şûrâya oğlu Abdullah'ı da dahil etti. Halifenin oğlunu seçim kuruluna dahil etmekteki amacı, muhtemelen eşitliği bozabilmekti. Şûrâ toplantısında üç kişi bir tarafta, diğer üç kişi de bir taraftan yer alır ve çoğunluğa ulaşılmayabilinirdi. Bu nedenle şûrâya yedinci kişi olarak oğlu Abdullah'ı dahil etmiş olabilir[15]. Ancak Abdullah'ın bu toplantıda halife seçilme hakkı bulunmuyordu; onun sadece rey verme yetkisi vardı[16]. Halife, oğluna, "Ey Abdullah! Eğer bu istişare heyeti, aralarında ihtilâfa düşerlerse sen çoğunluğun yanında ol; eğer eşit olurlarsa Abdurrahman b. Avf'ın tuttuğu tarafı destekle" diyerek, onun şûrâda takip edeceği politikayı da bizzat kendisi tespit etti[17].

---

12. İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 29; Taberî, *Târîh,* IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137-138, 144-145.
13. Taberî, *Târîh,* IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27.
14. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 361.
15. Kayaoğlu, İsmet, "Halifelik", *AÜİF İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, sy. IV, s. 139.
16. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.
17. Taberî, *Târîh,* IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 117.

Heyet bir araya geldikten sonra[18] Abdurrahman b. Avf, kendisinin adaylıktan feragat ettiğini, diğer adayların razı olmaları şartıyla halife seçiminde kendisinin hakem olabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ali, hakkı gizlememesi, hevasına tabi olmaması, akraba ayrımı yapmaması ve ümmete lâyık birini seçmesi şartıyla onun hakemliğine razı olacağını söyledi. Hz. Abdurrahman da bu şartları kabul etti[19]. Hz. Ali'nin Hz. Abdurrahman'dan akraba ayrımı yapmaması hususunda söz alması anlamlıdır. Zira Hz. Osman'ın, Hz. Abdurrahman ile sıhrî bağları vardı. Abdurrahman, Ukbe b. Ebî Muayt'ın kızı Ümmü Gülsüm ile evliydi. Ümmü Gülsüm ise Hz. Osman'ın ana bir kardeşiydi[20].

Ashâb ile istişarelere devam eden Hz. Abdurrahman bir yandan da şûrânın tercihlerini tespit etmeye çalışıyordu. Hz. Zübeyr'e gittiğinde, o tercihini Hz. Ali'den yana kullanacağını söyledi. Hakem, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs'a "Sen reyini bana ver" deyince, Sa'd "Eğer bu iş için kendini seçeceksen, reyim senindir; eğer Osman'ı seçeceksen, reyimin Ali'de olması daha iyidir" cevabını verdi.[21]

Hz. Ömer'in vefat etmeden önce tahmin ettiği gibi halifeliğe Hz. Ali ve Hz. Osman'dan başka talipli çıkmadı[22]. Ashâb bu iki adaydan birisini halife seçmek durumundaydı. Hâşimîler daha önceki halife seçimlerinde olduğu gibi, Hz. Ali'yi hilâfette görmek istiyorlardı. Emevîler

---

18. Şûrâ ehlinden olan Talha b. Ubeydullah, o gün Medîne dışında bulunuyordu. Hz. Ömer, vefat etmeden önce, onlara Talha'yı üç gün beklemelerini, gelmediği takdirde kararlarını vermelerini emretmişti. Halife aynı zamanda, Talha'ya birinin vekil olmasını isteyince, Sa'd b. Ebî Vakkâs, kendisinin bunu üstlenebileceğini; onun, kendisinin verdiği karara muhalif kalmayacağını umduğunu söyledi. bk. Taberî, *Târîh,* IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35. Gerçekten Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın dediği gibi şûrâ toplantıları sırasında Medîne'de bulunmayan Talha b. Ubeydullah, Hz. Osman'a biat edildiği gün geri dönmüş ve bütün Kureyş'in ona biat ettiğini öğrenince kendisi de beyat etmiştir. bk. Taberî, *Târîh,* IV, 233-234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37-38.
19. Taberî, *Târîh,* IV, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 36.
20. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 38.
21. Taberî, *Târîh,* IV, 232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 124; Kasımî, *Nizamü'l-Hükm,* s. 218-219.
22. Taberî, *Târîh,* IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145; Kasımî, *Nizamü'l-Hükm,* s. 216.

ise özellikle Hz. Osman'ın halife olmasını arzu ediyorlardı. Kureyş'in ekserisi hilâfet bir kere Hâşimîlere geçerse artık onların arasında kalır, başka bir aile bu makama erişemez endişesini taşıyordu[23]. Benzer endişe Emevîler hakkında da mevcuttu. Ashâb Hz. Osman'ın halim-selim bir kişi olması nedeniyle, kendi ailesinin isteklerine ve makam elde etme hırslarına karşı çıkamayacağından, bunun sonucunda da diğer kabilelerin özellikle de Hâşimîlerin muhalefetini celbederek bir fitnenin patlak vermesinden çekiniyordu[24].

Gerek Hz. Ali, gerekse Hz. Osman, halife seçimi esnasında ailelerinin baskı ve telkinleriyle karşı karşıya kaldılar. Ümeyyeoğulları, kendilerinden bir kişinin halife olmasını şiddetle arzu ediyor ve Hz. Osman'ın halife seçilmesi için propaganda yapıyorlardı. Bunun iyi niyetle ümmetin işlerini sevk amacıyla halife adayı olan iki sahâbî, kendi iradeleri dışında, Emevî-Hâşimî rekabetinin yeni bir sebebi oluyorlardı.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası ve o an için Hâşimoğulları'nın büyüğü olan Hz. Abbâs'ın, halife seçimi sırasında Hz. Ali ile yaptığı konuşma, bu ailenin de hilâfete karşı aşırı arzusunu göstermektedir[25]. Abbâs, Hz. Ali'yi şûrâ ehline muhalefet etmeye çağırıyor, onu bu konuda pasif kalmakla suçluyordu:

> "Sana herhangi bir konuda bir teklifte bulunduğum zaman, mutlaka sevmediğim ve arzu etmediğim şekilde dönmüşümdür. Rasûlullah vefat etmeden önce, bu işi kimin yükleneceğini ona sormanı istedim, sormadın. Vefatından sonra acele etmeni istedim, yapmadın. Ömer, seni şûrâya dahil ettiği zaman, girme dedim

23. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 123.
24. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 112-113.
25. Abbâs, Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce Hz. Ali'ye giderek, ondan Hz. Peygamber'e kendisinden sonra ümmetin başına kimin geçeceğini sormasını istemişti. Yine Abbâs, ölüm döşeğinde yatan Hz. Ömer'e gelerek, yerine kimi halef bırakacağı hususunda sorular sormuş, onun Ali ve Osman'ın halifeliği hakkındaki görüşlerini öğrenmek istemişti. bk. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 217. Muhtemelen bu davranışıyla o, Hz. Ömer'den, Ali hakkında olumlu bir kanaat almak ve bunu halife seçimi esnasında kullanmak istiyordu.

> kabul etmedin. Vallahi, hilâfeti Osman yüklenecek olursa, onu bir kötülükle yüklenecek ki, onunla birlikte olacak hayır da fayda etmez."[26]

Hz. Abbâs'ın dile getirdiği bu düşünceleri, bu makama sadece Hâşimoğulları'nın hakkı olduğuna inanmasının bir sonucudur. Onda, bu vazifeyi bizzat Hz. Ali lâyıkıyle yapabilir fikri değil, Hâşimî olan Ali bu makama gelmelidir düşüncesi ön plândaydı. Hz. Osman'ın hilâfete geçmesini isteyen Ümeyyeoğulları'nın çıkış noktası da Abbâs'tan farklı değildi. Onlar da başka biri kişinin değil, kendi ailelerinden olan Hz. Osman'ın halife olmasını istiyorlardı.

Hz. Abdurrahman halife olacak kişiyi tesbit için üç gün boyunca kamuoyu yoklaması yaptı. Dördüncü gün sabah namazında seçim için verilen süre doldu. O vakitte şûrâ ehli ve ashâbın önde gelenleri bir araya geldiler. Hakem sıfatıyla Abdurrahman b. Avf bir açılış konuşma yaparak ashâbdan fikirlerini beyan etmelerini istedi. Ammâr b. Yâsir, Müslümanların ihtilâfa düşmesini istemiyorsa, Hz. Ali'ye biat etmesi gerektiği tavsiyesinde bulundu. Orada bulunan Benî Ümeyyeli Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise "Eğer Kureyş'in ihtilâfa düşmesini istemiyorsan Osman'a biat et" dedi. Bunun üzerine Ammâr, Abdullah'a "Sen ne zamandır Müslümanlara nasihat etmeye başladın" diye çıkışınca ortalık gerginleşti. Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğuları taraftarları karşılıklı sözler söylemeye başladılar. Her an bir çatışma çıkmasından endişelenen Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Abdurrahman'a insanlar arasında fitne çıkmadan bu işi bitirmesi tavsiyesinde bulundu[27]. Abdurrahman b. Avf da önce Hz. Ali'yi yanına çağırarak, eğer halife olursa, Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti ve ondan sonraki halifelerin yolu üzerine yürüyüp yürümeyeceği hususunda söz vermesini istedi. O da "İlmim ve gücüm miktarınca bu yolu takip edeceğim" cevabını verdi. Hakem daha sonra Hz. Osman'ı çağırarak aynı taahhüdü ondan da istedi. Hz. Osman'dan "Evet bu yolu takip edeceğim" cevabını alınca onun elinden tutup kaldırarak, "Allahım, şahit ol! Ben üzerimdeki emaneti Osman'ın

---

26. Taberî, *Târîh,* IV, 229-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35-36.
27. Taberî, *Târîh,* IV, 232-233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37; Kasımî, *Nizamü'l-Hükm,* s. 220; Muir, *The Caliphate,* s. 207.

üzerine yüklemiş oldum" diyerek onu halife ilân etti ve ilk biat eden kişi oldu[28]. Biat, (24/644-645) Muharrem ayının Cumartesi günü yapıldı.[29]

Hz. Abdurrahman'ın iki adaydan niçin Hz. Osman'ı tercih ettiği hususunda muhtelif izahlar yapılmıştır. Câbirî, o dönemde Ümeyyeoğulları ve onların taraftarlarının Hâşimoğulları taraftarlarından sayıca daha fazla olduğunu söyleyerek, demokratik bir seçim olsa bile sonucun Hz. Osman lehine tezahür edeceğini, bu nedenle Abdurrahman b. Avf'ın çoğunluğun görüşünü dikkate alarak karar verdiği fikrini ileri sürmektedir[30]. Hakem Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ali'den Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünnetine uyma ve kendinden önceki iki halifenin yolunda gitme hususunda söz istemesi neticesinde onun "Gücüm yettiğince" cevabını vermesinin, aynı isteğe Hz. Osman'ın ise tereddütsüz "Evet" demesinin tercihte etkili olduğu söylenmiştir. Ayrıca genç ve heyecanlı Hz. Ali'nin yerine, nisbeten yaşını almış ve tecrübeli olan Hz. Osman'ın seçilmesinde garipsenecek bir durum da yoktur. Arap siyasî geleneğinde yaşın ve tecrübenin önemi hatırlanacak olursa, Hz. Osman'ın daha yaşlı olması onun lehine tezahür etmiş olabilir[31]. Ayrıca sayısız muharebelere iştirâk eden ve Bedir, Hendek gibi savaşlarda Müslümanların müşrik olan akrabalarını öldüren Hz. Ali'ye karşı toplum içinde bir hoşnutsuzluk olması muhtemeldir[32]. Bu hoşnutsuzluğun halife seçiminde Hz. Osman'ın lehinde bir etken olduğu söylenebilir. Anlaşılan insanlar, geçmişte akrabalarını öldürmüş olan sert mizaçlı Hz. Ali yerine mülayim ve hoşgörülü Hz. Osman'ı başlarında görmek istiyorlardı[33]. Müsteşrik Wellhausen, Müslümanların Hz. Osman'ı seçmek-

---

28. İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 31; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 162; Taberî, *Târîh,* IV, 233, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 146-147; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 148; İbn Hibbân, *es-Sîre,* s. 500.
29. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* III, 595.
30. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl,* s. 295-295. Câbirî burada Emevî ve Hâşimî taraftarlarını rakamsal olarak karşılaştırmaktadır.
31. Fığlalı E. Ruhi, *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik,* İstanbul, 1991, s. 41. Krş. Hizmetli, Sabri, "Cahız'ın İmamet Anlayışı", *AÜİFD*, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 687.
32. Fığlalı, E. Ruhi, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, sy. XX, s. 227.
33. Ebû Zehra, Muhammed, *Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi* (trc. E. Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 66.

le yumuşak huylu bir kişiyi tercih ettiklerini, bunun da başlarında yeni bir Ömer istememiş olmalarından kaynaklandığını ifade eder[34]. Bu fikre itibar edilirse, ashâbın Hz. Ömer'in adil idaresi gibi bir yönetimden razı olmadığı düşüncesi ortaya çıkar ki, bunu kabul etmek mümkün değildir[35]. Ashab Hz. Ömer'in halifeliğinden memnun olmasaydı, ondan ısrarla kendilerine -selefi Hz. Ebû Bekir'in yaptığı gibi- halife tayin etmesini istemezlerdi.

Şûrâ sonucunda Hz. Osman'ın seçilmesinin birtakım akrabalık ilişkilerine ve geçmiş ihtiraslara dayandığı şeklinde iddialar da mevcuttur. Gölpınarlı, "Abdurrahman'ın zevcesi ana tarafından Osman'ın kız kardeşiydi. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdurrahman'ın amcasının oğluydu. Her ikisi de Zühreoğulları'ndandı. Abdurrahman'ın anası, Ümeyye'nin oğlu Süfyân'ın kızıydı. Ali savaşlarda bu boydan birçok kişiyi öldürmüştü. Talha, Teym boyundandı, bu boy ile Hâşimoğulları'nın arası açıktı. Görülüyor ki bu şûrâda soy-boy gayreti, hırs ve istek hakimdir" diyerek olayı izaha çalışmıştır[36]. Tarih kaynaklarında söz konusu şahıslar arasındaki akrabalık bağları ve kabile ilişkileri Gölpınarlı'nın bahsettiği şekildedir[37]. Fakat şûrâ sonucu alınan kararda soy bağlantısının ne kadar etkili olduğu açık değildir[38]. Ayrıca önemli bir tarihî vak'ayı sadece bir temele dayandırmak, başka sebepleri göz ardı etmek nasıl bilimsel bir yaklaşım olur?

Hz. Osman'ın halife seçilmesi Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı olarak görülebilir. Bu sınıf, o zamana kadar yönetime hakim olan ve kendilerini idare eden kabilelerden memnun değildi ve üstünlüğün bir gün kendilerine geçeceğine inanıyordu. Hz. Osman, Mekke'nin ileri gelen ailelerinden Benî Ümeyye'ye mensuptu. Geçekten o, Hz. Peygamber'in sahâbesi arasında bu asillerden tek kişi idi ve halife olabilecek itibara sahipti. Bu nedenle, eski liderler onun seçilmesi için çalıştılar. Hz. Osman'ın halife olması ayrıca Emevîlerin bir zafe-

34. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu,* s. 19.
35. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 367.
36. Gölpınarlı, Abdulbakıyy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik,* İstanbul 1979, s. 75.
37. Mesela bk. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl,* s. 289-290.
38. Fığlalı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası,* İstanbul, 1984, s. 49-50.

riydi ve bu netice onlar için eski kudretlerine erişme hususunda bir fırsat oldu. Bu fırsat da onlar tarafından değerlendirilecektir. Halife daha sonra imparatorluğun yüksek mevkilerini elde etmek isteyen aile ileri gelenlerinin tesirinde kalacak ve devletin tüm önemli idarî vazifelerini bu aileye verecektir[39].

Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte uzun yıllar insanları idare etmekten mahrum kalan Benî Ümeyye tekrar eski konumuna kavuşmuş oldu. İyi niyetle insanları idareye başlayan Hz. Osman'ın bu gayreti, daha ilk günden bu ailenin muhteris kişileri tarafından suistimale maruz kaldı. Hz. Ammâr b. Yâsir'in rivayetine göre, Hz. Osman'a biat edildikten sonra Ümeyyeoğulları yeni halifenin evinde toplandılar. Ailenin reisi Ebû Süfyân, orada kendilerinden başka bir kişinin bulunup bulunmadığını sordu. Oradakiler Ammâr'ın orada bulunduğunun farkına varamayarak, ona yabancı kimsenen bulunmadığını söylediler. Bunun üzerine Ebû Süfyân, "Ey Ümeyyeoğulları! Hilâfeti çabuk elde edin. Allah'a yemin olsun ki, onun sizin olmasını umuyordum. Hilâfet artık sizin çocuklarınıza miras kalacaktır" dedi. Bu sözleri duyan Hz. Osman, Ebû Süfyân'ı azarladı[40]. Ebû Süfyân'ın kullandığı ifadeler, Benî Ümeyye'nin hilâfete ne gözle baktığını ve Hz. Osman'ın da ne kadar kabileci muhteris insanların arasında kaldığını açıkça göstermektedir. Daha sonra halifenin vereceği siyasî kararlarda bu zümrenin tesirinin olacağı muhakkaktır. Emevî ileri gelenleri siyasî ve idarî konularda halifeye kendi istekleri doğrultusunda birtakım telkinlerde bulunacaklar ve onun hüsnüniyetinden istifadeyle kendi isteklerini yerine getirmeye çalışacaklardır.

B. HZ. OSMAN'IN EYÂLETLERDEKİ İDARÎ VE ASKERÎ TAYİNLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, Hz. Osman'ın devlet idaresinde ve idareci tayinindeki uygulamalarını inceleyeceğiz. Kûfe, Basra, Mısır

---

39. Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar* (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 68. Ayrıca bk. Vida, G. Levi Della, "Osman", *İA*, IX, 482.
40. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 352.

ve Şam eyâletlerini[41] tek tek ele alarak, eyâletler hakkında özet bilgiler verdikten sonra, buralarda gerçekleştirilen vali değişikliklerinden ve bu değişikliklerin sebep ve sonuçlarından bahsederek, Ümeyye kabilesine mensup olan valilerin idarî, siyasî ve askerî icraatlarını ortaya koymaya çalışacağız. Burada vereceğimiz malumat, çalışmamızın ikinci bölümünün ikinci kısmını oluşturacak olan "Karışıklık ve Çözülme Dönemi"nin aydınlatılması için de temel bilgi görevi yapacaktır.

1. Kûfe

Kûfe Güney Irak'ta bir şehir olup Babil harabelerinin güney kısmında ve Fırat ırmağının batı kolu üzerinde kurulmuştur.[42] Kûfe'nin kelime anlamı üzerine muhtelif rivayetler vardır. Ebû Muhammed Ebû'l-Kâsım, Kûfe'nin yuvarlak kumluk tepe manâsına geldiğini söyler. Ayrıca, insanların oraya kum gibi toplanıp bir araya gelmeleri dolayısıyla da bu adı aldığı belirtilir. Yine Kûfe'nin, Kûfan'dan alındığı ve bu kelimenin mihnet, şiddetli zor iş ve şer anlamına geldiği de rivayet edilir.[43]

Kadisiye zaferinden sonra Müslümanlar elde ettikleri topraklardaki halkı rahatlıkla idare edebilmek ve hükümleri altında tutabilmek için müstahkem karargâhlara ihtiyaç duydular. Çünkü, bu bölgeler ile hilâfet merkezi Medîne arasında coğrafî engeller bulunuyordu. Bu sebeple Hz. Ömer, Basra ve Kûfe'nin kurulması emrini verdi. Her iki şehrin aynı yılda inşa edildiği söylenirse de, Basra'nın daha önce kurulduğu rivayeti daha makbuldür.[44]

---

41. Devletin büyük bir bölümü bu eyâletlerden yönetiliyordu. İran tarafları, Basra ve Kûfe'ye; Doğu Akdeniz, Hama, Hıms, Lazkiye, Ürdün, Filistin, Kudüs, Şam'a; Afrika da Mısır'a bağlıydı. Bu nedenle, adı geçen eyâletlerden bahsetmek, devletin tüm idaresinden bahsetmek anlamına gelecektir.bk. Algül, *İslâm Tarihi*, II, 448.
42. Zettersteen, K.V, *İA*, "Kufe", VI, 964.
43. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 490-491.
44. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 491.

Kûfe, Halife Hz. Ömer'in emriyle başkomutan Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından 17 (638) yılında kuruldu.[45] Arap coğrafyacılarına göre Kûfe, Fırat kenarında uzanan geniş bir ova üzerinde büyük bir alanı kaplıyordu. Bu şehrin önemi, Müslümanların doğuda yaptıkları fetihlerle daha da arttı. Fatih Arapların yanında onlara boyun eğmiş İranlılar da buraya yerleşince, şehrin nüfusu hızla çoğaldı. Başta Rabia, Mudar kabileleri olmak üzere Yemen ve Nizar kökenli birçok Arap unsur da Kûfe'de iskân edildi. Şehrin nüfusu kısmen Güney Arabistan bedevîlerini ihtiva eden muhtelif aşiretlere mensup Araplardan, kısmen de her türlü İran menşeli unsurlardan teşekkül etmiştir.[46]

> Kûfeliler arasında fikir bakımından yüksek kabiliyetler ve İslâmî ilimler sahasında ehemmiyetli eserler ortaya koyanlar çıktı ise de, bunların seciyelerinde en fazla göze çarpan hususiyet, hayret verici bir vefasızlık ve kararsızlık olup, bu haller zamanla siyasî bakımdan çok zararlı neticeler doğurdu ve birçok dahilî harplere sebebiyet verdi ki, bu harpler halifeliğin gelişmesine engel oldu. Bizzat şehri kuran Halife Ömer, hiçbir şeyden memnun olmayan ve gönderilen valilere daima kusur bulan Kûfelilerin itaatsizliklerinden şikâyet etmiş idi. Halife, onların isteklerini yerine getirmek yolunu tuttuğundan, şımaran Kûfelilerin iddiaları git gide tahammül edilemez bir hal aldı. Halifeliğinin son altı yılında Hz. Ömer, Kûfe valilerini üç defa değiştirmek zorunda kaldı[47].

Üçüncü Halife Hz. Osman da, yeni kurulan ve çok karışık unsurlardan meydana gelmiş olan Kûfe şehrini idare etmekte oldukça zorlandı. Küçük bir kıvılcımla büyük olayların patlak verdiği, halkının fitne çıkarmaya aşırı mütamayil olduğu Kûfe, daha sonra çıkacak olan isyan ve karışıklıkların merkezi oldu. Büyük bir idare adamı olan Hz. Ömer'i bile sıkıntıya düşüren Kûfe idaresinin, ona göre daha müsamahakâr olan Hz. Osman'ın da başını ağrıtacağı muhakkaktır. O da, çeşitli sebeplerle, Kûfe'yi idare eden valileri sık sık değiştirmek durumunda kalmıştır.

---

45. Şehrin 18-19 (639-640) yıllarında kurulduğuna dair rivayetler için bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 387.
46. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 492.
47. Zetersteen, K.V, "Kûfe", İA, VI, 965.

a. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Azledilip Yerine Velîd b. Ukbe'nin Tayin Edilmesi

Hz. Osman'ın vazifeye geldikten sonra yaptığı ilk siyasî icraatı, 24(645) yılında Kûfe valisini değiştirmek oldu. Halife, Hz. Ömer'in vasiyeti gereğince vali Muğîre b. Şu'be'yi görevden alarak yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı getirdi. Bu değişikliğin sebebi sorulduğunda "Ben Muğîre'yi herhangi bir kötülük veya hıyanetinden değil, benden önceki halifenin vasiyetine uyarak azledip, yerine Sa'd'ı tayin ettim" demiştir. Vâkıdî'nin bir rivayetinde de Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine, onun bütün valilerini bir yıl müddetince yerlerinde tuttuğu bildirilir. Bu rivayete göre Hz. Osman, Muğîre'yi bir yıl sonra azletmiştir. Bu durumda Sa'd'ın Kûfe'ye vali olması 25 (646) yılına tekabül eder[48]. Muğîre b. Şu'be'nin yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın tayin edilmesi, bizzat Hz. Ömer'in vasiyeti olduğu için, bu icraatı Hz. Osman'ın siyasî tasarrufu olarak değerlendiremeyiz. Bundan dolayı biz, Sa'd'ın görevden alınıp yerine Velîd'in tayin edilmesini halifenin ilk şahsî uygulaması olarak değerlendirmeyi uygun bulduk.

Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Kûfe valiliği fazla sürmedi. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra[49] görevinden alınarak 26(647)'da yerine Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt tayin edildi. Benî Ümeyye'den olan Velîd b. Ukbe, Hz. Osman'ın ana bir kardeşidir. Anneleri Erva binti Kureyz olup, o da Abdülmuttalib'in kızı Beyda'nın kızıdır[50].

Sa'd'ın valilikten alınma sebebi, şehrin Beytülmal görevlisi Abdullah b. Mes'ûd ile aralarında meydana gelen bir anlaşmazlıktır. Vali Beytülmal'dan bir miktar borç almış, fakat zamanında geri ödeyememişti. Abdullah b. Mes'ûd da, borcu hemen istemesiyle aralarında bir münakaşa çıktı. Bu tartışmadan rahatsız olan Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs, "Siz ikiniz de sözde Rasûlullah'ın sahâbilerisiniz, insanlar size bakıp gülüyorlar" diyerek onları kınadı. İslâm beldeleri arasında meydana ge-

---

48. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.456; Taberî, *Târîh,* IV, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 315.
49. Taberî, *Târîh,* IV, 251; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 315.
50. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s.106; Taberî, *Târîh,* IV, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 171.

len ilk anlaşmazlık, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile Abdullah b. Mes'ûd arasında meydana gelen çekişmedir. Dolayısıyla fitnenin ilk zuhur ettiği belde de Kûfe olarak kabul edilir[51].

Vali ile Beytülmal görevlisi arasındaki anlaşmazlık Hz. Osman'a ulaşınca, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevden alındı. Bu anlaşmazlık sebep gösterilerek halifenin Sa'd'ı görevden alması üzerinde biraz durmak gerekir. Evvelâ vali borç aldığı parayı zamanında ödeyememiştir. Onun borcunu inkâr etmesi mümkün değildir. Anlaşmazlığın nedeni halifeye ulaştığında Hz. Osman, borcun ödenmesi için valisine kolaylık sağlayabilirdi. Borç yüzünden anlaşmazlığa düşen iki memurunu barıştırıp görevlerine geri göndermesi mümkündü. Halife, birlikte çalışmalarının uygun olmayacağına kanaat getirdiği bu iki memurundan neden valiyi görevden aldı da, İbn Mes'ûd'u yerinde bıraktı? Yine halife, Sad'ı görevden almaya kesin kararlı ise, başka bir vilâyete tayin ederek yine ondan faydalanamaz mıydı? Hz. Ömer'in bile halifeliğinin son altı yılında, Kûfe'de üç vali değiştirmek zorunda kaldığı hatırlandığında Hz. Osman'ın bu uygulaması mazur görülebilir. Ancak Kûfelilerin halifeye gelerek, Hz. Sa'd'dan memnun olmadıkları, dolayısıyla onun azlini istedikleri şeklinde bir rivayete rastlayamadık. Hal böyle olunca iki idareci arasında telafi edilebilir kişisel bir münakaşa sebep gösterilerek Hz. Sa'd'ın Kûfe valiliğinden alınmasının ağır bir karar olduğunu söylemek mümkündür. Halife seçimi esnasında Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Hz.Ali'yi desteklemesinin, görevden alınmasında etkili olabileceği düşüncesi de bu hususta akla gelmektedir.

Velîd b. Ukbe Kûfe'ye tayin edildikten sonra Hz. Osman, Ukbe b. Ferkad'ı Azerbaycan valiliğinden aldı. Bunun üzerine bölge halkı isyan ederek daha önceden akdedilmiş olan anlaşmayı bozdu. Velîd, meydana gelen karışıklığı bastırmak ve hakimiyeti tekrar tesis etmek üzere 26(647) yılında bir sefer düzenledi. Öncü kuvvetlerin başına Abdullah b. Şibl el-Ahmesî'yi getirdi. İslâm orduları Mukan (Mugan)[52], Beber

---

51. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142.
52. Bu şehirlerin bulunduğu bölge, Aras ırmağının güney tarafında bir bozkır olup, günümüzde bu toprakların bir kısmı Rusya, bir kısmı da İran sınırları içinde kalmaktadır. Minorsky, V., "Mûkân", *İA*, VIII, 447.

(Babr)[53] Taylasan[54] şehirleri üzerine hücum ederek Azerbaycan halkını barışa zorladı. Böylece bölge tekrar sükûnete kavuşmuş oldu[55]. Velîd daha sonra Selmân b. Rebîa el-Bahilî'yi Ermeniler üzerine gönderdi. Selman burada başarılı neticeler sonucunda bol ganimet elde etti[56]. Azerbaycan ve Ermeniya seferinde ordu komutanı olarak görev yapan müstakbel Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs da fetih hareketlerinde yararlıklar gösterdi[57]. Yapılan fetihler valiliği süresince Velîd'in askerî alanda başarılı neticeler aldığını ortaya koymaktadır.

b. Velîd b. Ukbe'nin Valilikten Uzaklaştırılması

Kûfe'ye tayin edildikten sonra Velîd yaptığı fetihlerle takdir topladığı gibi, şehir halkıyla da iyi ilişkiler kurdu. Kûfeliler, Velîd'den ve idaresinden o derece memnun kaldılar ki, beş yıl içerisinde halifeye onun hakkında bir tek şikâyet gitmedi[58]. Ancak 30 (650-651) yılında meydana gelen bazı olaylar Velîd'in valilikten alınmasına sebep oldu. Onun azledilmesiyle ilgili iki rivayetten birincisi şöyledir: Kûfe'nin gençlerinden olan Zübeyr b. Cündeb, Müverri b. Ebî Müverrî ve Şubeyl b. el-Ubeyy, İbn Heyseman adında bir zatı haksız yere öldürdüler. Durumu halifeye bildiren Velîd onun emriyle katilleri idam ettirdi. Bunun üzerine idam edilenlerin akrabaları validen intikam almak için komplo düzenlemeye karar verdiler. Sonunda valiyi halifeye şikâyet etmek için bir fırsat buldular: Benî Tağlib'den Ebû Zübeyd adında bir şairin malına dayıları el koymuştu. Ebû Zübeyd durumu valiye haber verince Velîd, bu zatın malını geri almasını sağladı. Bu yardım neticesinde şair ile vali arasında arkadaşlık meydana geldi. Ebû Müverrî ve Cündeb'in akrabaları

---

53. Beber: İbn Hurdazbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden 1967, s. 57, 119, 245, 262.
54. Taylasan: İbn Hurdazbih, *Kitâbu'l-Mesâlik,* s. 58, 119, 245, 261.
55. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457-459; Taberî, *Târîh,* IV, 246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149-150.
56. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 43.
57. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* II, 622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 43; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 326.
58. Taberî, *Târîh,* IV, 271.

Ebû Zübeyd ve Velîd'in birlikte içki içtikleri şeklinde bir şayia ortaya attılar. Sonra da Abdullah b. Mes'ûd'a gelerek durumu haber verdiler. İbn Mes'ûd kişinin gizli taraflarının araştırılmasının uygun olmadığını söyleyerek onların iddiaları ile ilgilenmedi[59].

Vali aleyhine kampanyaya devam eden Ebû Müverrî ve arkadaşları, Velîd'in sohbetine katıldıkları bir gün, onun uyuklamaya başladığı bir sırada elinden mührünü alıp Hz. Osman'ın yanına giderek valiyi içkili yakaladıklarını söylediler. Halife Velîd'i başkente çağırdı. Valiyi içki içmekle itham edenlere şahitlik yapmalarını istedi. Fakat onlar şahitlik yapamadılar, sadece onun sakalından şarap damladığını gördüklerini söylediler. Bunun üzerine Velîd görevden alındıktan sonra kendisine had vuruldu[60]. Böylece vali tarafından idam edilenlerin akrabaları gayelerine ulaşmış, Velîd'i görevden aldırarak intikamlarını almış oldular.

Velîd'in Kûfe'den azli hakkında ilkine göre daha meşhur ve kabul gören bir rivayet daha vardır[61]. Bu rivayette, Velîd'in sabah namazını sarhoş olarak kıldırdığı, üstelik namazı dört rekâta çıkardıktan sonra isterlerse daha da fazla kıldırabileceğini söylediği bildirir. Abdullah b. Mes'ûd durumu Hz. Osman'a iletince Velîd görevden alınarak kendisine Abdullah b. Ca'fer tarafından had vuruldu[62]. İbn Abdilberr, Velîd'in azledilmesi hakkında iki rivayetten ikincisinin ehl-i hadis nazarında daha sahih olduğunu söyler[63]. Neticede Kûfe şehrini beş yıl problemsiz bir şekilde idare eden ve çıktığı fetihlerde başarılı neticeler elde eden Velîd b. Ukbe idarî bir beceriksizlik veya yetersizlikten değil, dinî bir hükme muhalif hareket ettiği iddiası neticesinde valilikten alınmış oldu.

---

59. Taberî, *Târîh,* IV, 274-275; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c. 2. ks. s. 134.
60. Taberî, *Târîh,* IV, 76-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 52-53.
61. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* IV, 1555.
62. İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 53; Ya'kûbî, haddin Hz. Ali tarafından uygulandığını söyler. bk. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 165; Taberî, *Târîh,* IV, 277 ve İbn Kesîr, *el-Bidâye*'de (VII, 155) bu işi Sa'îd b. el-Âs'ın yaptığı rivayet edilir.
63. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, IV, 1556; Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 452.

c. Sa'îd b. el-Âs'ın Kûfe'ye Tayini ve Yaptığı İcraatı

Halife Hz. Osman 30(650)'da Velîd'i Kûfe valiliğinden aldıktan sonra onun yerine Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye'yi tayin etti.[64] Bu şekilde halife Benî Ümeyyeli Velîd'in yerine yine Benî Ümeyyeli Sa'îd'i valilik görevine getirmiş oldu. Sa'îd hicret yılında dünyaya gelmişti. Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde yaklaşık dokuz yaşılarında bir çocuktu. Babası Âs b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye, Bedir Savaşı'nda Hz. Ali tarafından öldürülmüştü[65]. Hz. Osman'ın himayesinde büyüyen Sa'îd, Şam fetihlerinde Muâviye'nin emri altında seferlere iştirâk etti[66].

Sa'îd b. el-Âs vali olarak Kûfe'ye vardığında mescide giderek minberde halka hitab etti. Kendisine bu görevin istemeden verildiğini, fakat görevden kaçamayacağını söyledi. Fitnenin arttığını, ama ne pahasına olursa olsun onu ortadan kaldıracağını ilan etti. Daha sonra halkın içine girerek onların dertlerini dinledi, durumlarını inceledi. Hz. Osman'a bir rapor göndererek Kûfelilerin perişanlığından bahsetti. Şerefli ve üstün insanların, İslâm'ın ileri gelenlerinin zillete uğradıklarını, sefih insanların buraya hakim olduklarını bildirerek şehrin hey'et-i umumiyesini halifeye arz etti[67].

Sa'îd b. el-Âs göreve başladıktan hemen sonra daha hiç sefer düzenlenmemiş olan Taberistan'a[68] gazaya çıktı. Yanında Huzeyfe b. Yemân, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr gibi sahâbenin ileri gelenleri de vardı. Taberistan topraklarından ilk önce Tamis[69] fethedildi. Huzeyfe, Cür-

---

64. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 164; Taberî, *Târîh,* IV, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* III, 446.
65. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 31; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 621-622.
66. Taberî, *Târîh,* IV, 278-279; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 622; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 392; C.Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 146.
67. Taberî, *Târîh,* IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 54-55.
68. Taberistan: İran'ın Mazenderân eyaletine verilen isimdir. Kuzeyinde Hazar Denizi, güneyde Elburz dağları silsilesi, doğuda Cürcan, batıda Gilan ile sınırlanmıştır. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, IV, 13-16; Huart, Cl., "Taberistan", *İA*, XI, 598.
69. İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden 1967, s. 208, 216; İbn Havkal, *Kitâbu Sîreti Arz,* Leiden 1967, s. 229, 270; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim,* Leiden 1967, s. 51, 354-355, 372.

can[70] tarafına gönderildi. Sefer sonunda şehir halkıyla ikiyüzbin dirhem karşılığında sulh yapıldı. Vali daha sonra bizzat katıldı seferle Namiye bölgesini ele geçirdi[71].

Sa'îd b. el-Âs, sadece askerî ve idarî alanda temayüz etmedi. Daha önce Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'ân'ın bir araya getirilmesi için bir heyet oluşturulmuştu. Kureyş'ten yirmi beş, Ensar'dan da on beş kişinin yer aldığı bu heyette Sa'îd de vardı. Hatta Hz. Ömer toplanan Kur'ân'ın Sa'îd'e arz edilmesini emretti. Çünkü Arap içinde lisanı en fasih olan kişi oydu; Rasûlullah'a en yakın ve benzer lisan, onun lisanıydı[72].

Huzeyfe b. Yemân, Ermeni cephesinde Iraklı mücahidlerle birlikte savaşıyordu. Fetihlere Şamlılar da iştirâk etmişlerdi. Ordunun geri dönüşü sırasında Kûfe, Basra ve Şam askerleri arasında Kur'ân'ı okuma hususunda ihtilâf çıktı, neredeyse orduda bir çatışma meydana gelecekti. Huzeyfe Hz. Osman'a gelerek, "Ey mü'minlerin emîri! Yahudi ve Hıristiyanların ihtilâfa düştükleri gibi ümmet ihtilâfa düşmeden bir çare bul" dedi. Ashâb da onun isteğini uygun buldu. Durumun ciddiyeti karşısında Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir tarafından bir araya getirilen ve Hz. Hafsa'da bulunan nüshayı alıp, oluşturduğu dört kişilik heyete teslim ederek bunu çoğaltmalarını istedi. Bu heyette Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. el-Hâris ve Sa'îd b. el-Âs var idi[73]. Böylece Sa'îd b. el-Âs, Kur'ân'ın bir araya getirilmesinde olduğu gibi, çoğaltılmasında da aktif görev almış oldu.

---

70. Cürcan: Taberistan ile Horasan arasında büyük bir şehirdir. Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alır. Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan bazen de Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. İbn Hurdazbih, s. 35, 40, 124, 154, 244, 250, 261, 265; İstahrî, s. 207, 212-213, 217; İbn Havkal, s. 296, 272-276; Mukaddesî, s. 26, 33, 36, 60-61, 116, 258-259, 337, 353-354, 365, 367, 370-372; Yâkut el-Hamevî, II, 119; Hartmann, R., "Cürcan", *İA*, III, 245; Kurtuluş, Rıza, "Cürcan", *DİA*, VIII, 131.
71. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 284; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 166; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 467-468; Taberî, Târîh, IV, 269- 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 54-55; *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 154-155.
72. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 135; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 447.
73. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 56-57; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 447.

2. Basra

Günümüz Avrupa dillerinde Bassora diye bilinen Basra şehri, Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. İskender zamanında meşhur olan Diritidis şehrinin bu bölgede kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Şehir Keldânîler zamanında Teredon, Sasanîler devrinde Vehiştabat Erdeşir diye bilinen ve Arapların Hüreybe dedikleri harabeler üzerine kurulmuştur[74]. Basra'nın kuruluş tarihi hakkında çeşitli rivayetler vardır. 14 (635), 16 (637), 17 (638) şeklinde verilen farklı tarihlerin temelinde Basralılar ve Kûfeliler arasındaki tarihî rekabet yatar. Basralılar kendi şehirlerinin daha önce kurulduğunu söylerlerken, Kûfeliler de Basra'nın Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın bir kumandanı tarafından Kûfe'nin inşasından daha sonraki bir zamanda kurulduğunu iddia ederler. Yâkût el-Hamevî, Basra'ya iskân kararının 14 (635) yılında Kûfe'den altı ay önce gerçekleştiğini rivayet eder[75].

Utbe b. Gazvan tarafından kurulan[76] Basra şehri, Irak fetihlerinde önemli bir üs olarak kullanıldı. İki yıl sonra bölgenin fethi tamamlandığında, önceden ordugâh olarak seçilen sahada Utbe b. Gazvan, Hz. Ömer'in emriyle Basra'nın temellerini atmış oldu. Anlaşıldığına göre, şehrin yerinin ordugâh olarak tesbit edilmesi 14 (635)'e, müstakil olarak yerleşim alanı kabul edilmesi ise 16 (637) yılına rastlamaktadır[77].

Basra şehri ismini üzerinde kurulduğu zeminin tabiatından almıştır. Basra, "Üzerinde beyazlık bulunan yumuşak taş" manâsına gelmektedir[78]. Şehir İran Körfezi'ni, İran ve Irak yollarını kontrol etmek, burayı askerî bir üs olarak kullanmak ve bedevîlerin bölgeye iskânını kolaylaştırmak için kurulmuştur. Utbe b. Gazvan'ın emrinde Sakîf, Sü-

---

74. Hartman R, *İA*, "Basra", II, 320.
75. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 432; Belâzurî Kûfe'nin 17(638) yılında tesis edildiğini, dolayısıyla arada üç yıllık bir farkın olduğunu rivayet ediyor.bk. *Futûhu'l-Buldân*, s. 387.
76. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 328-329.
77. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân,* I, 432-433; Bakır Abdülhalik, "Basra", *DİA*, V, 109.
78. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 430.

leym, Adiy, Belî, Mazin Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler buraya geldiler. Şehir başlangıçta Kûfe kadar rağbet görmemişti. Hz. Ömer, Kûfeliler tarafından fethedilen bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis edip maaş dağıtımında Kûfelilere tanınan hakların aynısı onlara da verince bu şehir de cazibe merkezi haline geldi. Etraftan gelen Araplarla birlikte Fars, Kirman[79] ve Sicistan[80] bölgesinde yaşayan, sonra müslüman olan veya esir edilen İran menşeli halklar da Basra'ya yerleştiler[81]. Bu şekilde Basra da aynen Kûfe şehri gibi birçok karışık unsurdan meydana gelmiş oldu.

Verimli arazisinin yanında, sağlanan yeni imkânlarıyla hızla gelişen Basra, kısa sürede askerî ve ticarî alanda ülkenin en önemli şehirlerinden birisi haline geldi. Yetişme tarzı, gelenekleri ve inançları birbirinden çok farklı olan bu insanları uyum içinde idare etmek ve bir arada tutmak gerçekten de zordu. Nitekim bu şehir, Hz. Osman döneminden itibaren aynen Kûfe'de olduğu gibi, devleti müşkül duruma sokan merkezlerden biri olacaktır.

a. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Basra'dan Alınıp Abdullah b. Âmir'in Tayin Edilmesi

Halifeliği süresince, çeşitli nedenlerle vilayetlerdeki valileri değiştiren Hz. Osman, azledilenlerin yerine Benî Ümeyyeli olanları tayin etme politikasına devam ediyordu. Devletin önemli eyâlet merkezlerinden biri olan Basra'da da uzun yıllar valilik görevlerinde bulunmuş olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî halife tarafından 29 (649-650) yılında görevden alınarak yerine Hz. Osman'ın ailesinden Abdullah b. Âmir atandı[82]. Ebû Mûsâ'nın azle-

79. Kirman (Kerman): Fars, Mukran ve Sicistan arasında geniş bir bölgedir: Doğusunda Mukran, batısında Fars toprakları, kuzeyinde Horasan, güneyinde ise Fars Denizi vardır. bk. *Mu'cemu'l-Buldân*, IV,454.
80. Sicistan: Sistan olarak da bilinir. Horasan'ın güney memleketlerini ihtiva eder. İran ile Afganistan arasındaki hudud bölgesinde bulunur. Buhner, V.F, "Sicistan", *İA*, X, 715.
81. Bakır, Abdülhalik, "Basra", *DİA*, V, 109.
82. Taberî, *Târîh,* IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 153-154.

dilme sebebi şu şekilde rivayet edilir: Müslümanların hakimiyetinde olan İzeç[83] halkı ve Kürtler, Hz. Osman'ın hilâfetinin üçüncü yılında isyan ettiler. İsyanı bastırmak üzere hazırlıklara başlayan vali, halkı cihada çağırarak, yaya olarak sefere çıkmanın binekli çıkmaktan daha faziletli olduğunu söyledi. Halkın bir kısmı yaya olarak gitmeye karar verirken, bazıları da valinin tavrını bekleyip ona göre hareket etmeyi uygun buldular.

Sefere çıkmak üzere binitiyle köşkünden ayrılan valiyi gören halk, herkese yaya olarak gitmeyi tavsiye ettiği halde kendisinin niçin böyle hareket ettiğini sorarak, valinin de kendileri gibi yürüyerek gitmesi gerektiğini sert bir üslupla söylediler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ onları azarladı. Basra halkı olanları halifeye bildirmek üzere bir heyet gönderdi. Heyettekiler Hz. Osman'dan bu valiyi başlarından almasını istediler. Halife vali olarak kimi istediklerini sorduğunda, Ebû Mûsâ'dan başka herkesi kabul edebileceklerini söylediler. Bunun üzerine Hz. Osman, Basra'ya Abdullah b. Âmir'i tayin etti 29 (650). Görevden alındığını ve yerine daha yirmi beş yaşında olan Abdullah'ın tayin edildiğini öğrenen Ebû Mûsâ, Basralılara, "Size haraç toplayan, mal biriktiren bir çocuk geliyor. Onun nineleri, halaları, teyzeleri cömerttir. Abdullah size çok mal dağıtacaktır" dedi[84]. Hz. Osman azlettiği bir valinin yerine yine Benî Ümeyye'den bir kişiyi tayin ederek, kendi ailesinin idarî alandaki etkisini bir kat daha artırmış oldu.

b. Abdullah b. Âmir ve Basra'daki Faaliyetleri

Abdullah b. Âmir b. Kureyz b. Rebîa b. Habib b. Abdişşems 4 (626) yılında Mekke'de doğdu. Abdullah, Hz. Osman'ın dayısının oğludur. Onun babası Âmir ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) halası Beyza binti Abdülmuttalib'in oğludur[85]. Âmir, Abdullah'ı üç yaşında iken Hz. Peygam-

---

83. İzeç: Horasan ile İsbahan arasında yer alan bölgenin en büyük şehridir. bk. *Mu'cemü'l-Buldân,* I, 288-289.
84. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 166; Taberî, *Târîh,* IV, 265-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49.
85. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 44-45; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 139-140; Taberî, *Târîh,* IV, 264; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 931; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 257-258; *Siyeru A'lâm*, III, 18.

ber'e (s.a.v.) getirdiğinde Allah Rasûlü (s.a.v.) bu küçük çocuğu sevip okşamış ve "O bizim oğlumuzdur, içinizde bize en çok benzeyen odur" demiş ve "İnşaallah o hiçbir zaman susuz kalmaz" diye duada bulunmuştu[86]. Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun ağzına kendi tükrüğünü sürdüğü, onun da bu tükrüğü önce yutup sonra çıkardığı, bunun üzerine Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) Abdullah'ın babasına "İnşaallah oğlun sulayıcı olur" dediği bildirilmektedir[87]. Nitekim Abdullah, valiliği süresince halkın hizmeti için birçok kanallar açmış ve her su arama teşebbüsünden netice almıştır[88].

Abdullah b. Âmir, Basra valiliğine tayin edildikten sonra Hz. Osman, Fars valisi olan Osman b. Ebî'l-Âs'ı görevinden alarak ona bağlı olan bölgelerin yönetimini de Abdullah'a devretti[89]. Bu şekilde Abdullah selefi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin idare ettiği topraklardan daha geniş bir bölgeyi yönetme görevini üstlenmiş oldu.

İbn Âmir vali olduktan sonra derhal doğuda önemli fetih hareketlerine girişti. Bazen kendisinin idare ettiği, bazen de komutanlarının çıktıkları seferlerde birçok beldeyi İslâm topraklarına kattı. Daha önce Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmış olan Farslılar, valileri Ubeydullah b. Ma'mer'e karşı ayaklanıp ordusunu mağlup edince Abdullah b. Âmir büyük bir kuvvet meydana getirerek isyancılar üzerine yürüdü. Ordunun sağ kanadını Ebû Berze el-Eslemî, sol kanadını ise Ma'kıl b. Yesar'ın kumanda ettiği[90] savaşta birçok isyancı etkisiz hale getirildi. Ardından İstahr[91] üzerine gidilerek şehir fethedildi. Vali daha sonra Gur[92]

---

86. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 45.
87. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 140.
88. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 932.
89. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 258.
90. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 549.
91. İstahr: Fars topraklarında bulunan en eski şehirlerden birisidir. Yâkut el-Hamevî, I, 211; Streck, M., "İstahr", *İA*, V, 2, 1128-1129.
92. Gur: Herat ile Gazne arasında yer alan bir şehirdir. Aynı zamanda burada bulunan dağa da ad olmuştur. İbn Hurdazbih, s. 32, 211; İstahrî, s. 238, 242, 245, 260, 272, 281, 285; İbn Havkal, s. 9, 297, 300-304, 308-309, 317, 323, 330, 334; Mukaddesî, s. 23, 305-307, 329-330, 349-350; Yâkût el-Hamevî, IV, 218; Dames, M. Longworth, "Gur", *İA*, IV, 825; Sıddiqui, İktidar Husain, "Gurlular", *DİA*, XIV, 207.

bölgesini ele geçirdi. Gur'un fethi devam ederken, daha önce itaat altına alınmış olan İstahr halkı isyan edince, İbn Âmir geri dönüp şehri yeniden kontrol altına aldığı gibi, yakınında bulunan Darapcird'i[93] de fethedilen topraklara dahil etti[94].

Basra'ya dönen Abdullah b. Âmir, komutanlarının tavsiyesi ile fetih hareketlerine devam kararı aldı[95]. Ordu komutanlarından Mücaşî b. Mes'ûd'u Kirman[96] üzerine gönderdi. Kısa süre sonra Kirman'ın önemli şehri Sirhan[97] fethedildi[98]. Daha sonra Horasan[99] şehirlerine yönelen İbn Âmir öncü kuvvetlerin başına Ahnef b. Kays'ı getirerek Horasan'ın kapısı durumunda olan Tâbesân[100] kalesini muhasara neticesinde şehir halkıyla barış anlaşması yaptı. Ardından Kuhistan[101] halkıyla 600 bin dirhem karşılığında sulh anlaşması imzalandı[102]. İbn Âmir diğer ta-

---

93. Darabcird: İran'ın Fars eyaletlerinde bulunan ve önemli merkezleri Fasa ve Yazd Huast olan bölgedir. İbn Hurdazbih, s. 4, 6, 47, 52-53, 242; Huart, Cl., "Darabgird", *İA*, III, 532.
94. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 66; Taberî, *Târîh,* IV, 265-267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 50-51.
95. Taberî, *Târîh,* IV, 300-301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 61.
96. Kirman: Semerkand ile Buhara arasında yer alan bir bölgedir. Bu bölge İran'da bugün de Kirman olarak bilinmektedir. Yâkut el-Hamevî, IV, 456; Kramers, J. H., "Kirman", *İA*, VI, 815.
97. bk. Grohmann, A., "Sirhan", *İA*, X, 707.
98. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 551.
99. Horasan: Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafî bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistan, Kirman, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horasan dahilinde kabul edilmektedir. İbn Hurdazbih, s. 5, 17-18, 34, 39, 55, 119, 155, 224, 250, 259; Mukaddesî, s. 34, 258, 260; Yâkut el-Hamevî, II, 350; Huart, Cl., "Horasan", *İA*, V, 1, 561; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XIII, 234.
100. Tâbesân: Horasan'ın iki kapısı vardır; Birincisi, Tâbesü'l-Unnâb, diğeri ise Tâbesü't-Temr'dir. İkisine tesniye isim olarak Tâbesan (Tabeseyn) ismi verilmiştir. İbn Hurdazbih, s. 35, 52, 243; İstahrî, s. 229, 231, 273-274, 284; İbn Havkal, s. 30, 104, 289, 296, 324, 325, 335; Yâkût el-Hamevî, IV, 20.
101. Kuhistan: Bu ad farklı birçok yakın bölgeye isim olarak verilmiştir. Bunlar Horasan Kuhistanı, Kirman Kuhistanı ve Kabil Kuhistanı'dır. Burada adı geçen Kuhistan, Horasan bölgesinde bulunandır. İbn Hurdazbih, s. 20, 25, 35, 49, 196, 243; İstahrî, s. 243; İbn Havkal, s. 301; Mukaddesî, s. 48; Kramers, J. H., *"Kuhistan"*, İA, VI, 970-972.
102. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 567-568.

raftan Yezîd el-Curaşî komutasında gönderdiği ordu ile Rüstak-Zâm[103] ve Nişâbur'a[104] bağlı Bâharz[105] ile Cüveyn[106] isimli beldeleri hakimiyeti altına aldı. Diğer bir merkez şehir Beyhak[107] üzerine Esved b. Külsüm el-Adevî'yi gönderdi. Bu komutanın şehit olduğu savaş sonucunda şehir de Müslümanların eline geçti. Beyhak'ın fethi devam ederken İbn Âmir, kendisi de Nişabur'a bağlı bir merkez olan Bust'u[108] zaptetti. Nişabur'un Havaf[109], Esferâyin[110] ve Ergiyan[111] şehirleri bir bir fethedildikten sonra sıra asıl hedef olan Nişabur'a geldi. Uzun süren bir kuşat-

---

103. Rüstak: Fars topraklarında Kirman yakınlarında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 49; İstahrî, s. 266, 277; İbn Havkal, s. 349, 377, 401; Mukaddesî, s. 49, 290; Yâkut el-Hamevî, III, 43.
104. Nisabur: Horasan'ın dört baş şehrinin (ki bunlar Nisabur, Merv, Herat ve Belh'dir) en önemlisi ve Orta Çağ İran'ında da önemli şehirlerden birisidir. İbn Hurdazbih, s. 23, 29, 35, 39, 41, 50-51, 171, 189, 199, 201-202; İstahrî, s. 202, 207, 253-258, 282-283; İbn Havkal, s. 109-110, 223, 249, 265-266, 289, 291, 296, 309-314, 316, 330, 331-333; Mukaddesî, s. 7, 27, 30, 34, 36, 529, 270-271, 294-295, 299, 301, 313-314, 322, 324, 326-327, 329, 332-337, 340, 351-352, 368, 371, 377, 391, 479; Yâkut el-Hamevî, V, 331-333; Honigmann, I., "Nişapur", *İA*, IX, 302.
105. Bâharz: Nisabur ile Herat arasında yer alan bir şehirdir. İbnü'l-Fakih, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân,* Leiden 1967, s. 318; İbn Hurdazbih, s. 24; Yâkut el-Hamevî, I, 316; Huart, Cl., "Bâharz", *İA*, II, 222; Talu, Mehmed, "Bâharzî Ali b. Hasan", *DİA*, IV, 474.
106. Cüveyn: Kıble yönünde Beyhak, kuzey yönünde de Cârceran şehirleri arasında kalan bir bölgedir. İbn Hurdazbih, s. 24; İbn Rüste, *Kitâbu Alâki'n-Nefîse*, Leiden 1967, s. 174; Yâkut el-Hamevî, II, 192; Hartmann, R., "Cüveyn", *İA*, III, 248.
107. Beyhak: Horasan'da İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Nisabur'a bağlı bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 24; Mukaddesî, s. 300, 318, 326; Yâkut el-Hamevî, I, 537; Huart, Cl., "Beyhak", *İA*, II, 582; Konukçu, Enver, "Beyhak", *DİA*, VI, 57.
108. Bust: Sicistan, Gazne ve Herat arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 243; İstahrî, s. 240, 242-250, 252; İbn Havkal, s. 297, 301, 304-305, 307-308, 343; Mukaddesî, s. 50, 259, 297, 304, 322, 334, 337, 349-350; Yâkût el-Hamevî, I, 414.
109. Havaf, (Haf): Horasan'da bir belde olup, Nisabur'un nahiyesidir. Schwarz, P., "Hâf", *İA*, V, 1, 61.
110. Esferâyin: Nisabur tarafında bir kale ve yer adıdır. İstahrî, s. 257, 282, 284; Mukaddesî, s. 300, 318, 232, 372; Yâkut el-Hamevî, I, 177.
111. Ergiyan: Nisabur yakınlarında bir yerleşim birimidir. Yâkut el-Hamevî, I, 153.

madan sonra şehir bir milyon dirhem karşılığıda sulhen teslim alındı. Abdullah b. Âmir, Nişabur'dan sonra Nesâ[112], Abiyurd[113] ve Serahs'i[114] barış yoluyla İslâm topraklarına kattı[115].

Fetihlere hiç ara vermeyen İbn Âmir, 32 (653) yılında Abdullah b. Hazim es-Sülemî'yi Tûs'u[116] fetihle görevlendirdi. Yapılan kuşatma neticesinde 600 bin dirhem karşılığında barış yapıldı. Vali daha sonra Herat[117] şehrine yöneldi. Heratlılar bir milyon dirhem karşılığında sulha razı oldular. Merv[118] yöneticisinin İbn Âmir'e, daha şehir kuşatılmadan iki milyon dirhem vererek anlaşma yapılması teklifi de kabul edildi[119]. Vali daha sonra komutanı Ahnef b. Kays'ı Toharistan'a[120] gönderdi. Ah-

---

112. Nesâ: Horasan'da bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 35, 39, 243; İstahrî, s. 254, 273, 283; Mukaddesî, s. 24, 27, 40, 51, 61, 285, 295, 301, 312-313, 319-321, 323-324, 326, 331-332, 334-336, 352, 364; Yâkut el-Hamevî, V, 287.
113. Abiyurd (Abiverd, Ebiverd): Serahs ile Nesâ arasında bir şehirdir. İbnü'l-Fakih, s. 209, 213, 321; İbn Hurdazbih, s. 35; İstahrî, s. 254, 261; Yâkut el-Hamevî, I, 86; Minorsky, V., "Ebîverd", *İA*, IV, 5-6.
114. Serahs: Nisabur ile Merv arasında yer alan kadim bir Horasan şehridir. İbnü'l-Fakih, s. 319-321; İbn Hurdazbih, s. 24, 36, 39; İstahrî, s. 254, 259, 281-285; Yâkut el-Hamevî, III, 208; Ruska, J., "Serahs", *İA*, X, 502.
115. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* 568-569; Taberî, *Târîh,* IV, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 160-161.
116. Tûs: Horasan ile Nisabur arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 24, 35, 99, 201, 243; İstahrî, s. 94, 254, 257-258; 283; İbn Havkal, s. 9, 109, 309, 313, 331, 343; Mukaddesî, s. 50, 60, 131, 271, 295, 300-301, 313, 319, 323, 324-326, 328, 333-335; Yâkut el-Hamevî, IV, 48; Minorsky, V., "Tûs", *İA*, XII, 2, 123-130.
117. Herat: Afganistan'ın kuzey batısında yer alan bir Horasan şehridir. Bu şehir günümüzde de aynı adla anılmaktadır. İbnü'l-Fakih, s. 208; İbn Hurdazbih, s. 18, 36, 40, 52; İstahrî, s. 254, 263, 287; Yâkut el-Hamevî, V, 396-397; Togan, Z. Velîdi, "Herat", *İA*, V, 1, 429; Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, 215.
118. Merv: Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisidir. İstahrî, s. 254, 258-263; İbn Hurdazbih, s. 17, 18; Mukaddesî, s. 310-312; Yâkut el-Hamevî, V, 112; Yakubovsky, A., "Merv", *İA*, VII, s. 773-777.
119. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 46; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 570.
120. Toharistan: Horasan tarafında birçok beldeyi içine alan geniş bir bölgedir. Toharistan-ı Ulyâ ve Toharistan-ı Süflâ diye ikiye ayrılır. İbnü'l-Fakih, s. 321-323, 325; İbn Hurdazbih, s. 18, 25, 32, 34-37; İstahrî, s. 254, 275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* IV, 23; Barthold, W., "Toharistan", *İA*, XII, 1, 399-400.

nef, bu bölgede yer alan Secavend'i kuşatarak şehir halkıyla sulh anlaşması yaptı. Ardından da Merv er-Rûz'u[121] fethetti[122]. Bu arada Toharistan, Cürcan, Talkan[123] ve Firyab[124] halkı bir araya gelerek Ahnef'e karşı savaşmaya karar verdiler; ancak Ahnef'in ordusuna mağlup olmaktan kurtulamadılar. Böylece Cürcan, Talkan ve Firyab da fethedilmiş oldu[125]. Ahnef b. Kays daha sonra Toharistan'a bağlı Belh[126] şehrini ele geçirdi[127].

Abdullah b. Âmir'in Müslümanlara kazandırdığı beldelerden birisi de Sicistan[128] bölgesidir. Sicistan, Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmıştı. Hz. Osman halife olduktan sonra bölge halkı isyan etmişti. Basra valisi Abdullah, Sicistan üzerine Rabi' b. Ziyâd el-Hârisî'yi görevlendi. Rabi' sırasıyla Ruşt[129], Nişaruz, Şervaz[130] ve Serenc[131] şehirlerini fethederek Sicistan'ı tekrar hakimiyet altına aldı[132]. Ardın-

---

121. Merv er-Rûz: Merv'e yakın bir şehirdir. İbn Hurdazbih, s. 32, 36, 39; İstahrî, s. 254, 261; Makdisî, 27, 50; Yâkut el-Hamevî, V, 112.
122. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 571.
123. Talkan: Toharistan'ın en büyük şehri olup, Belh ile Merv er-Rûz arasından bulunmaktadır. İbn Hurdazbih, s. 32-34, 210, 243; İstahrî, s. 270, 275, 278-279, 282, 286; İbn Havkal, s. 326, 334-335; Mukaddesî, s. 296, 302-303; Yâkut el-Hamevî, IV, 23; Huart, Cl., "Tâlekân", *İA*, XI, 694.
124. Firyâb: Belh yakınlarında bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, IV, 259; Sönmez, M. Ali, "Firyâbî Ca'fer b. Muhammed" *DİA*, XIII, 145.
125. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 46-47; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* 572-573; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 167; Taberî, *Târîh,* IV, 311-312; İbnül-Esîr, *el-Kâmil,* III, 62-63; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 329-330
126. Belh: Horasan'da meşhur bir şehir olup Afganistan sınırlarının kuzeyinde yer alır. İbnü'l-Fakih, s. 209, 211, 313, 316, 322-325; İbn Hurdazbih, s. 18-25, 32-34; İstahrî, s. 254, 256, 270, 275-278; Makdisî, s. 27, 33, 35, 48; Yâkut el-Hamevî, I, 479; Hartman, R., "Belh", *İA*, II, 485-487; Yazıcı, Tahsin, "*Belh*", DİA, V, 416.
127. Belâzurî, *Futûh*u'l-Buldân, s. 573; Taberî, *Târîh,* IV, 313.
128. Sicistan: Sistan olarak da bilinir. İran ile Afganistan arasında yer alan hudut bölgesidir. İbn Hurdazbih, s. 17-18, 35, 40, 49-50, 52, 193-194, 197, 242-243, 250; Mukaddesî, s. 34, 260, 284, 295, 297, 299, 305, 322, 328-329, 333-337, 340; Yâkut el-Hamevî, III, 190; Büchner, V.F., "Sistan", *İA*, X, 715.
129. Ruşt: İbn Hurdazbih, s. 50.
130. Şervaz: Sicistan'da bir yerleşim birimidir. Yâkut el-Hamevî, III, 337.
131. Serenc: Sicistan'da bir kasaba adıdır. Yâkut el-Hamevî, , III, 138.
132. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* V, 45; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 553-555; Yâkut el-Hamevî, III, 337.

dan Kâbil[133] ve Gazne[134] gibi büyük şehirler ele geçirildi[135]. Abdullah b. Âmir, bütün bu seferler neticesinde Fars, Kirman, Sicistan ve Horasan'ı Müslüman topraklarına dahil etmiş oldu[136].

---

133. Kâbil: Afganistan'ın bugünkü başkenti olup aynı adla anılan ırmağın geçtiği Şirdarvaza ve Asamayi dağları eteklerinde ve çok münbit bir vadi içinde kurulmuş bir vilayet merkezidir. İbn Hurdazbih, s. 17, 37-39, 243; Mukaddesî, s. 54, 154, 162, 186; Yâkut el-Hamevî, IV, 426-427; Tarzi, Abdülvehhab, "Kâbil", *İA*, VI, 16.
134. Gazne: Hind ve Horasan arasında Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alan ve kendi adıyla anılan eyaletin merkezi olan şehirdir. İstahrî, 239, 250-257, 280, 283; İbn Havkal, s. 287, 305-309, 328, 330, 332; Mukaddesî, s. 340; Yâkut el-Hamevî, IV, 201; Dames, M. L., "Gazne", *İA*, IV, 741; Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, 479.
135. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 555; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 64-65; Muir, *The Caliphate*, s. 212. Bölgenin fethi hakkında daha geniş bilgi için bk. Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s.36-39.
136. Sadık Eraslan, çalışmasında Horasan fetihlerinin Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildiğini belirttikten sonra, İbnü'l-Esîr'i kaynak göstererek, bu bölgenin Hz. Osman döneminde fethedilmiş olduğu bilgisinin zayıf olduğunu ileri sürer (s. 181). Hemen ardından da fetihlerin önemli bir kısmının Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildiğini, Hz. Osman tarafından da kalan yerlerin fethine devam edildiğini ifade eder (s. 182). (bk. Eraslan, Sadık, *Sosyal ve Politik Sonuçları İtibariyle Hz. Ömer Devri Fetih Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997). Hz. Osman dönemi fetihleri başlığı altında zikrettiğimiz fetihlerin bir kısmının daha önce Hz. Ömer zamanında fethedildiğini (mesela Azerbaycan) biz de belirttik. Ayrıca İran fetihlerinin de Hz. Ömer tarafından tamamlandığında da şüphe yoktur. Ancak Horasan topraklarının büyük kısmının Hz. Ömer'in hilafeti döneminde değil, Hz. Osman zamanında ve onun Basra valisi Abdullah b. Âmir idaresinde gerçekleştirildiği -ki biz bu fetihleri yukarıda teferruatlı bir şekilde ortaya koymaya çalıştık- konusunda tarihçilerin büyük çoğunluğu ittifak halindedir. (bk. Taberî, *Târîh,* IV, 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 64; İbn Kesîr, *el-Bildâye,* VII, 160; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 20; *Târîhu'l-İslâm*, II, 329-331). Günümüzde yapılan araştırmalarda da Horasan topraklarının Hz. Osman zamanında fethedildiği görüşü kabul edilmektedir. (bk. Muir, *The Caliphate,* s.212; Huart, Cl., "Horasan", *İA*, V, 1, 561; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235). Daha geniş bilgi ve karşılaştırma için ayrıca bk. Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi,* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

Abdullah b. Âmir, bütün fetihleri tamamladıktan sonra, Müslümanlar "Fars, Kirman, Sicistan ve Horasan gibi geniş toprakları fethetmek senin gibi hiç kimseye nasip olmamıştır" diyerek onu tebrik ettiler. Vali onlara şu cevabı verdi: "Elde ettiğim bunca mal, esir ve ganimete rağmen, buralardan elim boş olarak ayrılarak Allah'a olan şükrümü eda edeceğim. Ben buradan itibaren ihrama girerek ayrılıyorum"[137].

Doğu vilayetlerinde daha önce başlatılmış olan fetihleri başarıyla tamamlayan Abdullah b. Âmir, daha sonra Basra şehrinin bayındırlık hizmetlerine yöneldi. Elde edilen gelirlerle şehrin refah seviyesi arttı. Fars, Sicistan ve Kirman'dan gelenlerle Basra'nın nüfûsu hızla çoğaldı. Bir ticaret merkezi olmaya başlayan şehrin çarşısı yetersiz kalınca vali, Ümmü Abdullah Kanalı'nın çevresini istimlâk ederek büyük bir çarşı tesis ettirdi. Bir cazibe merkezi olmasından dolayı Abdülkays ve Ezd gibi köklü Arap kabilelerinin tamamı Basra'ya yerleştiler[138].

Basra valisi Abdullah b. Âmir'in bayındırlık hizmetleri arasında yaptırmış olduğu su kanalları önemli yer tutar. Vali halkın su ihtiyacını karşılamak için Basra'da iki, yakınında kurulmuş olan Übülle şehrinde bir kanal açtırdı. Nicab ve Karyeteyn mevkiini de ağaçlandırdı. Ayrıca Arafat'ta hacıların hizmetine bir havuz yaptıran vali kuyulardan şehre su getirilmesini sağladı. Onun su ile ilgili hizmetlerindeki başarısı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çocukken kendisi hakkındaki duasına bağlanmaktadır[139]. Görüldüğü gibi Abdullah b. Âmir, Basra şehrini mamur bir belde haline getirmek için tüm hizmetleri îfa etmiş, neticede Basra'yı önemli bir ticarî ve siyasî merkez haline gelmiştir.

3. Mısır

Kuzey Afrika'da Nil boyunca uzanan geniş topraklara ad olan Mısır'ın tarihi M.Ö. dört bin yılına kadar ulaşır. İlk zamanlarından itibaren bölgenin önemi sürekli olarak artmış, birçok insan buraya akın ede-

---

137. Taberî, Târîh, IV, 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 20; *Târîhu'l-İslâm,* II, 329-331.
138. Bakır, Abdülhalik, "Basra", *DİA*, V, 109.
139. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84.

rek sayısız hanedanlıklar kurmuşlardır. Mısır'ın en eski yöneticileri firavunlardır. M.Ö. (332-330) yıllarında bu toprakları Büyük İskender idare etti. "Helenistik Mısır" denen bu kısa dönemden sonra ülke Romalıların eline geçti. (M.Ö. 30 - M.S. 395). Mısır 395 yılından 642 yılına, yani Müslümanların fethine kadar Bizans hakimiyetinde kaldı[140]. Sasanîler kısa bir süre (617-629) Mısır idaresini Bizans'ın elinden aldılarsa da, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekkelilerle Hudeybiye barışını yaptığı sıralarda, Rumlar Perslileri ağır bir yenilgiye uğratarak Mısır'a tekrar hakim oldular.[141]

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Mısır ile siyasî ilişki kurma teşebbüsüne girişilmiş, Hudeybiye Barış Antlaşması sonrasında komşu ülke krallarına İslâm'a dâvet mektupları gönderildiğinde, Bizans'ın Mısır kralı Mukavkıs'a da Hatıb b. Ebî Beltea tarafından davet mektubu iletilmiştir. Mektubu büyük bir memnuniyetle alan ve gönderilen elçiye çok iyi davranan Mukavkıs, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şöyle bir cevabî mektup göndermiştir: "Mektubunu okudum ve dâvet ettiğin şeyi anladım. Ben, gelecek nebînin Şam'dan çıkacağını tahmin ediyordum. Senin elçine iyi davrandım. Sana, onunla, Kıbtîler nezdinde büyük itibarı olan iki cariye ile ayrıca binesin diye iki katır gönderiyorum"[142].

Mısır Müslümanlar tarafından Hz. Ömer'in halifeliği dönemine ele geçirilmiştir. Şam fethinde elde edilen başarılar neticesinde Mısır yolu Müslümanlara açılmıştı. Kudüs ve Kayseriya'nın fethinden sonra bu şehirlerin kumandanları Mısır'a kaçmışlardı. Amr b. el-Âs bu iki kumandanın Mısır'da bulunan Rumlardan bir ordu hazırlayıp Suriye'ye dönmelerinden ve Müslümanların hakimiyetlerini tehlikeye düşürmelerinden çekiniyordu. Üstelik Romalılar tarafından gönderilen askerlerin ihtiyaçları Mısır üzerine yüklendiği için Mısır'ın yerli halkı olan Kıbtîler, Rumlara karşı kin beslemeye başlamışlardı[143]. Bu şartlar altında yaşamak durumunda kalan Mısırlılar, Rumları başlarından uzaklaştıracak kurtarıcı bekliyorlardı. Ayrıca Arapların Suriye topraklarını fethettikleri ve ele geçirdikleri bölge halkına iyi davrandıkları haberi ken-

140. *Meydan Larousse*, VIII, 725-728.
141. Yâkût el-Hamevî, V, 140.
142. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 260-261.
143. Algül, *İslâm Tarihi*, II, 303.

dilerine ulaştığında, aynı durumun kendileri için de gerçekleşmesini temenni etmeye başladılar[144].

Stratejik bakımdan İslâm devleti için çok önemli bir mevkide bulunan Mısır'ın fetih için oldukça uygun olan bu durumundan faydalanmak isteyen Amr b el-Âs, bir sefer düzenlemek amacıyla Hz. Ömer'den izin istedi. Buranın fethedilmesinin Müslümanların güçlenmesine yardımcı olacağını, birçok mal elde edilip zenginliklerin kazanılacağını halifeye bildirdi. Ayrıca Rumların bu sırada savaşmaktan aciz olduklarını ve fetih için her şeyin uygun olduğunu, dolayısıyla bu fırsatın değerlendirilmesi gerektiğini söyledi[145].

Fetih için halifenin olurunu alarak Mısır'a yönelen Amr b. el-Âs ilk önce Ariş'e[146] geldi. Bu şehir kısa sürede ele geçirildikten sonra müstahkem bir mevki olan "Ferema" (Ferma)[147] şehrine ulaşıldı. Şehir halkı Müslümanlara büyük bir mukavemet göstermesine rağmen bir ay süren kuşatma neticesinde 19 (640) yılında burası fethedildi[148]. Hz. Ömer, fetih hareketinin hızlanması için, Mısır ordusuna Zübeyr b. Avvâm komutasında on iki bin kişilik bir takviye kuvveti gönderdi[149]. Mikdad b. Esved, Ubâde b. Sâmit, Hârice b. Huzâfe ve Mesleme b. Muhalled gibi büyük sahâbiler de bu birlikte yer almışlardı[150]. Yardım kuvveti geldiğinde Amr, Yuna kalesini muhasara etmiş durumdaydı[151]. Bilhassa Hz. Zübeyr'in üstün gayretleri ile kale teslim alındı[152]. Fetihlere de-

---

144. Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi,* I, 300.
145. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 147-148.
146. Ariş: Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içerisinde yer alan bir şehirdir. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 148; İbn Hurdazbih, 80, 83, 219-220, 227, 255; İstahrî, s. 48, 55; Mukaddesî, s. 54, 193, 214; Yâkut el-Hamevî, IV, 113-114.
147. Ferma: Mısır'ın bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, IV, 255.
148. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 298; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 302; Özkuyumcu Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika,* s. 21-24.
149. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300.
150. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 148.
151. Belâzurî, Müslümanların bu kaleye Fustat ismini verdiklerini rivayet eder. bk.Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 298.
152. Taberî, *Târîh,* IV, 107.

vam eden Müslümanlar Bülbeys (Bilbis)[153] ve Babilon[154] şehirlerini sırasıyla fethettiler (19-20/641).[155]

Mısır'ın güney kısmı kontrol altına alındıktan sonra ordular ülkenin en büyük şehri ve Doğu Roma'nın Kostantiniyye'den sonra ikinci merkezi olan İskenderiyye'yi[156] Receb 21/ Haziran 642'de ele geçirdiler[157]. Şehrin fethinin ardından Amr, Zilhicce 21/Kasım 642'de Berka[158], Trablusgarb[159] seferine çıktı (21/642). Berka halkı Müslümanlara hiç mukavemet göstermeyince her yıl on üç bin dinar ödemeleri karşılığında onlarla sulh yapıldı. Akabinde Trablusgarb, Ramazan 22/Temmuz 643'de Müslümanların hakimiyetine girdi[160]. Berka ve Trablusgarb'ın da fethedilmesiyle Mısır tamamen Müslümanların eline geçmiş oldu. 18/640 ve 22/643 yılları arasında cereyan eden Mısır fetihlerinin tümü "Mısır fatihi" olarak şöhret bulan Amr b. el-Âs'ın idaresinde tamamlanmıştır[161].

---

153. Bülbeys: Mısır'da bir şehir olup, Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde, Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. bk. Yâkût el-Hamevî, I, 479.
154. Babilon: Mısır'ın yukarı ve aşağı kısımlarının birleştiği mevkide bulunan ve stratejik bakımdan memleketin iç taraflarına hakim eski bir Yunan kasabası ve kalesidir. İbn Hurdazbih, s. 81; Yâkut el-Hamevî, I, 311, Becker, C.H., "Babilon", *İA*, II, 180.
155. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 394.
156. İskenderiye: Yâkut el-Hamevî bu şehri İskender b. Filifos'un kurduğunu, onun ayrıca İskenderiye adında pek çok şehir inşa ettiğini, Mısır İskenderiye'sinin de bunlardan biri olduğunu söyler. (Yâkut el-Hamevî, I, 182-182). Ayrıca bk. İbn Hurdazbih, s. 81, 84, 114-115, 117, 120, 174, 220, 222, 229, 247, 251; İstahrî, s. 48-49, 51, 70, 87, İbn Havkal, s. 87, 89, 90, 91, 94, 97, 99-100, 103, 135; Mukaddesî, s. 29, 60, 193, 194, 196, 197, 208, 211, 213-214, 245; Guest, Rhuvan, *"İskenderiye"*, İA, V, 2, 1084.
157. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 309-310; Taberî, *Târîh,* IV, 105-106.
158. Berka: Mısır ile İfrikıyye arasında, diğer adı Antabulus olan bir sahil şehridir. İskenderiye ile arası yaya olarak bir aylık mesafedir. Fustat'a 220 fersah, Kayravan'a 215 fersah uzaklıktadır.bk. Yâkût e-Hamevî, I, 388-389.
159. Trablusgarb: Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Trablusgarb'dan sonra Ifrikıyye toprakları başlar. İbn Hurdazbih, s. 86, 88, 91, 224; İstahrî, s. 37-38, 46; İbn Havkal, s. 45, 46; Yâkut el-Hamevî, IV, 25-26; Ettore, Rossi, "Trablus", *İA*, XII, 445-446.
160. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 315.
161. Mısır fetihleri hakkında daha geniş bilgi için bk: Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 298 vd.; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 147-148; Taberî, *Târîh,* IV, 104 vd.; İbnü'l-Esîr,

a. Amr b. el-Âs'ın Mısır Valiliğinden Alınması

Mısır, Hz. Ömer'in hilâfeti boyunca Amr b. el-Âs tarafından idare edildi. Amr, valiliği yanında ordunun komutanıydı, Müslümanların namaz imamıydı, asayişi sağlayan emniyet amiriydi, vergileri tahsil eden haraç âmiliydi ve nihayet toplanan paraları gerekli yerlere sarf eden beytülmal sorumlusuydu[162]. Bu şekilde idarî, askerî, hukukî tüm görevler, bizzat Amr b. el-Âs tarafından yürütülmekteydi. Hz. Ömer halifeliğinin son yılında Amr'ın Mısır yönetimindeki yetki alanını yarı yarıya azalttı. Mısır'ı Aşağı ve Yukarı Mısır şeklinde ikiye ayırarak Amr'ı Aşağı Mısır valiliğinde bırakırken, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verdi. Amr'ın idare ettiği bölgenin merkezi Fustat olurken, Feyyum, Yukarı Mısır'ın başkenti kabul ediliyordu[163]. Hz. Ömer'den sonra hilâfete geçen Hz. Osman, Mısır idaresinde selefinden ayrı bir uygulamaya gitti. Hz. Ömer'in fizikî manâda ikiye ayırdığı Mısır idaresini birleştirip aynı alanda iki kişiyi vazifelendirerek; genel valiliğe Amr b. el-Âs'ı getirirken, Mısır'ın harac amilliğine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etti[164]. Halifenin harac amilliğine Abdullah'ı getirmesinin sebebi, muhtemelen onun iyi bir maliyeci olmasıydı[165]. Amr b. el-Âs, Mısır'ın harac amilliği görevinden mahrum kalınca, yapılan uygulamaya itiraz ederek ve her iki görevin de kendisine tevdi edilmesini ısrarla Hz. Osman'dan istedi. Amr, Abdullah'ı kendisine rakip görüyor, üstelik genel vali olarak onun uygulamalarına müdahale ediyordu. Sonunda iki idareci anlaşmazlığa düştüler. Abdullah b. Sa'd, Amr'ın kendi görev alanına müdahale ettiğini halifeye bildiren şikâyet mektupları yazdı. Buna karşılık Amr da onun ordu işlerine karıştığını halifeye aktardı[166].

---

el-Kâmil, II, 394 vd.; Algül, *İslâm Tarihi,* II, 303 vd.; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika,* s. 17 vd.

162. Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s. 221.
163. İbn Abdilhakem, *Futûh,* s.173; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zahire,* I-XXII, Kahire 1929, I, 166; Diyarbekrî, *Hâmis,* II, 242.
164. İbn Abdilhakem, *Futûh,* s.177-178; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313.
165. Becker. C.H, "Abdullah b. Sa'd", *İA*, I, 40-41.
166. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313; Taberî, *Târîh,* 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145.

Amr b. el-Âs, sonunuda Medîne'ye giderek halifeden Abdullah'ı azletmesini ve Mısır'ın harac amilliğinin de kendisine verilmesini istedi[167]. Hz. Osman, Abdullah'ın malî işlerde başarılı olduğunu, Mısır gelirlerinin onun zamanında daha da arttığını söyledi. Üstelik "Senden sonra ineğin sütü çoğaldı" diyerek Abdullah'ın, Amr'dan daha başarılı olduğunu îmâ etti. Bu duruma içerleyen Amr, "O, ineği sağarken ben boynuzlarını tutan olmak istemiyorum" diyerek, eğer Abdullah'ı görevden almazsa Mısır'a dönmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Osman, Amr'ın isteğini kabul etmedi. Tercihini Abdullah'tan tarafa kullanarak Amr'ı genel valilikten azledip onun tüm yetkilerini Abdullah b. Sa'd'a devretti[168].

İskenderiyelilerin isyanı sırasında Amr b. el-Âs orayı itaat altına aldıktan sonra şehir halkına çok sert bir şekilde davranmış, hatta onları köle sıfatıyla Medîne'ye Hz. Osman'a göndermişti. Hz. Osman yapılan bu uygulamaya rıza göstermeyerek onları eski statülerine çevirdi. Ya'kûbî, halifenin Amr'ı valilikten azletme sebebi olarak bu olayı da gösterir[169]. Fakat, kanaatimizce Mısır'daki vali değişikliğinin en önemli sebebi, yukarıda bahsettiğimiz gibi Amr b. el-Âs ile Abdullah b. Sa'd arasındaki çatışmadır.

Amr b. el-Âs'ın azledilip Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in tayin edilmesiyle birlikte Mısır, Hz. Ömer'in ilk zamanındaki tek elden yönetim şekline dönmüş oldu. Hem askerî, hem idarî, hem de malî yetkilerin tamamı Abdullah b. Sad'ın elinde kaldı. Böylece Mısır iki başlı yönetimden ve idarecilerin sürtüşmesinden kurtulmuş oldu.

b. Abdullah b. Sa'd'ın Mısır Valiliği ve İcraatı

Abdullah b. Sa'd 27(647) yılında Mısır genel valisi olarak atandı. Daha önce 25 (645) o, Amr b. el-Âs'ın valiliği sırasında Hz. Osman'ın

---

167. İbn Tağrıberdî, *Nücûm,* I, 66.
168. İbn Abdilhakem, *Futûh,* 161; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313-314, Ya'kûbî, *Târîh,* II, 164; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât,* (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 110, Taberî, *Târîh,* IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*; II, 321; *Siyeru A'lâm*, III, 34-35; Muir, *The Caliphate*, s. 215.
169. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 164.

emriyle Afrika içlerine seferler düzenlemişti[170]. Halife "Eğer Afrika'da bazı fetihler gerçekleştirecek olursan, elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu (beşte birinin beşte birini) sana veririm" diye onu teşvik etmişti. Ayrıca Hz. Osman, Abdullah b. Nâfi' b. Abdilkays ve Abdullah b. Nâfi' b. Hars'i[171] bazı askerî birliklerin başına geçirerek Abdullah'a takviye göndermişti. Amr b. el-Âs'ın da gönderdiği yardımlarla Abdullah fetihlerde başarılı neticeler aldı[172]. İbn Sa'd, Mısır'a tam yetkiyle vali olduktan sonra Kuzey Afrika'nın geri kalan topraklarını fethetmek için Hz. Osman'dan izin istedi. Halife, ashâb ile yaptığı istişareler neticesinde sefere çıkılmasına izin verdi. Ashâbdan adı "Abdullah" olan yedi kişinin bulunduğu bu orduya "Ceyşü'l-Abâdile"[173], çıkılan gazaya da "Gazvetü'l-Abâdile" (Abdullahlar Savaşı)[174] adı verilir. Bu sahâbiler, komutan Abdullah b. Sa'd'dan başka, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Ca'fer'di[175]. 27/647 yılında çıkılan İfrikıyye seferinde İslâm ordusu ilk önce Trablusgarb'daki (Tripoli) Rumları itaat altına aldı. Hükümdar Georgias başkent Subeytula'ya[176] çekildi. Abdullah b. Sa'd hükümdara elçi göndererek ya Müslüman olmalarını, ya da cizye vermelerini söyledi; aksi halde savaşın kaçınılmaz olacağını bildirdi. Georgias üçüncüsünü tercih edince iki ordu şiddetli bir savaşa tutuştular. Savaşın bir an önce neticelenmesini isteyen Hz. Osman, Abdullah b. Zübeyr'in idaresinde Medîne'den bir takviye kuvvet gönderdi. İbn Zübeyr, uyguladığı savaş taktikleri ve üstün gayretleriyle savaşın Müslümanlar lehine neticelenmesini sağladı. Komutanları Georgias bizzat Abdullah b. Zübeyr tarafından öldürülünce Rum

---

170. Taberî, *Târîh,* IV, 253-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 44-45; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 151-52.
171. Zehebî, bu iki şahsın Abdullah b. Nafi b. Husayn ve Abdullah b. Nafi b. Fihr olduklarını söylüyor. bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 320.
172. Taberî, *Târîh,* IV, 253-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*; III, 44-45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 151-52.
173. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 318.
174. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd", *DİA*, I, 30.
175. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 317.
176. Sübeytula: Kayravan şehrine 70 mil mesafede bulunan ve Georgias'a nisbet edilen bir Kuzey Afrika şehridir. İbn Hurdazbih, s. 87; Yâkut el-Hamevî, III, 186-187; Wiedemann, E., "Sübaytila", *İA*, X, 767.

askerleri dağıldılar. Sonuçta İfrikıyye'nin en önemli şehri olan Subeytula Müslümanların eline geçmiş oldu[177].

İbn Sa'd Subeytula'yı fethettikten sonra ordusunu gruplara ayırarak ve çevre beldelerin fethine memur etti. Bu şekilde bozguna uğrayıp kaçan Rum birliklerinin de bölgeden temizlenmesi sağlanacaktı. Yapılan seferlerde Kafsa[178] şehri yüklü bir ganimetle fethedildi. Ardından Eclem kabilesi üzerine giden Müslümanlar kabile halkıyla bir buçuk milyon dinara anlaşma yaptılar[179]. Gerek Subeytula zaferi neticesinde, gerekse çevre bölgelerin fethiyle İslâm orduları muazzam ganimetler elde ettiler[180]. Abdullah b. Sa'd ganimetlerin beşte birini Medîne'ye gönderdi. Kendisi de humusunun humusunu alarak, geri kalan miktarı askerlere dağıttı[181].

Subeytula'nın fethinden sonra İbn Sa'd 32/652 yılında Nubeliler üzerine yürüdü. Meydana gelen şiddetli muharebelerden sonra, Nube hakimi ile anlaşma imzalandı. Daha önce örneği hiç görülmeyen bu anlaşmaya göre, Nubeliler her yıl belli sayıda köleyi Müslümanlara verecekler, kendileri ise Müslümanlardan köleler karşılığında buğday, mercimek gibi gıda maddeleri alacaklardı. Yapılan bu ilginç anlaşma Hz. Osman'a iletildiğinde, halife yapılan anlaşmayı meşru ve uygun bulduğunu bildirdi[182].

Abdullah b. Sa'd sadece kara fetihleriyle temayüz etmedi. Akdeniz'de Müslümanların Bizans donanmasını yendikleri Zâtü's-Savâri

---

177. İbn Abdilhakem, *Futûh,* s. 183; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 318; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 152.
178. Kafsa: Tunus'ta Kayravan şehrinin 219 km. güneyinde bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, s. 87; İbn Havkal, s. 62, 67, 69; Mukaddesî, s. 55, 217, 246; Yver, G., "Kafsa", *İA*, VI, 66.
179. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 46.
180. Belâzurî, toplam ganimetin 330 kantar altın olduğunu söylerken bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 318; Ya'kûbî, (*Târîh,* II, 165) ve Taberî, (*Târîh,* IV, 256) iki milyon dinar olarak rivayet ederler.
181. İbn Abdilhakem, *Futûh,* s. 183-184; Kindî, *Vulât*, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Tağriberdî, *Nücûm,* I, 79-80.
182. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 166; Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd", *DİA*, I, 130.

Savaşı'nda donanmanın başında Abdullah b. Sa'd bulunuyordu. Bizans imparatoru Heraklius, Arap mücahitlerinin İfrikıyye'yi ele geçirmeleri, orada bulunan Rumların bir çoğunu öldürüp geri kalanları da esir etmeleri, sonuçta Bizans'ın bu bölgeden elde ettiği vergi gelirlerine ambargo koymaları, hepsinden daha önemlisi Bizans'ın Akdeniz'deki en lüzumlu üsleri olan Kıbrıs ve Rodos'u[183] ele geçirmeleri üzerine büyük bir donanma hazırlayarak, Müslümanların üzerine göndermeye karar verdi. Bizans'ın bu girişimi karşısında Abdullah b. Sa'd donanmasıyla Akdeniz'e açıldı. Muâviye de Abdullah'a destek vermek için Şam'dan yola çıktı. 34/654 yılında iki donanma Akdeniz'de savaşa tutuştular. Birkaç gün süren ve iki tarafın da büyük zayiat vermesine sebep olan savaş neticede Müslümanların galibiyetiyle tamamlandı. Bizans donanmasından birçok asker gemilerinin batması sonucu boğularak öldü. Başkomutan II. Konstantin de yaralı bir vaziyette Sicilya adasına sığınmak zorunda kaldı. İki ordu gemilerinde bulunan direklerin çok olması sebebiyle bu savaşa "Direkler Savaşı" manasına gelen "Zâtü's-Savâri" ismi verilmiştir[184]. Bu savaş İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

4. Şam

Tarihte Emevî Devleti'nin ve zamanımızda ise Suriye Cumhuriyeti'nin başşehri olan Şam, Ön Asya'nın en eski şehirlerinden birisi olup Halep, Amman ve Beyrut arasında yer alan önemli bir ticaret merkezidir. Anti Lübnan Dağları'nın doğu yamacının bir kolu olan Cebel Kasiyun'un eteğinde kurulmuştur[185]. Tarihte Şam denilince zamanımızda, Suriye, Ürdün ve İsrail gibi devletlerin yer aldığı Orta Doğu bölgesi anlaşıl-

---

183. Kıbrıs 28/648-649, Rodos 34/654 yılında Müslümanların eline geçmişti. bk. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 166; Taberî, *Târîh,* IV, 258, 263-264; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 171.
184. İbn Abdilhakem, *Futûh,* s. 189-191; Taberî, *Târîh*, IV, 290-292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 57; Makrîzî, *Hıtat,* I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), II, 190; İbn Tağrıberdî, *Nücûm,* I, 80, 91.
185. *Meydan Larousse*, "Şam", XI, 712.

maktadır[186]. Yâkût el-Hamevî, Şam'ın sınırlarını, Fırat Nehri'nden Mısır sınırında yer alan Ariş'e, oradan da Rum Denizi'ne (Akdeniz) kadar olan bölge içinde gösterir. Halep, Hama, Hıms, Dımeşk, Beytü'l-Makdis, Antakya, Trablus, Akka, Askalan gibi büyük şehirler, o günkü Şam eyâleti sınırları içinde yer almaktadır[187]. Araştırmamızda biz, Şam ismini kullanırken sadece bir şehri değil, daha çok bahsedilen bölgeyi kastedeceğiz.

Şam eski zamanlardan beri birinci sınıf bir kültür merkezidir. Ahd-i Atik'te Hz. İbrahim bahsinde bu şehrin adı geçmektedir. M.Ö VIII. Yüzyıl'da Asurlular, VII. Yüzyıl'da Babilliler, VI. Yüzyıl'da Rumlar ve I. Yüzyıl'da Romalılar Şam'a hakim oldular. M. 612'de İran hükümdarı Hüsrev, Şam'ı ele geçirdi. Ancak 627'de İran hükümdarı ölünce Rum hükümdarı Heraklius Suriye'yi yeniden hakimiyetine aldı. Müslümanlar fethedinceye kadar Şam havalisi Rumların elinde kaldı[188]. Dımeşk'e vali tayin edilen Yezîd b. Ebî Süfyân'ın yanında Ebû Ubeyde, Hâlid b. Velîd ve Amr b. el-Âs gibi komutanların üstün gayretleriyle tüm Şam bölgesi kısa sayılabilecek bir sürede İslâm hakimiyetini girdi[189].

a. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Kişiliği ve Şam Valiliğine Yükselişi

aa. Kişiliği

Ebû Abdurrahman ismiyle künyelenen Muâviye b. Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdişşems b. Abdimenaf b. Kusayy, 602 veya 603 yılında Mekke'de doğdu[190]. Babası Mekke'nin en nüfuzlu kişilerinden Ebû Süfyân, annesi ise yine Mekke liderlerinden biri olan Utbe b Rebîa'nın kızı Hind binti Utbe'dir[191].

---

186. Günümüzdeki Şam şehri o zaman, Araplar tarafından Dımeşk olarak biliniyordu. bk. Hartman R., "Şam", *İA*, XI, 298.
187. Yâkût el-Hamevî, III, 312.
188. Hartman R., "Şam", *İA*, XI, 298-299.
189. Şam fetihleri hakkında bk. Araştırmamızın Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer Dönemi Şam Fetihleri bölümleri.
190. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 152-153; Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* IV, 155.
191. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 216; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 120; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 209.

Mekke'nin idaresi ve Kâ'be hizmetlerinin idamesi hususunda Emevî ve Hâşimî ailesi rekabetinin en üst noktaya ulaştığı bir zamanda İslâm'ı tebliğe başlayan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Muâviye'nin soyu karşı çıktı. Üstelik onun babası Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) davasından vazgeçirmek için müşrik reislerle birlikte olağanüstü bir çaba harcarken, yeni dinin peygamberine ve ona inananlara karşı uygulanan baskı politikalarının da icracılarından birisi olmuştur. İşte Muâviye, çocukluk ve gençlik dönemlerini böyle bir babanın oğlu olarak onun tesiri altında geçirdi. Tabiidir ki bu şartlar altında ondan Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlar hakkında iyi duygular beslemesini beklemek mümkün değildir[192].

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında gençlik çağlarını yaşayan Muâviye'nin adı siyer kaynaklarında nadir olarak geçmektedir. Çünkü o dönemde Muâviye herhangi bir siyasî ve askerî faaliyete iştirâk edecek ve birtakım görevler üstlenecek yaş ve tecrübeye ulaşmamıştı. Hz. Peygamber (s.a.v.) Uhud Savaşı'ndan sonra kendisine suikast düzenlenmesinden ve Raci' olayı vuku bulduktan sonra Zeyd ve Hubeyb'in Mekke'de şehit edilmelerinden sorumlu tuttuğu Ebû Süfyân'ı öldürtmek için Amr b. Ümeyye ile Seleme b. Eslem'i Mekke'ye göndermişti. Bu iki zat, Ebû Süfyân'ı aramak için Kâ'be'ye geldiklerinde, Ebû Süfyân'ın oğlu Muâviye tarafından tanındılar. Muâviye onların varlığını yüksek sesle duyurunca, Mekke'den ayrılmak zorunda kaldılar. Böylece Muâviye, babasını mutlak ölümden kurtarmış oldu[193].

Muâviye'nin Müslüman olma tarihi hakkında kaynaklarda muhtelif bilgiler mevcuttur. İbn Hacer, Vâkıdî'den rivayetle, onun Hudeybiye'den sonra Müslüman olduğunu, ama babasından çekinmesi nedeniyle gizli tuttuğunu ve fetih sırasında bunu açıkladığını söyler[194]. Ancak makbul olan görüş, onun annesi ve babasıyla beraber Mekke'nin fethinde Müslüman olduğudur[195]. Muâviye'nin fetih esnasında "salıve-

---

192. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 36-37.
193. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 93-94; Taberî, Târîh, II, 543; İbn Kesîr*, el-Bidâye*, IV, 70.
194. İbn Hacer, *el-İsâbe,* III, 433.
195. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 153; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1416; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe,* V, 209; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 120.

rilmek" anlamında olan "Tulekâ"dan olması ve Huneyn ganimetlerinin dağıtılması sırasında "müellefe-i kulûb" kabul edilen babası ve kardeşi ile aynı miktar malı alması, onun fetih sonrası Müslüman olduğu kanaatini destekler[196].

Muâviye hakkındaki ihtilâflı konulardan birisi de onun vahiy kâtipliği meselesidir. Müslim'de geçen bir rivayete göre Ebû Süfyân, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek oğlu Muâviye'yi kendisine kâtip yapmasını isteyince bu talep kabul edilmiştir[197]. Muâviye'nin bizzat vahiy kâtibi olarak görevlendirildiğini bildiren rivayetler olmakla birlikte[198], kaynakların çoğunda onun Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı yazışmalarında kâtiplik yaptığı, fakat vahiy kâtibi olmadığı kanaati daha baskındır[199].

İslâm tarihinin sayılı şahsiyetlerinden olan Muâviye, aynı zamanda dört Arap dahisinden de birisidir[200]. Onun "dahi" olmasını sağlayan ve diğer insanlardan üstün olmasını temin eden hususiyetleri vardı. O dünya işlerinde ve siyasette becerikliydi. Şiddet zamanında en şiddetli olduğu gibi, yumuşaklık zamanında da gereken yumuşaklığı göstermesini bilirdi. Cömertlik konusunda şöhret bulmuştu, mal dağıtmayı çok severdi. Onun siyasete ve riyasete aşırı düşkünlüğü vardı[201]. İnsanlarla ilişkiye çok önem verir, maharetli kişileri bulur ve onlarla sürekli dayanışma içinde olurdu. Nitekim diğer Arap dahileri Muğîre, Amr ve Ziyad, onun en yakın arkadaşlarıydılar. İnsanlarla kurduğu ilişkinin mahiyeti konusunda "İnsanlarla aramda koparmadığım bir dostluk bağı vardır. Onlar ipi asılıp kopartmaya çalıştıklarında ben gevşetirim, onlar ipi gevşettiklerinde ben asılırım" ifadesi, onun insanlar ile ilişkilerindeki en önemli düsturuydu. İnsanların nasıl idare edilebileceğini çok iyi bilen Muâviye, halkın yönetimi esnasında, sözün kâ-

---

196. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 152; Ayrıca bu konudaki rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Aycan, *Muâviye b Ebî Süfyân,* s. 45-47.
197. Müslim, *Kitâbu Fedâili's-Sahâbe,* 168.
198. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 123.
199. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 152-153; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1416; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 209.
200. Diğerleri, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şube ve Ziyad b. Ebih'dir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 351.
201. Kehhale, Ömer, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab,* I, 44.

fi geldiği yerde kırbaca, kırbacın kâfi geldiği yerde kılıca baş vurmazdı; neyi nerede kullanacağını gayet iyi bilirdi.[202] Siyasî rakiplerinden olan Abdullah b. Abbâs, "İdare konusunda Muâviye'den daha güzel birisini görmedim" diyerek onun siyasetteki başarısını takdir etmektedir[203]. Yine Hz. Ömer'in oğlu Abdullah da, Muâviye'nin yöneticilikteki üstünlüğünü, "Rasûlullah'tan sonra Muâviye'den daha iyi bir idareci görmedim" sözleriyle itiraf eder. Kendisine, onun Ebû Bekir ve Ömer'den de mi daha iyi olduğu sorulduğunda, "Onlar Muâviye'den daha hayırlı idiler; ama Muâviye de onlardan daha iyi idareciydi" cevabını vermiştir[204].

ab. Şam Valiliğine Yükselişi

Hz. Ebû Bekir dönemini incelerken bahsettiğimiz gibi[205], halife 13/634 yılında Suriye fetihleri için ilk önce Ebû Süfyân'ın oğlu Yezîd komutasındaki bir orduyu sefere çıkarmıştı[206]. Yezîd'in ordusu içindeki öncü kuvvetlerin başında kardeşi Muâviye vardı[207]. Yezîd ve Muâviye, Şam yolu üzerinde giderken Gazze'nin Dasin bölgesinde Rumlarla karşılaşıp onları mağlup ettiler. Bu karşılaşma Müslümanların Bizans'la yaptığı ilk savaştı.[208] Yine 13/634 yılındaki Ecnâdeyn Savaşı'na iki kardeş birlikte iştirâk etmişlerdir[209]. Dımeşk'in fethi esnasında 14/634 Yezîd, şehri kuşatan kumandanlardan biri olurken, Muâviye de onun emri altında mücadele etti[210]. Müslümanların Rumlarla en büyük karşılaşması olan Yermük Savaşı'nda Muâviye, anne-babası ve kardeşleriyle birlikte savaşa iştirâk etti. Yezîd yine savaşta ordu komu-

---

202. İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* I, 250.
203. İbn Hacer, *el-İsâbe,* III, 434.
204. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1418.
205. Bk. Araştırmamızın Ebû Bekir döneminin Suriye fetihleri kısmı.
206. Taberî, *Târîh,* III, 387; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 31.
207. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.150; Taberî, *Târîh,* III, 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277.
208. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 151.
209. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 156-157.
210. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8-9.

tanıydı[211]. Yezîd'in ordusunda sancaktarlık görevini üstlenen Muâviye, Ürdün ve Hıms fetihlerinde üstün başarılar elde etti[212]. Başkomutan Ebû Ubeyde, onun Ürdün cephesinde yararlı hizmetler gördüğünü bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi[213].

Hz. Ömer, 17/638 yılında hem kendi güveni, hem de Ebû Ubeyde'nin raporunu dikkate alarak Muâviye'yi ilk idarecilik tecrübesini yaşadığı Ürdün'e vali tayin etti[214]. 17/638, 18/639, 19/640 yıllarında Şam çevresini kırıp geçiren taun İslâm ordusunu da etkiledi. Birçok Müslüman askerle beraber başkomutan Ebû Ubeyde, arkasından onun yerine geçen Muaz b. Cebel de vefat edince Yezîd b. Ebî Süfyân başkomutan atandı[215]. Yezîd komutan olduktan sonra halife tarafından Kayseriya'nın[216] fethine görevlendirildi. Şehrin kuşatılması esnasında Yezîd de hastalanınca yerine kardeşi Muâviye'yi bırakarak Dımeşk'e çekildi. Uzun süren kuşatmadan sonra Kayseriya Muâviye tarafından fethedildi[217]. Bu fetih Muâviye'nin ordu komutanı olarak görev yaptığı ilk savaştır.

Kayseriya kuşatması sırasında hastalığı sebebiyle Şam'a dönmek zorunda kalan Yezîd, 19/640 yılında vefat etti. Halife Hz. Ömer, Yezîd'in yerine Ürdün savaşlarında başkomutanın takdirini kazanan ve en son ağabeyinin yerine idare ettiği Kayseriya kuşatmasını başarıyla neticelendiren Muâviye'yi tayin etti[218]. Muâviye, Yezîd'in sahip olduğu tüm yetkileri haiz olarak Şam ve civarının idarî sorumluluğunu üstlendi[219].

---

211. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.184-185; Taberî, *Târîh,* IV, 396-397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8-9.
212. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159-164, 178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 296.
213. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.160.
214. Taberî, *Târîh,* IV, 67.
215. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.190-192; Taberî, *Târîh,* III, 604.
216. Kayseriya, Şam bölgesinde bir sahil şehridir. bk. Yâkut el-Hamevî, VI, 421.
217. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192-193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 346 Şehrin fetih tarihiyle ilgili rivayetler için bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 194.
218. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 150; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 150; Taberî, *Târîh,* IV, 62.
219. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192.

b. Muâviye'nin Şam Valiliğindeki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

Muâviye, Şam'a vali olduktan sonra Hz. Ömer'in emriyle, daha önce Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiş olan, halkın ayaklandığı Askalan ve Gazze'nin yeniden fethine çıktı. Halifenin emri doğrultusunda adı geçen şehirler tekrar hakimiyet altına alındı[220]. Şam sahilleri boyunca sürdürdüğü kara fetihlerini başarıyla tamamlayan Muâviye, bu defa Kıbrıs seferi için halifeden izin istedi. Fetih için en uygun yer olan bu adanın ekonomik ve stratejik avantajlarını Hz. Ömer'e bildirerek ondan destek talep etti. Deniz hakkında detaylı bilgisi olmayan Hz. Ömer, bu konuda yetkili gördüğü Mısır valisi Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, ondan bilgi istedi. Amr da deniz seferlerinin risklerinden ve tehlikelerinden bahseden bir cevap gönderince, halife ashâbın da görüşünü almak sûretiyle sefer izini veremeyeceğini Muâviye'ye bildirdi[221].

Denize açılma imkânı ortadan kalkan Muâviye, kara harekâtı başlatarak Rum topraklarına yaz ve kış seferleri düzenlemeye başladı. Seferlerde önemli bir direnişle karşılaşmadan Rum topraklarında ilerleyerek pek çok ganimet elde etti[222]. Muâviye, Hz Ömer'in halifeliğinin son zamanında çıktığı Rum seferinde Ammuriye'ye (Ammorion)[223] kadar ulaştı[224].

Hz. Ömer'in 23/644 yılının sonlarına doğru şehid edilmesinden sonra 24/644-45 yılı başlarında Hz. Osman halife seçildi. Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte idarî kademede önemli değişiklikler meydana geldi. Akrabasını siyasî ve askerî sorumluluklara getirmekten şiddetle kaçınan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in aksine, Hz. Osman devletin en

---

220. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192.
221. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.208; Taberî, *Târîh,* IV, 260-261; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 172; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 323-324; Muir, *The Caliphate,* s. 216.
222. İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 123.
223. Ammorion: İç Batı Anadolu'da bugün harabe halinde kalan ve Emirdağ'ın 17 km. kadar doğusunda, Hamzacalı ve Hisar köyleri arasında bulunan eski bir şehirdir. İbn Hurdazbih, 101, 106, 107, 109, 113, 253, 258; İbn Havkal, s. 129; Mukaddesî, s. 153; "Ammûriye" *DİA*, 79.
224. Taberî, *Târîh,* IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44.

önemli mevkilerine kendi ailesi Benî Ümeyye'ye mensup şahısları getirmeye başladı. Hz. Ömer döneminde Şam valisi olan Muâviye'yi de eski vazifesinde bıraktı.

Muâviye, Hz. Osman halife olduğu sırada sadece Dımeşk şehri ve havalisini idare ediyordu. Hama, Hıms, Kınnesrin, Havran, Cezîre gibi topraklar Umeyr b. Sa'd'ın yönetimindeydi[225]. Umeyr kısa süre sonra hastalanıp görevden affını isteyince, Hz. Osman onun emrindeki toprakları Muâviye'ye bağladı. Ardından Filistin valisi Abdurrahman b. Alkame'nin vefatı neticesinde, yeni bir idareci tayin edilmeyip yine burayı da Muâviye'nin idaresine verdi. Sonunda Ürdün, Hıms, Hama, Filistin, Şam (Dımeşk), Lazkiye bölgeleri "Şam Eyâletleri" adı altında bir tek kişiye, Muâviye b. Ebî Süfyân'a bağlanmış oldu[226]. Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyâlet merkezlerine Benî Ümeyyeli idareciler tayin eden Hz. Osman zaten Benî Ümeyyeli olan Şam valisi Muâviye'nin de idare ettiği toprakları ve sorumluluk alanını genişleterek onun yetkilerini artırmış oldu[227].

Muâviye, Hz. Osman döneminde de Rum topraklarına düzenlediği seferlerine devam etti. Ordular Antakya ve Tarsus'a kadar ulaştılar. Vali, Şam ve Cezîreli askerleri bu bölgelerde bırakarak geri döndü. Daha sonra Yezîd b. Hur el-Absî komutasında bir ordu yaz seferine gönderildi. Yezîd ordusuyla birlikte Antakya'ya kadar ulaştı[228]. Bu seferden çok sonra, 33/653-54 yılında Muâviye bizzat kendisinin çıktığı Rum seferinde ise Malatya önlerine kadar geldi[229]. Rum topraklarına askerî devam ettiren Muâviye, halifenin emriyle fethedilen topraklara muhtelif kabilelere mensup Arapları yerleştirerek sistemli bir iskân politikası uyguladı. Bizzat kendisinin tesbit ettiği bölgelere Temimoğulları'nı, Kays ve Esedoğulları'nı yerleştirdi[230].

---

225. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 7-8.
226. Taberî, *Târîh,* IV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 58; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 371, 449.
227. Lammens, H., "Muâviye", *İA*, IV, 438-439.
228. Taberî, *Târîh,* IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,- VII, 151;C. Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 131-132.
229. Taberî, *Târîh,* IV, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 68-69.
230. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 245.

Hz. Ömer tarafından deniz seferine çıkmasına müsaade edilmeyen Muâviye, bu defa Hz. Osman'a da aynı konuda müracaatta bulundu. Halife, Hz. Ömer'in endişelerine katılarak ona izin vermek istemedi. Kıbrıs fethi için Muâviye'nin ısrarlı talepleri karşısında, sefere çıkarken ailesini de yanına alması ve askerlerden sadece gönüllü olanları götürmesi şartıyla izin verdi[231]. 28/648 yılında[232] gerçekleştirilen Kıbrıs seferine, sahâbeden Ebû Zerr el-Ğıfârî, Ubâde b. Sâmit ve Ümmü Haram binti Milhan gibi seçkin şahsiyetler de iştirâk ettiler[233]. Akka'dan[234] hareket eden donanma, Kıbrıs sahillerine ulaştı. Daha sonra karaya çıkan ordu, ada halkını mağlup ederek birçok esir ve ganimet elde etti[235]. Kıbrıs valisinin Müslümanlardan barış istemesiyle yıllık yedi bin dinar karşılığında anlaşma yapıldı[236]. Anlaşmaya göre ayrıca Kıbrıs halkı, Müslümanlara adadan geçiş izni verecek ve Bizans üzerine yapılan seferlerde kolaylık sağlayacaktı[237].

Muâviye, 34/654 yılında meydana gelen Zâtü's-Savâri Gazvesi'nde de Şam orduları komutanı olarak Abdullah b. Sa'd ile birlikte büyük bir zafer kazandı[238]. Hz. Ömer zamanında başlayan siyasî yükseliş grafiğini Hz. Osman döneminde daha da hızlandıran Muâviye, tamamladığı fetih hareketleri yanında, uyguladığı başarılı yönetimiyle Şam'da

---

231. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-210; Taberî, *Târîh*, IV, 260-261; İbn Âsem, *Futûh*, I, 347-348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.
232. Seferin 29/649, 33/654'te olduğunu bildiren rivayetler de vardır. bk. Taberî, *Târîh*, IV, 259; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 171.
233. Taberî, *Târîh*, IV, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Hibbân, *es-Sîre*, s. 505.
234. Akka: Eski Atik'in Hacco (Akko), Yunanlıların Ptolemais, Fransızların Acre dedikleri günümüzde İsrail toprakları içinde yer alan Filistin'in batısında bir sahil şehridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 143-144; Buhl, F., "Akka", *İA*, I, 250-251; Emecen, Feridun, "Akka", *DİA*, II, 265.
235. İbn Âsem, *Futûh*, I, 349-350.
236. Ferruh Ömer, *Târîhu Devleti'l-Emevîyye*, s. 114.
237. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-209; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 166; Taberî, *Târîh*, IV, 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.
238. Taberî, *Târîh*, IV, 290-292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157; Savaşın sebebi ve gelişimi hakkında bk. Abdullah b. Sa'd'ın fetihleri bahsi.

mükemmel bir idare meydana getirdi. Muâviye buradaki gücünü, Hicaz'dan gelenler yerine, aslen Yemenli olup Suriye'yi yurt edinen Kelb kabilesine dayandırdı. Kendisi bu kabileden Meysun isimli bir kadınla evlenerek onlarla akrabalık kurdu. Böylece nüfuzunu daha da artırmış oldu. Hz. Osman'ın da aynı kabileden olan Nâile ile evlenmesini sağlayan da odur[239]. Roma medeniyetinin doğudaki merkezi olan Şam, onun zamanında askerî ve siyasî güç açısından diğer bölgelerden üstün hale geldi[240]. Şam'ın bütün avantajlarını kullanan Muâviye, hakimiyeti altında bulundurduğu insanları kendine bağlamış ve uzun süren idaresi esnasında Suriye'yi devletin en iyi teşkilâtlandırılmış ve en iyi yetiştirilmiş askerî birliklere sahip örnek bir eyâleti haline getirmiştir[241]. Sonuç olarak; Muâviye'nin daha valiliği döneminde -ister iradî, isterse gayri iradî olsun- ileride tesis edeceği Emevî saltanatının altyapısını hazırladığını söylememiz mümkündür.

5. Medîne'de Mervân b. Hakem'in Devlet Kâtibi Olarak Tayin Edilmesi

Hz. Osman, hilâfet makamına geçtikten sonra Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyâletlerin valilerini azlederek yerlerine kendi ailesinden idareciler tayin edip, Hz Ömer zamanında Şam valisi olan Benî Ümeyyeli Muâviye'yi ise daha geniş yetkiler vererek eski vazifesinde bırakırken, devletin merkezi Medîne'de de önemli bir atama ile amcasının oğlu Mervân b. Hakem'i devlet kâtipliği görevine getirdi. Hz. Osman'ı günümüzdeki devlet başkanı olarak kabul edersek, Mervân onun başbakanı mevkiinde bulunuyordu.

Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye 624[242] yılında Taif'te dün-

---

239. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 284.
240. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, II, 323.
241. Lammens, H, "Muâviye", *İA*, IV, 438-439.
242. Mervân'ın hangi yılda doğduğu hakkındaki rivayetler farklıdır. Onun hicretten 2, 4 veya 5 yıl önce dünyaya geldiğini, Uhud yada Hendek savaşı sırasında doğduğunu bildiren rivayetler vardır. *Üsdü'l-Ğâbe*'de, onun, H. 2'de dünyaya geldiği bildirilir. İbn Sa'd ile İbn Kuteybe ise, Hz. Peygamber'in vefat ettiği zaman onun 8 yaşında bir çocuk olduğunu söylerler. Biz

yaya geldi[243]. Mervân'ın babası, Mekke müşriklerinin elebaşlarından Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlara en fazla eziyet edenlerden birisi Hakem b Ebî'l-Âs, annesi ise Ümmü Osman olarak tanınan Âmine binti Alkame b. Safvân'dır.[244] Hakem, tulekâdan olup Mekke'nin fethi sonrasında Müslümanlığı kabul ederek Medîne'ye intikal etmiştir. Fakat Mekke'de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı saygısız tavırlar sergileyen Hakem, bu saygısızlığını Medîne'de de devam ettirmiştir. Bir ara Allah Rasûlü (s.a.v.) ashâbla önemli bir meseleyi görüşmüş ve görüşme sırasında konuşulanların gizli tutulmasını istemişti. O toplantıda bulunan Hakem, konuşulanları herkese ifşa ettiği gibi, daha da ileri giderek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylediklerini değiştirerek başkalarına aktardı[245]. Üstelik o Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yürüyüşünü ve hareketlerini taklit etme gibi yakışıksız davranışlarda da bulunuyordu. Bu tavırlarından dolayı Allah Rasûlü (s.a.v.) onu Taif'e sürgün etti. Daha çocuk yaşında olan Mervân da, babasıyla birlikte oraya gitmek zorunda kaldı[246]. Bu sürgün nedeniyle Mervân'a, Tarîd b. Tarîd (kovulmuş oğlu kovulmuş) adı verilmiştir[247].

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı boyunca Hakem bir daha Medîne'ye gelemedi. Hz. Osman'ın ısrarlı ricalarına rağmen, ilk halife Hz. Ebû Bekir ve ardından Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kovduğu bir adamı Medîne'ye alamayacaklarını söylediler. Hz. Osman 24 (644-654) yılında halife olunca amcası Hakem'i ve onun oğlu Mervân'ın Me-

---

kronolojik olarak birbiriyle tutarlı olan bu üç rivayeti birleştirerek, H. 2. yıl ve Hz. Peygamber'in vefatından 8 yıl öncesi olan 624 yılını Mervân'ın doğum yılı olarak kabul ettik. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 36; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 154; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 144.

243. Mervân'ın nerede dünyaya geldiği hususu da, kaynaklarda kesin olarak belirtilmemiştir. Ancak Mekke ve Taif'ten biri olduğu konusunda pek ihtilaf yoktur. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 144. Şayet onun Uhud veya Hendek savaşı sırasında doğduğunu kabul edersek, Mekke'de doğmuştur, diyebiliriz. Fakat bizim de kabul ettiğimiz tarih olan 624 yılında doğduysa, onun doğum yerinin Taif olması kuvvetle muhtemeldir.
244. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 35.
245. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*.
246. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* 84, 154; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 163; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, II, 107-108.
247. Lammens, H, "Mervân", *İA*, V, 777.

dîne'ye gelmesine izin verdi. Müslümanlar halifenin bu hareketini pek hoş karşılamadılar[248]. Ashâb Hz. Osman'a niçin Hakem'in Medîne'ye geri gelmesine müsaade ettiğini sorduklarında o, "Rasûl-i Ekrem onun ıtlakını bana va'd buyurdu. Lakin icrasına vakit müsait olmadı" diye cevap vererek, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) va'dini kendisinin yerine getirdiğini iddia etti[249].

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sürgün ettiği bir kişiyi Hz. Osman'ın tekrar Medîne'ye getirmesi ashâbı rahatsız etti. Halifenin bununla iktifa etmeyerek kovulmuş adamın oğlu olan Mervân'ı devlet kâtibi olarak ataması, memnuniyetsizliği daha da artırdı. Nasıl olur da, bunca mümtaz sahâbi varken, devlet kâtipliğine böyle bir adam getirilir şeklinde şikâyetler yükselmeğe başladı. Üstelik Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cezasına maruz kalan Hakem hâlâ hayattaydı ve devlet işlerinin yürütülmesi sırasında rahatlıkla oğluna tesir edebilirdi[250]. Bundan başka Arap geleneğinde yaşın ve tecrübenin önemi göz önüne alındığında, daha otuzuna gelmemiş ve herhangi bir idarî görevde bulunmamış bir kişinin, icranın en önemli noktalarından birine getirilmesi ashâbı rahatsız ediyordu.

Mervân halife kâtibi olarak devleti Hz. Osman adına yönetmeye başladı[251]. Hz. Osman'ın mührü onun elindeydi ve verdiği şahsî kararlarını bu mühürle halifeye maledebiliyordu[252]. Mervân, Hz. Osman'ın yumuşaklığından ve onun kendisi hakkında beslediği hüsnüzannından ziyadesiyle istifade ederek devlet işlerini keyfî şekilde yürütüyor, yaptıklarını halifeye bildirme gereğini bile duymuyordu. Bundan kâtibinin yaptıklarının faturası Hz. Osman'a kesiliyor ve olanlardan halife sorumlu tutuluyordu[253]. Mervân'ın hoş görülemeyecek faaliyetlerinden birisi de Hz. Osman ile diğer ashâb arasını açma girişimleriydi. O, her vesileyle halifeye eski arkadaşlarını unutturmak, onlarla olan münase-

---

248. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 154; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 164; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 336.
249. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 136.
250. Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul 1980, s. 134.
251. Lammens, H., "Mervân", *İA*, V, 777.
252. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 477.
253. İbn Sa'd, *et-Tabakât* V, 36.

betlerini kesmek ve tek yardımcısının kendisi olduğunu göstermek istiyordu. Bundan başka ashâbın halife hakkında söylemiş oldukları sözleri ona aktararak kadim dostların arasını bozmak istiyordu. Hz. Osman da bazen Mervân'ın bu oyununa gelerek onun söylediklerine inanıyordu[254]. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rahle-i tedrisinden geçmemesinden ve ashâb terbiyesi almamasından olmalı ki Mervân, İslâm'ın önde gelen şahsiyetlerine saygısızlık yapıyor, onlara rencide edici sözler söylemekten çekinmiyordu. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dâva arkadaşları tulekâdan birisi tarafından azarlanıyor ve hakaret görüyorlardı[255]. Bu durumdan rahatsız olan ashâb, başta Hz. Ali olmak üzere halifeyi sık sık uyararak Mervân konusunda dikkatli olması tavsiyesinde bulunuyorlardı. Hatta hanımı Nâile bile Hz. Osman'a, "Sen Mervân'ın gösterdiği yoldan gidersen, kendi ölümünü hazırlamış olursun. Bu adamda ne Allah korkusu, ne Allah muhabbeti ve ne de utanma duygusu vardır. Ayrıca onun insanlar nazarında hiç bir itibarı yoktur" diyerek uyarıda bulunmuştur[256].

---

254. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 36.
255. Mervân'ın, ashâbın ileri gelenleri hakkındaki saygısız tavırları sonraları daha da çirkin boyutlara ulaşmıştır. Umeyr b. İshak'tan rivayet edildiğine göre; Mervân, Muâviye zamanında Medîne'ye emir tayin edildiğinde, minbere çıktığı zaman Hz. Ali ve onun evlâdına küfrediyordu. Daha sonra onun yerine Sa'îd b. Âs tayin edildi. O ise Hz. Ali'ye hiç hakaret etmedi. Mervân, sonra tekrar Medîne valisi olunca, eski davranışını devam ettirdi. Bundan rahatsız olan Hz. Hasan, cuma günü camiye geldiğinde Hz. Peygamber'in hücresinde bekliyor, ancak hutbe bittikten sonra çıkıp namazını kılabiliyordu. bk. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 477-478; *Târîhu'l-İslâm*, IV, 231.
256. Taberî, *Târîh,* IV, 362-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 173.

II

HZ. OSMAN'IN SON ALTI YILI (KARIŞIKLIK DÖNEMİ)

A. İDAREYE KARŞI MUHALEFETİN BAŞLAMASI VE SEBEPLERİ

Tarihçiler, Hz. Osman'ın hilâfet dönemini iki kısma ayırırlar: Birinci kısım, (24-29/644-649) yıllarını ihtiva eder ki, "Sükûnet Dönemi" olarak isimlendirilir. (30-35/650-655) yılları arası ise "Karışıklık Dönemi" olarak bilinir[257]. Anlaşılan bu tür bir ayrıma gidilmesinin altında, karışıklıkların ikinci devrede ortaya çıkması yatmaktadır[258]. Ancak karışıklıkların sadece ikinci devrede meydana geldiğini söylemek pek isabetli olmaz. Ortaya çıkan olayların sebeplerini daha önceki dönem içinde de aramak gerekmektedir. Kanaatimizce ikinci dönemdeki karışıklıklar, geçmişte meydana gelen hoşnutsuzlukların bir dışavurumu şeklinde tezahür etmiştir.

İnsanları idare görevini üstlenen şahıslar hakkında, teb'ası tarafından mutlaka şikâyetlerde bulunulmuştur. Halkının tümünü memnun edebilen hiçbir idareci olmamıştır. Hz. Ömer'den sonra halife seçilen Hz. Osman da, vazifesi gereği birçok siyasî tasarrufta bulunmuş-

---

257. Vida, D., "Osman", *İA*, IX, 430.
258. Fığlalı E.R, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri,* s. 34.

tur. Onun halk menfaatine dönük uygulamaların bir kısmı takdir görmekle beraber, bazı icraatları şiddetle tenkit edilmiştir. Halifenin aleyhine yapılan eleştiriler bazen onun şahsî tasarruflarından, bazen de tayin ettiği idarecilerin uygulamalarından kaynaklanmıştır.

1. Halifenin Şahsî Uygulamalarından Kaynaklanan Şikâyetler

a. Önemli Vazifelere Ümeyyeoğulları'nın Tayin Edilmesi

Hz. Osman hakkında yapılan tenkitlerin en başta geleni, akrabalarını devletin en önemli idarî ve askerî mevkilere getirmesi meselesidir. Halife göreve başlamasının ilk yıllarında çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyâlet valilerini azlederek, onların yerine Benî Ümeyyeli şahısları tayin etti. Hz. Ömer'in vasiyeti gereği Kûfe'ye tayin ettiği Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yerine, anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt getirildi. 26/647. Velîd'in içki kullanması nedeniyle azledilmesinden sonra onun yerine yine Ümeyyeli Sa'îd b. el-Âs, Kûfe valisi oldu (30/650-651). Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî valilikten azledilerek yerine halifenin anne tarafından akrabası olan Abdullah b. Âmir tayin edildi (29/649-650). Mısır fatihi Amr b. el-Âs bölge valiliğinden alınıp yerine Hz. Osman'ın süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh vali atandı (27/647). Hz. Ömer zamanından beri Şam valiliği görevini sürdüren olan Muâviye ise, yetki alanı daha da genişletilerek aynı görevde bırakıldı[259]. Vilâyetlerde yapılan bu tayinlerin yanında merkezî idare de bu ailenin kontrolüne geçti. Halifenin baş danışmanlığına ve devlet başkanından sonra icranın bir numaralı görevi olan devlet kâtipliği görevine Hz. Osman'ın amcasının oğlu Mervân b. Hakem getirildi. Böylece devletin bütün idarî kademeleri aynı soya, yani Ümeyyeoğulları'na geçmiş oldu[260]. Bu durumda yönetim bir saltanat sistemi görüntüsü vermeye başladı[261].

---

259. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II,344; Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm*, s. 114.
260. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 257.
261. Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, s. 129-130.

Hz. Osman'ın uyguladığı tayin politikası ne Hz. Peygamber'in (s.a.v.), ne de ondan sonra gelen iki halifenin icraatına uyuyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali hariç hiçbir Hâşimî'yi önemli bir göreve getirmemişti. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de, kendi akrabalarını devlet kademelerinden uzak tutmuşlardı. Hatta Hz. Ömer kendi kabilesi olan Benî Adiy'den herhangi bir kişiyi valiliğe getirmediği gibi, hilâfete geçer geçmez vazifede olan uzak akrabalarını görevden uzaklaştırmıştır[262]. Hz. Ömer bu uygulamasıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde üstü küllenmiş olan kabile asabiyetinin canlanmasını engellemek hedefindeydi. Ancak Hz. Osman, selefleri aksine bir yol takip ederek, akrabasına meyletti. Sadece Emevî toplumuna itimad etti, devlet işlerinin pek çoğunda onlarla istişare yaparak büyük vilâyetlere Emevî valiler tayin etti[263]. Böyle davranmakla o, halife seçilirken vermiş olduğu sözün de hilâfına hareket etmiş oluyordu. Abdurrahman bin Avf, Allah'ın kitabı, Peygamber'in (s.a.v.) sünneti ve ondan sonraki halifelerin yolundan gitmesi şartıyla ona biat edeceğini söylemiş, o da kabul etmişti[264]. Üstelik Hz. Ömer'in akrabalarına karşı dikkatli olması hususundaki uyarısı Hz. Osman tarafından dikkate alınmamış oldu. Hz. Ömer, Hz. Osman'a "Ey Osman! Müslümanları idare işini üstüne alırsan, Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etmeyesin" vasiyetinde bulunmuştu[265].

Hz. Osman'ın, akrabalarını önemli vazifelere getirmesinin iki farklı sebebi olabilir: Birincisi onun ailesine karşı düşkünlüğü ve bağlılığıdır[266]. Bundan dolayı halife (sıla-i rahim=akraba ile ilgilenmek) mucibince akrabalarına vazife vermiştir diyebiliriz[267]. Ancak onun bu iyi niyeti, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında kaybettikleri eski nüfuzlarını elde etmek isteyen Benî Ümeyyeliler tarafından istismar edilmiştir[268]. Ha-

---

262. Mevdûdî, s. 127.
263. Ömer Kehhale, *Mu'cemü Kabâili'l-Arab,* I, 44; Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* s. 42.
264. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 162; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 31; Taberî, *Târîh,* IV, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 37; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* I, 148.
265. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 29; Taberî, Târîh, IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137-138.
266. Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî Ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* s. 42.
267. Algül, *İslâm Tarihi*, II, 448.
268. Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 36.

lifenin kendi akrabalarını idarenin başına getirme niyetlerinden ikincisi de, vilâyetlerin yönetiminde ve merkezde birliği sağlamak için aynı aileden olanların yakınlığından faydalanma isteği olabilir. Hz. Osman bu maksatla akrabası olan kişilerin kendi sözünü daha iyi dinleyeceklerini ve disiplinin bu şekilde sağlanacağını ummuş olabilir. O, kendisinin onlara yaptığı gibi, akrabalarının da kendisine bağlı ve muti olacağını tahmin etmişti. Ancak tahmininin aksine, Hz. Osman ailesinin hırslarına mağlup oldu[269]. Halifenin bu icraatından rahatsız olan Müslümanlar, bu nedenle yöneticileri pek hoş karşılamadılar. Mevdûdî, ashâbın, Emevîlerin önemli valiliklere getirilmesine karşı hoşnutsuzluğunun sebeplerini şu şekilde izah eder:

> Evvelâ, Hz. Osman devrinde işbaşına gelen Benî Ümeyye'nin çoğu "Tulekâ" zümresindendir. Bu şahıslar, risâlet döneminde, Mekke'de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı mücadele eden tarafta yer almışlar, ancak Mekke fethinden sonra Müslüman olmuşlardı. Şam valisi Muâviye, Kûfe valisi Velîd b. Ukbe, devlet kâtibi Mervân bunlardandı. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise, müslüman olduktan sonra irtidat etmiş, fetih gününde Hz. Osman'ın tavassutu ile öldürülmekten kurtulmuştu. İşte, başından beri İslâm yolunda mücadele eden Sâbikûn ve Evvelûn dururken, yukarıda bahsettiğimiz şahısların idareye geçmesini Müslümanlar kabullenemiyorlardı. İkinci olarak, bu insanlar İslâm'ın ilk dönemlerinde tam bir inanç ve sadakatle İslâm'a girmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) taht-ı terbiyesinde yetişmiş insanlar değillerdi. Bunlar işi en iyi bilen, en iyi idare eden şahıslar olabilirler, birçok fetihte bulunabilirlerdi. Ama İslâm'ın gayesi milletlere ve ülkelere tahakküm sağlamak değil, insanlara doğruluğu, ahlâkı ve fazileti göstermektir. Öyleyse, Müslümanların idaresi gibi önemli bir vazife öncelikle ahlâklı kişilere verilmeliydi. Bu kişiler ise Müslümanların ilk saflarında yer alamazlardı, onların yerleri arka sıralardı. Durum böyle olunca, bu şahısların devlet idaresine getirilmesi uygun değildi.

Mevdûdî, ashâbın Ümeyyeli idarecilere karşı antipatisinin üçüncü sebebini de şöyle açıklıyor:

---

269. Fığlalı, s. 37.

Ümmetin başına getirilecek insanların en mükemmel, en temiz ve en dürüst zatlar olmaları gerekliydi. Onların geçmişinde en ufak bir leke olmamalıydı. Oysa Hz. Osman'ın vazifeye getirdiği şahısların hemen hepsinin geçmişte sabıkası vardı. Kûfe'ye tayin edilen Velîd b. Ukbe, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından 9/630-631 yılında Mustalikoğulları'nın zekâtını toplamak için gönderilmiş; fakat o, onların sadaka vermekten ictinab ettiklerini söyleyerek geri dönmüştü. Bunun sonucunda hakkında âyet inmiş ve o, münafık olarak tavsif edilmişti[270]. Abdullah b. Sa'd mürted damgasını yemiş, Mervân b. Hakem de babasıyla birlikte sürgüne gönderilmiş olması nedeniyle "Tarîd b. Tarîd= Kovulmuş oğlu kovulmuş" olarak tanınır olmuştu. Geçmişte sicili kötü olan şahısların valilik ve devlet kâtipliğine getirilmesi, Hz. Osman'ın ağır eleştiriler almasına sebep olmuştu[271].

Haklarında yapılan ithamlara rağmen komutanlık ve valilik görevlerine getirilen Benî Ümeyyelilerin çoğu yüklendikleri vazifelerin ehli ve kabiliyetli kişilerdi. Bunlar muharabelerde başarılı olmuş, birçok gayr-i müslim beldeleri İslâm topraklarına katmış, yöneticilikteki ehliyetlerini ispat etmiş kişilerdi. Fakat, "Bütün liyakatli kişiler bu ailedeydi, başka yetenekli kişi yoktu, bu nedenle onlar idarî görevlere getirildiler" denemez. Muhtemelen, o dönemde başka ailelere mensup idareciler de vardı ve onlar da başarı sağlamışlardı. Bu nedenle Horasan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan memleketlerin idaresinin yalnız bir sülâleye mensup kişilerin eline geçmesinin, sadece kabiliyetle ve iş bilmekle izah edilmesi mümkün değildir[272].

Hz. Osman'ın yapmış olduğu tayinler bir ölçüde makul karşılanabilir. O, devletin başkanıdır, idarecisidir ve istediği kişileri vazifeye getirme hakkına sahiptir. Nitekim ondan önceki iki halife de, onun gibi bazı valileri görevden alıp yerlerine yenilerini tayin etmişlerdi. Fakat, Hz. Osman'ın diğerlerinden farklı olan ve tenkit edilen uygulaması, azledilen valilerin yerine sadece Benî Ümeyyeli olanları tayin etmesi olmuştur.

---

270. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, IV, 1553.
271. Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat,* s. 131-135.
272. Mevdûdî, s. 131.

b. Devlet İmkânlarının Ümeyyeoğulları'na Tahsis Edilmesi

Hz. Osman'ın halk arasında en fazla dedikoduya sebep olan uygulamalarından birisi de, kendi kabilesine devlet imkânlarından tahsisat ayırmasıdır. İslâm tarihi kaynaklarında, onun Emevî ailesine yaptığı ihsanlar konusunda farklı rivayetler vardır. Hz. Osman, Taif'e sürgün edilmiş olan amcası Hakem'i Medîne'ye getirdikten sonra kendisine yüz bin dirhem para verdiği gibi, Fedek arazisini onun oğlu Mervân'a tahsis etmişti[273]. Ayrıca Medîne çarşısının geliri Mervân'ın kardeşi Hâris'e verilmiş, yine halifenin damadı Abdullah b. Hâlid'e dört yüz bin[274] dirhem tahsis edilmiştir[275].

Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlar hakkında en fazla spekülasyon, İfrikıyye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Afrika'ya gönderirken, şayet fetihleri başarıyla tamamlarsa elde edilen ganimetlerin beşte birinin beşte birini kendisine vereceğini vadetmişti[276]. Neticede Abdullah'ın komutanlığındaki İfrikıyye fetihleri sonucunda bir buçuk milyon dinar ganimet elde edildi. Rivayetlerde elde edilen ganimetlerin humusunun halife tarafından Abdullah'a veya Mervân'a ya da Hakemoğulları'na verildiği söylenir[277]. Ayrıca ilk gazvelerden elde edilen ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise Mervân'a verildiği de rivayet edilmektedir[278]. İbnü'l-Esîr'in en doğru kabul ettiği habere göre ise Abdullah, payını aldıktan sonra ganimetlerin beşte birini Medîne'ye göndermiş ve yapılan müzayede sonunda bu ganimetler beş yüz dinar karşılığında Mer-

---

273. Bu arazi Mervân'dan sonra onun evlâdına kalmıştı. Daha sonra Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülaziz, araziyi Mervânoğulları'ndan alarak eski statüsüne çevirdi. bk. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 135-136.
274. Ya'kûbî'de bu miktar altı yüz bin dirhem olarak bildirilmektedir. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 168.
275. İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere,* III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* s. 84; İbn Âsem *Futûh,* I, 370.
276. Taberî, *Târîh,* IV, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151-152.
277. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 166; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 152.
278. Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 173.

vân'a satılmıştır[279]. Mervân müzayede neticesinde satın aldığı malların karşılığının belli bir miktarını ödemiş, geri kalan borcu ise halife tarafından bağışlanmıştır[280]. Bu kadar yüksek miktarın Mervân'dan tahsil edilmemesi insanlar arasında dedikoduya sebep olmuştur[281].

Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'ın elde edilen ganimetlerden özel pay alması da askerler arasında itirazlara yol açmıştır[282]. Bu durum halifeye aktarıldığında, Hz. Osman kendisine gelen asker temsilcilerine razı olmadıkları takdirde malları Abdullah'tan geri alacağını söylemiş; onlar da razı olmadıklarını bildirince halife Abdullah'a bir mektup göndererek elindeki malları tekrar askere dağıtmasını emretmiştir[283].

Her ne kadar Hz. Osman'ın akrabalarına devlet kasasından ihsanda bulunması hususunda farklı, bazen de birbirini tutmayan rivayetler varsa da, halifenin az veya çok akrabasına mal verdiği açıktır. Bu konuda Ya'kûbî'de şöyle bir rivayet geçmektedir:

> Hz. Osman, beytülmal görevlisinden Hakem b. Ebî'l-Âs'a hazineden bir miktar para vermesini istedi. Görevli ise "Ben sizin veya sülâlenizin değil, Müslümanların hazine memuruyum" cevabıyla bu isteğe tepki göstererek hazine anahtarını Hz. Osman'ın önüne attı. Halife de ona "Sen bizim hazine memurumuzsun. Verdiğimizi alırsın, sustuğumuzda da susarsın" cevabını verdi. Bu münakaşadan sonra hazine memuru görevi bıraktı, yerine Zeyd b. Sâbit tayin olundu[284].

Bu rivayeti vermekle birlikte, Ya'kûbî'nin Şî'a meyilli olduğunu ve bu rivayeti diğer kaynaklarda görmediğimizi belirtmemiz gerekir.

Hz. Osman, akrabasına devlet hazinesinden yardımda bulunmayı "sıla-ı rahim" ile tevil ediyordu: "Ebû Bekir ve Ömer, ellerinde olan hakkı terkettiler, akrabalarına mal vermediler. Ben ise malı al-

---

279. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146.
280. Algül, *İslâm Tarihi,* III, 397-398.
281. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* III, 135-136.
282. Muir, *The Caliphate,* s. 216.
283. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 319-320.
284. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 168-169.

dım ve akrabalarım arasında taksim ettim"[285] "Onlar, beytülmal hususunda hem kendilerini, hem de akrabalarını sıkıntıya sokmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat ben sıla-i rahimi tercih ediyorum.[286]" "Ebû Bekir ve Ömer kendi nefislerine bazı konularda zulmetmişlerdi. Ancak onların yaptıkları takdire şayandı. Rasûlullah da akrabasına veriyordu. Ben de aynı şekilde zorluk içinde yaşayan ve geçim darlığı çeken kimselere veriyorum. Elimi ihtiyaç sahiplerine sonuna kadar açtım. Eğer bu konuda beni hatalı görüyorsanız söyleyin, ben de sizin kararınıza tabi olayım".

Yanında bulunanlar "Akrabaya yardım hususunda iyi davranıyorsun, ama Abdullah b. Esîd'e elli bin, Mervân'a da yüz elli bin dirhem verdin" dediklerinde, Hz. Osman verdiklerini onlardan geri aldı[287]. Buna rağmen Hz. Osman'ın sıla-i rahim düşüncesi Emevî ailesi tarafından istismar edilmiştir. Başta Mervân olmak üzere, devlet imkânları bu aile tarafından kullanılıyor, hazineden alınan borçlar ödenmiyordu. Mervân ve diğer Benî Ümeyyelilerin bu nevi şahsî tasarrufları, halife hakkında dedikoduların yayılmasına sebep olduğu gibi, memleket dahilinde fitne çıkarmak isteyenlere de malzeme sağlıyordu[288].

2. İdarecilerin Uygulamalarından Doğan Şikâyetler

Sık sık belirttiğimiz gibi Hz. Osman hilâfete geçtikten kısa bir süre sonra kendi kabilesinden olanları devletin en önemli kadrolarına getirdi. Onun bu politikası, İslâm toplumu ve özellikle de ashâb arasında hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bu konudaki izahat "Halifenin Siyasî Tasarruflarından Kaynaklanan Şikâyetler" başlığı altında verilmişti. Bu kısımda ise, tayin edilen valilerin eyâletlerdeki yönetimlerinden, halkla ilişkilerinden ve Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar gelişen olaylarda Benî Ümeyyeli idarecilerin rollerinden bahsedilecektir. Olaylar in-

---

285. Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 173; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 432.
286. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 64.
287. Taberî, *Târîh,* IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c, 2.ks., s.144.
288. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 445.

celenirken daha önce yapıldığı gibi yine eyâletler ve eyalet valilerinin icraatları sırasıyla ele alınacaktır.

a. Kûfe

Hz. Osman'ın halifeliği süresince en fazla vali değişikliği Kûfe'de gerçekleşti. Daha önce de sık sık bahsedildiği gibi, onun döneminde sırasıyla Muğîre b. Şu'be, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Velîd b. Ukbe ve nihayet Sa'îd b. el-Âs bu şehirde valilik yaptılar.[289]

Sa'îd b. el-Âs aynen selefi Velîd gibi Kûfe halkına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaya çalıştı. Şehrin önde gelen kişileriyle sık sık sohbet eder, önemli meseleler hakkında onlarla istişarede bulunurdu. Valinin halkla bu kadar içli-dışlı olması, sonunda kendi aleyhine döndü. Bir gün vali, şehrin eşrafıyla sohbet ederken orada bulunanlardan biri Kûfe'de geniş arazisi bulunan Talha b. Ubeydullah'ın cömertliğinden ve halka yaptığı ikramlarından bahsetti. Sa'îd de şayet o kadar toprağı olsa kendisinin de böyle cömert davranabileceğini ve herkesi rahat ettirebileceğini söyleyince, toplantıda bulunan Abdurrahman b. Hubeyş bu toprakların valinin olmasını temenni ettiğini ifade etti. Kûfe ileri gelenleri de nasıl olur da kendi mülklerinin valiye ait olmasını isteyebilir diyerek Abdurrahman'ın üzerine yürüdüler. Başta Eşter, Cündeb, İbn Zil-Heneke, İbn Kevvâ, Kumeyl, Umeyr b. Dabi olmak üzere hep birlikte Abdurrahman'ı feci şekilde dövdüler. Vali ne kadar uğraştıysa da kendi hanesinde meydana gelen bu olayı önleyemedi. Dövülen şahsın akrabaları, valinin adamları bizi dövdü diye sözler söylemeye başladılar. Abdurrahman'ın Esed kabilesinden olması nedeniyle, bu olay adı geçen kabile mensuplarının tamamının halifeye muhalif olmasına sebebiyet verdi[290].

Vali Sa'îd ile Kûfe eşrafının arasının açılmasına sebep olan olay hakkında bir rivayet daha vardır. Bu ikinci rivayet, tarih kitaplarında daha fazla şöhret bulmuştur: Malik b. Kâ'b, Esved b.Yezîd, Alkame b. Kays,

---

289. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 164; Taberî, Târîh, IV, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 446.
290. Taberî, *Târîh,* IV, 317-318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 69.

Mâlik b. Eşter gibi şahıslar vali ile sohbet ediyorlardı. Konuşma esnasında, Sa'îd bir ara "Kûfe arazisinin tümü Kureyş'in bahçesidir" sözünü sarfetti. Bunu duyan Eşter, "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu arazilerin nasıl olur da Kureyş'in olduğunu söylersin" diyerek tepki gösterdi. Valinin muhafızı Abdurrahman el-Esedî, valinin huzurunda böyle davranamayacaklarını onlara hatırlattığı zaman, Eşter ve adamları muhafızın üzerine yürüyerek onu bayıltıncaya kadar dövdüler. Bu olay neticesinde Sa'îd, bir daha Kûfeliler ile sohbet etmemeye karar verdi. Eşter ve arkadaşları da valiye karşı muhalefet hareketini alenîleştirerek o ve onu tayin eden Hz. Osman hakkında sözler sarfetmeye başladılar[291]. Selefi Velîd gibi Sa'îd de halkla diyalog kurmak amacıyla tertip ettiği bir toplantı neticesinde müşkül durumda kaldı. Kûfe'deki muhaliflerin de gayretiyle şehir her an bir olayın patlayabileceği bir merkez durumuna geldi.

b. Mısır

Daha önce belirttiğimiz gibi Hz. Osman, Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs'ı valilik görevinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etmişti (27/647). Bunun neticesinde Amr, halifeye kırıldı ve siyaset sahnesinden çekildi[292]. Uzun zaman bölgeyi idare etmiş olması bakımından mutlaka onun belli bir nüfuzu ve çevresi vardı. Bu nedenle vali değişikliği neticesinde eski ve yeni valinin adamları arasında Amr taraftarları ve Abdullah taraftarları gibi gruplaşmalar meydana gelmeye başladı. İşte bundan dolayı Mısır'daki karışıklıkların Amr'ın azledilip Abdullah'ın tayin edilmesinden itibaren başlamış olduğunu söylemek mümkündür[293]. Ortaya çıkan gruplar sürekli olarak birbirleri aleyhine faaliyet göstermeye başladılar. Amr taraftarları ve herhangi bir sebepten dolayı yeni valiye muhalif olanlar, Abdullah b. Sa'd'ın müslü-

---

291. Taberî, *Târîh,* IV, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 364; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* IIc. 2.ks., s. 140.
292. Taberî, *Târîh,* IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 260.
293. Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi,* s. 120.

man olduktan sonra dinden dönmesi halini dillerine dolamışlardı. Nasıl olur da Amr gibi bir fatihin yerine böyle mazisi lekeli bir şahıs Mısır'a vali olabilirdi?

Eski vali ile karşılaştırıldığı zaman, fazilet yönünden belki de daha geri olan Abdullah idarî işlerde gerçekten başarılı oldu. Zaten muhalifleri de onun bu yönünü eleştirmiyorlardı. İlk önce Mısır'ın malî işleriyle görevli olan Abdullah, Mısır gelirlerini halifeyi memnun edecek derecede artırdı. Malî alanda başarılı olan İbn Sa'd, Amr'ın azledilmesiyle birlikte askerî işleri de üstlenince aynı zamanda başarılı bir komutan olduğunu gösterdi. O, Nube ile münasebetleri düzenlemiş, Muâviye'nin Kıbrıs fethine yardım etmiş (28/648-649), Afrika'da bulunan Roma şehirlerini zaptetmiş ve Zâtü's-Savâri deniz savaşında Roma donanmasını perişan etmişti (34/654)[294]. Tüm bu hizmetlerine rağmen vali muhaliflerin tenkitlerinden kurtulamadı. Hatta onun ve halifenin hakkında yapılan ilk eleştiriler, Müslümanların Roma donanmasını mağlup ettikleri Zâtü's-Savâri zaferi sırasında yapılmaya başladı. Başta Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe olmak üzere vali muhalifleri, sefer esnasında Hz. Osman'ın Abdullah gibi bir şahsı valiliğe getirmesi hakkında ileri geri konuşmaya başladılar. Düşmanla karşı karşıya gelindiğinde en az savaşanlar arasında bu iki zatın bulunması dikkat çekiciydi. Niçin savaşmadıkları kendilerine sorulduğunda, böyle bir adamın emrinde nasıl savaşacakları cevabını vermişlerdi. Daha sonra bazı insanlar da onlara katılmışlar ve idare hakkında daha önce hiç söylenmeyen sözler sarfetmeye başlamışlardır[295].

Dikkat edildiğinde Mısır'daki idare muhalifleri, Abdullah'ın iyi idarecilik yapamadığı veya orduyu gerektiği gibi yönetemediği hususlarında söz söylemiyorlar, ya da onun malî yönden başarısız olduğundan bahsetmiyorlardı. Onlar sürekli valinin geçmişiyle uğraşıyorlar, onun vaktiyle dinden dönmüş olmasını aleyhinde propaganda malzemesi olarak kullanıyorlardı. Müslüman bir insanın sürekli geçmişiyle suçlanmasının İslâm geleneğinde hoş karşılanamayacağı göz önün-

---

294. Becker C.H, "Abdullah b. Sa'd", *İA*, I, 40-41.
295. Taberî, *Târîh,* IV, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157-158.

de bulundurulduğu zaman, gerçekten de bu konuda Abdullah'a haksızlık yapıldığı açıktır.

c. Basra

Kûfe ile birbirine yakın zamanlarda kurulan ve aynı şekilde farklı insan topluluklarından meydana gelmiş olan Basra, valileri konusunda Kûfe ve Mısır kadar rahatsızlık yaşamadı. Daha önce de belirtildiği gibi Basralılar valileri olan Ebû Mûsâ el-Eşarî'yi Hz. Osman'a şikâyet etmişler ve onun görevden alınmasını istemişlerdi. Halife onun yerine Basralılar'ın da talebi doğrultusunda yakın akrabası olan Abdullah b. Âmir'i vali tayin etmişti. Valinin kendi rızaları alınarak görevlendirilmiş olması nedeniyle Basralılar, Abdullah b. Âmir'in faaliyetleri hakkında gerek Kûfeliler, gerekse Mısırlılar kadar itirazda bulunmadılar. Ancak, henüz yirmi beş yaşlarındaki tecrübesiz bir gencin Fars ve Horasan illerini içine alan Basra vilâyetine vali yapılması hususunda yine de tereddüde düştüler. Fakat o, kendisinden beklenmeyen bir performansla büyük fetih hareketine girişerek, o zamana kadar fethedilmemiş olan birçok beldeyi İslâm topraklarına dahil etti. Vali bu seferler vasıtasıyla halkı cihad ile meşgul etmekle belki bölgede fitnenin yayılmasına engel olmayı başarmıştı. Kûfe valisi Velîd'in yaptığı gibi yanlış davranışlar sergilememesi ve Sa'îd b. el-Âs gibi halkı rahatsız edecek ve istismara açık ifadeler kullanmaktan kaçınması da ayrıca onun başarısında etkili olmuştur[296]. Üstelik onun, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd gibi dinden dönmüş olma gibi bir sabıkası yoktu. Bütün bu olumlu şartlar İbn Âmir lehine tezahür etmiş, diğer beldelerde yöneticilerden kaynaklanan şikâyetler Basra'da çok görülmemiştir.

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı Basra vilâyetinde vali ve onun yönetimi hakkında pek itiraz olmadığını söylememiz, şehrin sükûnet içinde yaşadığı anlamına gelmez. İdarecilerden kaynaklanmayan, ama bu kısmın sonunda özet olarak vereceğimiz bazı diğer siyasî, ikti-

296. Velîd içki kullanmış, Sa'îd de Kufe topraklarının Kureyş'in bahçesi olduğunu söylemişti.

sadî ve kültürel sebeplerle, Basra'da da birtakım karışıklıklar meydana gelmiştir. Nitekim Hz. Osman'ı hilâfetten azletmek için Mısır ve Kûfelilerle birlikte Basralılar da ileride Medîne'ye halifeyi muhasaraya geleceklerdir. Basralılar hiçbir sebep yokken bunu gerçekleştirmiş olamazlar. Öyleyse Basra'da da idareye karşı muhalefetin mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

d. Medîne

Devletin merkezi olan Medîne'de de yönetim hakkında bazı hoşnutsuzluklar meydana geldi. Her şeyden önce eyâletlerde ortaya çıkan karışıklıkların faturası Medîne'ye yani Hz. Osman'a kesiliyordu. Velîd b. Ukbe'nin, Abdullah b. Sa'd'ın yaptıkları halifeye malediliyor, onları tayin etmiş olması sebebiyle de asıl suçlu Hz. Osman kabul ediliyordu.

Medîne'de de halifenin en fazla eleştirildiği husus, Emevî ailesinin isteklerini yerine getirmesi ve devlet politikalarını onların isteğine göre tayin etmesidir. Benî Ümeyye ileri gelenleri halifeye fena telkinlerde bulunuyorlar, onun şahsiyetinden ziyade kendi menfaatlarini düşünüyorlardı[297]. Tecrübesiz, ihtiyattan mahrum ve haris bir kişi olan Mervân'ın da Hz. Osman'ın kâtibi olarak tayin edilmesi ve onun da halifeyi müşkil duruma sokacak tavırlar sergilemesi, Medîne halkını ziyadesiyle rahatsız etmiştir[298].

Hz. Osman'ın hoşgörüsünü istismar eden Benî Ümeyye mensupları birtakım taşkınlıklara girişip uygunsuz tavırlar sergilemeye, kendilerini diğer insanlardan üstün görerek "Filan geliyor, savulun yoldan" gibi sözler sarfetmeye başladılar. Cevdet Paşa "Millet-i İslâmiye'de ibtida zuhur eden bid'at 'Savulun yoldan' tabiri olup, Hz. Osman zamanında zuhur eyledi" der[299]. Emevî gençleri İslâm büyüklerine de saygı göstermiyorlardı. Bunun en açık örneği, idare hakkındaki şikâyetleri halifeye bildirmek için Hz. Osman'a giden Ammâr b. Yâsir'in orada bulunan Emevîler tarafından feci bir şekilde dövülmesi-

---

297. Vida, G.L.Della, "Osman", IX, 430.
298. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 209.
299. Cevdet Paşa, II, 171.

dir[300]. Benî Ümeyyelilere bolca ihsanlar verilip devlet imkânları onlara tahsis edilirken, ashâbın ileri gelenlerinden Abdullah b. Me'sûd'un Kur'an'ın çoğaltılması hususunda halife ile anlaşmazlığa düşmesinden dolayı maaşının kesilmesi ve Ammâr b. Yâsir'in dövülmesi[301] yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımı Hz. Âişe'nin tahsisatının azaltılması ashâbı rencide etmiştir[302].

Yukarıda saymaya çalıştığımız sebeplerden dolayı zamanla Medîne'de idareden memnun olmayan bir topluluk oluşmaya başladı. Hz. Osman'ın halife seçilmesinde müsbet tesiri olan Abdurrahman b. Avf dahi onun icraatından rahatsızlığı sebebiyle Hz. Ali'ye gelerek, "Sen kılıcını al, ben de alırım" diyerek, meselenin halli için halifeye karşı silahlı mücadele çağrısı yapmıştır[303]. Bu ifadeler durumun vehametini açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Osman'ın, bu sözleri duyunca Hz. Abdurrahman'a ağır sözler söylediği rivayet edilir[304]. Emevîlerin zulmüne maruz kalan Ammâr b. Yâsir, Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden alınan Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşi Hz. Âişe[305] halife seçimi şûrâsında bulunan ve Hz. Osman'ın icraatinden pek memnun olmayan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe[306] gibi şahıslar Medîne'deki idare hakkında eleştiride bulunanların önde gelenleriydiler.[307] Ancak, Hz. Âişe, Hz. Talha, Hz.

---

300. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36.
301. İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere,* III, 1090-1091; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 170.
302. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* V, 68.
303. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* V, 57.
304. İbn Âsem, *Futûh,* I, 370.
305. Ömer Ferruh, diğer kaynaklarda rastlayamadımız bir fikri ortaya atarak, Hz. Âişe'nin halifeliğe kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'in geçmesini istediğini, bu nedenle Hz. Osman'a muhalif kaldığını bildiriyor. bk. Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s. 118-119.
306. Muhammed b. Huzeyfe'nin babası bir savaşta şehit olmuştu. Hz. Osman, onu himayesine alarak büyüttü. Muhammed gençlik çağına geldiğinde, halifeden bir vazifeye tayin edilmesini istedi. Fakat Hz. Osman bunun için daha erken olduğunu söyleyerek onun isteğini geri çevirdi. Amacına ulaşamayan İbn Huzeyfe, halife aleyhine tavırlar sergilemeye başladı. Bk. Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* Ankara 1968, s. 35.
307. İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 174 vd.; Lewis, *Tarihte Araplar,* s. 69.

Zübeyr, Hz. Ammâr gibi zatların tenkitleri kesinlikle yıkıcı mahiyette değildi. Sadece yapılan yanlış uygulamaları dile getiriyorlardı. Dolayısıyle bu şahısları bozguncu olarak nitelemek doğru değildir. Bununla birlikte Amr b. el-Âs gizlice[308], Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe halkı açıkça idare aleyhine kışkırtmışlardır[309].

Klâsik İslâm tarihi kaynaklarında genelde Hz. Osman döneminde meydana gelen olayların, halife ve onun idarecilerinin şahsî kusurlarından kaynaklandığını bildirirler. Nitekim biz de bu merkezde, yukarıdan beri Hz. Osman'ın ve onun idarecilerinin halkta rahatsızlık meydana getiren uygulamalarından bahsettik. Ancak kanaatimizce huzursuzlukların en önemli kaynağı, o dönemde meydana gelen ictimaî, siyasî ve iktisadî değişikliklerdir[310]. Askerî faaliyetler tamamlanmış, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara dayanmış, doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda Akdeniz, devletin en tabi sınırlarını oluşturmuşlardı[311]. Fetihlerin durmasıyla birlikte insanlar oturup düşünme ve olayları değerlendirme imkânı buldular. Neticede birtakım insanlar dedikodu üretmeye ve olayların peşinde koşmaya başladılar. Bazı iyi niyetli bazı insanlar da kendilerini bu fitne kazanı içerisinde buldular[312]. Bundan başka Hz. Peygamber'in (s.a.v.) terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbenin azalması ve bu terbiyeden mahrum kalan insanların cemiyette ekseriyete sahip olması da toplumda meydana gelen karışıklıklarda rol oynadı. Benî Bekr, Abdilkays, Rebîa, Ezd, Kinde, Temim, Kudâ'a gibi kabileler sâbikûndan olmamalarına rağmen, fetihlerde büyük yararlıklar göstermişlerdi. Bundan dolayı adı geçen kabileler riyasetin de kendilerinde olması gerektiğine inanıyorlar ve mevcut idare aleyhine tavır koyuyorlardı[313]. Ayrıca İslâm fetihlerinin genişlemesiyle birlikte, mücahidlere boyun eğen ve zimmî duruma düşen, içten içe Müslümanlara düşmanlık besleyen Hristiyan zümre, Hz. Ömer

308. Amr b. el-Âs'ın Hz. Osman idaresi aleyhine faaliyetleri için bk. Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs,* Ankara 2001, s. 121-132.
309. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160.
310. Watt, W. M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 14.
311. Lewis, *Tarihte Araplar,* s. 68-69.
312. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 173.
313. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II. c. 2. ks, s. 138-139.

tarafından tarih sahnesinden silinen Sasanî İmparatorluğu'nun teb'ası olan İranlılar ve nihayet Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 622'de Medîne'ye hicretinden itibaren sürekli olarak Müslümanlara karşı düşmanca duygular besleyen Yahudiler, Hz. Osman zamanında meydana gelen fitne hareketlerinin tabiî destekçileri olmuşlar, teşekkül ettirdikleri gizli örgütlerle muhalifleri sürekli olarak devlet idaresine karşı ateşlemişlerdir.

Karışıklık sebeplerinden birisi de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) büyük ölçüde etkisiz hale getirdiği ve Hz. Ömer'in tekrar hortlamasından korktuğu câhiliye fikirlerinin ve asabiyetin yeniden canlanmasıdır. Bu durum bedevî Arapların, Kureyş idaresine karşı çıkmasına ve Emevî-Hâşimî rekabetinin canlanmasına sebep oldu. Araştırmamızın başlangıcında geniş olarak temas ettiğimiz gibi, İslâm öncesine kadar uzanan bir aile çekişmesi olan Emevî-Hâşimî mücadelesi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşama imkânı bulamamıştı. Keza ilk halife Hz. Ebû Bekir'in Teym, ikinci halife Hz. Ömer'in ise Adiy soyundan olması ve asabiyet konusunda titiz davranmaları neticesinde, o dönemlerde Emevî-Hâşimî rekabeti gibi bir problem olmadı. Ancak Hz. Osman'ın hilâfete geçmesiyle birlikte Benî Hâşim ve Benî Ümeyye arasındaki düşmanlık geri döndü. Hz. Osman'ın kabilesine meyletmesi ve onların isteklerini yerine getirmesi ilk önce Hâşimoğulları'nı rahatsız etti. Bunun neticesinde Hz. Osman idaresinde meydana gelen olumsuzluklar ve başarısızlıklar, Hâşimoğulları'nı yönetim aleyhine muhalefet yapmaya sevk etti. İdareden memnun olmayan diğer kabile mensupları da Ümeyyeoğulları'na düşmanlıklarından dolayı Benî Hâşim'in yanında yer aldılar[314]. Bunun sonucunda İslâm toplumunda Emevîleri destekleyenler ve Hâşimoğulları'nı destekleyenler şeklinde iki siyasî grup meydana geldi. İşte bu bölünme o dönem olaylarının önemli sebeplerinden birisidir.

Hz. Osman zamanında ortaya çıkan karışıklıkların sorumlularından birisi de Abdullah b. Sebe' olarak gösterilir[315]. Hatta Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer[316] bu dönemde meydana gelen olayların tek so-

---

314. Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* s. 112.
315. İbn Sebe'nin kişiliği hakkındaki değerlendirmeler için bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 72-74.
316. Seyf b. Ömer rivayetlerinin değerlendirilmesi için bk. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 1-4.

rumlusu olarak Abdullah b. Sebe'nin olduğuna işaret eder[317]. Ona göre, İslâm beldelerine fitne ve karışıklık çıkarmak için faaliyet gösteren bu kişi, San'alı bir Yahudi olup, annesinin zenci olması sebebiyle Abdullah b. Sevda olarak tesmiye edilmiştir. İbn Sebe' Hicaz, Basra, Kûfe, Mısır ve Şam diyarlarını dolaşarak oralardaki insanları fitneye sürüklemeye çalışmış; Müslümanlara, Hz. İsâ'nın geri geleceğine inanmalarına rağmen neden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) döneceğine inanmadıklarını sormuş, her peygamberin bir vasisi olduğu gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vasisinin de Hz. Ali olduğunu her yerde dile getirmiştir. Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin hakkı olan halifeliği haksız yere ele geçirdiği, bu nedenle Hz. Osman'ın hilâfetten indirilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini iddia etmiştir[318]. Bu amaçla İbn Sebe', Ali'nin mevkiini yükseltmek, Osman'ı yermek ve gasıp ilân etmek sûretiyle iki mümtaz sahâbiyi, aynı zamanda da eskiden beri rekabet içinde olan Benî Hâşim ile Benî Ümeyye'yi birbirine düşürmek istemiştir. Bütün bunların sonucunda Hz. Ali kendi hakkını almak için mücadeleye girişmeliydi[319]. Hz. Ali'yi Rasulüllah'a (s.a.v.) vasi ve varis kabul etmesi sebebiyle Seyf'e göre, Abdullah b. Sebe', Şî'a'nın kurucusu olarak kabul edilir[320]. Seyf'ten gelen rivayet kabul edilip olayların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye ve onu kışkırttığı kimselere yüklenirse, bu durumda olaylara iştirâk eden Müslümanları bir bozguncunun sözüne aldanarak onun peşinden giden basiretsiz bir topluluk olarak kabul etmek gerekir ki, bu ashâba haksızlık, hatta iftira olur. Hadisenin bu şekilde gerçekleşmesi, diğer rivayetler de göz önüne alınırsa pek imkân dahilinde değildir. İbn Sebe' hakkındaki bilgilerin yegâne kaynağının Seyf b. Ömer olması[321], onun da rical kitaplarında "zayıf", "kendisinden hayır yoktur", "metruktur", "zındıklıkla itham edilmiştir", "uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet eder", "hadis uydu-

317. Wellhausen, s. 110.
318. Taberî, *Târîh,* IV, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 167-168; Muir, *The Caliphate,* s. 288-289.
319. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 170.
320. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 111; Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* s. 36.
321. Fığlalı, "Abdullah İbn Sebe Meselesi", *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri* içinde, s. 289.

rur", "rivayetleri boştur" gibi olumsuz ifadelerle tanımlanması, Seyf rivayetinin güvenilirliği hakkında şüpheler ortaya çıkarır[322]. Ayrıca onun rivayeti İbn Sa'd (230/845), Belâzurî (279/893), el-Minkarî (212/827) gibi ilk dönem kaynaklarında da geçmemektedir[323]. En iyimser ifade ile, belki de bu rivayetinde Seyf, bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek Müslümanları olaylardan uzak kılma gayreti gütmüştür, diyebiliriz. İbn Sebe'nin mevcudiyeti tartışmalı da olsa hoşnutsuzlukları ve gayrı memnunları fitneye dönüştürecek gizli çalışmalardan bahsedilebilir[324]. Neticede sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri gören İbn Sebe' ve İbn Sebe'ler, insanları devlet ve halife aleyhine kışkırtmışlar ve isyana sürüklemişlerdir[325]. Burada yine ifade etmek gerekir ki, bu dönemde meydana gelen olayları bir sebebe veya bir şahsın sorumluluğuna indirgemek doğru olmaz. Bu nedenle karışıklıklar o dönemde siyasî, sosyal ve iktisadî alanda meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmıştır, demek daha açıklayıcı bir değerlendirme olur[326].

B. MUHALEFET HAREKETLERİNE KARŞI ALINAN TEDBİRLER

1. Muhaliflerin Sürgün Edilmesi

Gerek Hz. Osman, gerekse onun idarecilerinin bazı icraatları, halk tarafından hoş karşılanmamış ve dedikoduya sebep olmuştur. Bazı bozguncu insanlar da fitne hareketlerini destekleyerek İslâm toplumunun birlik ve bütünlüğünü tehdit eden faaliyetlere girişmişlerdir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kontrol altında tutup uzak beldelere göndermekten kaçındığı fitneci topluluğu Hz. Osman cihada göndererek merkez-

322. Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Rical,* (thk. Ali Muhammed Becavî), I-IV, Beyrut 1963, II, 255- 256; İbn Hacer el-Âskalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb,* I-XII, Haydarabad H.1325, IV, 295-296.
323. Fığlalı, *Abdullah İbn Sebe' Meselesi,* s. 294.
324. Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* s. 37 vd.
325. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 174.
326. Hz. Osman döneminde meydana gelen karışıklıkların sebepleri ve değerlendirilmeleri için bk. Algül, *İslâm Tarihi,* II, 443-446.

den uzaklaştırmış, bir ölçüde onların merkezde devlete zarar vermelerine engel olmaya çalışmıştır. Ancak onun bu politikası ters sonuç vermiş, halife tarafından seferlere gönderilerek merkezden uzaklaştırılan muhalif gruplar, gittikleri yerlerde ortaya çıkan karışıklıkların baş mümessili olmuşlar, fitne hareketlerinin daha da yayılmasında etkin rol oynamışlardır[327].

Araştırmanın bu kısmında muhaliflerin etkisiz hale getirilmesi amacıyla halifenin gerçekleştirdiği sürgün uygulamalarının en fazla tartışılan, yankıları ve tesirleri uzun yıllar devam eden iki örneğinden bahsedilecektir; bunlardan birincisi, Ebû Zerr el-Ğıfârî'nin Rebeze'ye gönderilmesi, ikincisi ise vali Sa'îd ile geçinemeyen Kûfelilerin Şam'a sürgün edilmesidir. Bu iki olayı ayrı ayrı ele alıp sebep ve sonuçlarını ortaya koyarak özellikle bu olaylarla Ümeyye ailesinin ilgi ve bağlantısı tespite çalışılacaktır.

a. Ebû Zerr el-Ğıfârî'nin Rebeze'ye Gönderilmesi

Hz. Osman'ın siyasî uygulamalarından en fazla tenkit edildiği hususlardan birisi şüphesiz Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesidir. Taberî, Ebû Zerr'in Şam'dan Medîne'ye gönderilmesi ve oradan da Rebeze'ye sevk edilmesi hususunda acı olaylardan bahsedildiğini, fakat kendisinin bu rivayetleri almaktan hoşlanmadığını belirtir[328]. Muhtemelen bu rivayetlerde Hz. Osman'ı zor durumda bırakabilecek malumât bulunmaktaydı.

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen ve Hz. Osman zamanında devam eden fetih hareketleri neticesinde Müslümanlar bol maddî imkânlar elde ettiler. Bu dönemde kara fetihleri yanında deniz seferlerinden elde edilen gelirler, halkın refah seviyesini yükseltti[329]. Hz. Osman'ın halifeliğinde nefis gıdalarla beslenmek, güzel elbiselerle gezmek, pahalı eğerli atlara binmek, bahçelerde gezip eğlenmek gibi dünyevîleşmeye müteallik adetler ortaya çıktı. Emevîler de başta Muâvi-

---

327. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 173.
328. Taberî, *Târîh,* IV, 283.
329. Algül, *İslâm Tarihi*, II, 401.

ye b. Ebî Süfyân olmak üzere mal biriktirmeye başladılar[330]. Halkın dünyevî isteklere bu şekilde kapıldığını gören Ebû Zerr gibi insanlar fetihlerde elde edilen ve Müslümanlara dağıtılan malları çok buluyor, yaşanan hayatı lüks sayıyorlardı. Bu ve benzeri şahıslar çeşitli amaçlar için yeni yapılan binaları öncekilerle kıyaslayarak lüks boyutlarda görüyorlar, bu gelişmeleri İslâm'a göre olumsuz şeyler olarak değerlendiriyorlardı[331].

Şiddetli zühd ve takva yolunu benimseyen Ebû Zerr el-Ğıfârî insanların dünyevî istekler peşinde koşmalarından rahatsız oluyor, "*Altın ve gümüşü yığıp onları Allah yolunda sarf etmeyenler var ya; işte onlara acı bir azabı müjdele*"[332] âyetiyle amel ederek, Müslümanlardan bir günlük yiyecekten fazla yanlarında bulunan tüm malları Allah yolunda tasadduk etmelerini istiyordu. Taberî'de, Seyf b. Ömer'den gelen bir rivayette Ebû Zerr'in, Şam'a gelen İbn Sebe' ile görüştüğü ve ondan etkilenerek bu fikirleri yaymaya başladığı söylenir. Yine aynı rivayette, İbn Sebe'nin 32-33/653-654 yıllarında Ebû Zerr ile Şam'da görüştüğü bildirilmektedir. Oysa Ebû Zerr'in halife ile tartışması sonucuda Rebeze'ye sürgün edilmesi ve orada vefatı h. 30-32/m. 651-652 yıllarına rastlamaktadır. Bu durumda onun, vefatından sonraki bir tarihte İbn Sebe' ile görüşmüş olduğu ortaya çıkar ki, böyle bir şey mümkün değildir[333]. Ayrıca Ebû Zerr gibi mümtaz bir sahâbinin bozguncu bir kişiye kanacak kadar iradesiz olması da düşünülemez[334]. Üstelik bu rivayetin, yukarıda da belirtildiği gibi pek muteber bir ravi olmayan Seyf b. Ömer'den gelmesi de bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirir.

Ebû Zerr'in sert eleştirilerine en fazla Şam'da bulunan Benî Ümeyyeliler hedef oluyordu. Hatta onlara "Ateş taşıyan kervan" dediği rivayet edilir[335]. Ümeyyeoğulları bu konuşmalarından oldukça rahatsız oldular ve onu Muâviye'ye şikâyet ettiler[336]. Kendisine gelen şikâyetleri

---

330. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 152-153.
331. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 168.
332. Tevbe, 9/34.
333. Fığlalı, *İbn Sebe Meselesi,* s. 295-296.
334. Fığlalı, s. 299.
335. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 172-173.
336. Taberî, *Târîh,* IV, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57.

değerlendiren Muâviye, Hz. Osman'a Ebû Zerr'in kendisini zor duruma soktuğunu bildiren bir mektup yazdı. Halife de ondan Ebû Zerr'i Medîne'ye göndermesini istedi[337].

Ebû Zerr, Medîne'ye geldiği zaman Hz. Osman, "Şamlılar senin dilinin uzunluğundan şikâyet ediyorlar, sebebi nedir?" diye sorduğunda, o da hadiseyi halifeye anlattı. Hz. Osman ise "Ey Ebâ Zerr! Ben ancak bana düşeni yerine getirebilirim. Bu da Müslümanları gayret sarfetmeye ve iktisatlı davranmaya teşvik etmektir. Yoksa ben zühd ve takvâya bağlanmaları konusunda onları mecbur edemem" dedi[338]. Ya'kûbî'de, halife ile Ebû Zerr arasında şöyle bir konuşmanın geçtiği rivayet edilir: Hz. Osman ona "Sen, Rasûlullah'tan (s.a.v.) 'Benî Ümeyye üç kişiye ulaştığında, Allah'ın beldelerini kendine devlet, Allah'ın kullarını köle ve Allah'ın dinini oyuncak edinirler' şeklinde bir hadis rivayet ediyormuşsun, doğru mu?" diye sorduğunda, evet cevabı aldı. Halife daha sonra Hz. Ali'yi çağırarak, kendisinin böyle bir hadis duyup duymadığını sordu. Hz. Ali de, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Yeşillikler, Ebû Zerr'den daha doğru sözlü bir kişiyi gölgelememiştir. Yeryüzü Ebû Zerr'den daha doğru sözlü bir kişiyi üstünde taşımamıştır."[339] şeklindeki hadisini hatırlatarak, dolaylı bir şekilde onun sözünün doğruluğuna şahitlik etti[340]. Ya'kûbî'nin *Târîh*'inde geçen bu rivayetin, Hz. Ali'ye atfedilen ve Ebû Zerr hakkında söylenen kısım İbn Kesîr tarafından zayıf kabul edilmiştir[341]. Ebû Zerr'in söylediğine benzer birkaç rivayet daha vardır ki, Zehebî bunlara da itibar edilmeyeceğini, "Ümeyyeoğulları kırk kişiye ulaştıkları zaman...." şeklinde başlayan rivayetin isnadının zayıf olduğunu söyler[342]. Müellif, benzer şekilde, yine aynı kabile hakkında "Ebî'l-Âsoğulları otuza ulaştıkları zaman..." ifadeleriyle başlayan başka bir hadis hakkında da zayıf ifadesini kullanarak, hadisin senedinde yer alan Atiyye b. el-Avfî'nin aşırı Şî'a taraftarı olduğunu ifade eder[343]. Bu bilgiler ışı-

---

337. İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'-Münevvere*, 1034-1035; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 172-173; Taberî, *Târîh,* IV, 283-284; İbn Âsem *Futûh,* I, 373.
338. Taberî, *Târîh,* IV, 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57.
339. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 163.
340. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 172.
341. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 165.
342. Zehebî, *Târih'ul-İslâm,* IV, 223.
343. Zehebî, IV, 223.

ğında, gerek Ebû Zerr'e nisbet edilen, gerekse diğer ravilerin Ümeyyeoğulları hakkında rivayet ettikleri hadislerin siyasî amaçla rivayet edildiğini, bu nedenle muteber olmayacağını ifade etmemiz gerekir.

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız bütün değerlendirmeler bir tarafa, Hz. Osman'ın Ebû Zerr'e verdiği cevapta haklılığını tespit etmek gerekir. Halife Müslümanların ellerinde bulunan malları zorla alıp, ihtiyaç sahiplerine dağıtamazdı. Müslümanlar kendilerine düşen zekâtı ödedikten sonra istedikleri kadar mala sahip olabilirlerdi. Daha fazla tasaddukta bulunmak ise mal sahibinin ihtiyarındaydı. Halife, Ebû Zerr'in görüşlerini uygulamış olsaydı, bu hukukun devre dışı bırakıldığı bir şiddet hareketi olurdu. Çünkü bu durumda zengin müslümanların mallarına -zekâtları ödenmiş olsa bile- el konulmuş ve onlar mecburî harcamaya zorlanmış olurdu[344]. Bu konuda Cevdet Paşa, halifenin haklılığını şu şekilde dile getirir:

> İnsaf edelim, halifenin bunda ne suçu var? Ebû Zerr, herkesten bir lokma ve bir hırkaya kanaat eyleyip, fazlasını Allah yolunda sarfetmesini isterdi. Pek güzel bir arzu! Amma hükümet bu babda insanlara cebredebilir mi? Malının zekâtını veren adama, fazlasını tasadduk eyle diye cebr olunabilir mi? Hz. Osman bu konuda ne yapsın?[345]

Ebû Zerr, Medîne'de rahat edemeyeceğini anladığında Hz. Osman'a "Medîne'den çıkıp gitmeme izin verir misin? Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) Medîne evleri Sel' dağı eteklerine ulaştığında buradan çıkıp gitmemi emretmişti" diyerek[346] Mekke'ye gitmek istediğini halifeye söyledi. Fakat bu talebi halife tarafından kabul edilmedi. Onun Şam veya Basra'ya gitme isteği de reddedilince bu konudaki kararı halifeye bıraktı. Hz. Osman onu Rebeze'ye[347] göndereceğini bildirdiği zaman, "Allahu ekber! Peygamber doğru söylemiş. O benim Mekke ve Medîne'den menedilip, Rebeze'de öleceğimi söylemişti" diyerek bu

---

344. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi,* s. 168.
345. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 158.
346. Taberî, *Târîh,* IV, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 164-165.
347. Rebeze: Medîne'nin Irak tarafında üç günlük bir mesafede yer alan bir köydür. Yâkut el-Hamevî, III, 24.

teklifi kabul etti[348]. Onun Rebeze'ye gönderilmesi hususunda, Muâviye ve Benî Ümeyye ileri gelenlerinin halifeye telkinde bulunmuş olmaları mümkündür. Neticede Ebû Zerr, Rebeze'ye gittikten sonra oraya yerleşerek bir mescid inşa ettirdi. Halife ona bir miktar deve ve iki hizmetçi verdi, ihtiyaçlarını karşılaması için de para tahsis etti [349]. Ebû Zerr, ömrünün geri kalan kısmını vefat ettiği 32/652 yılına kadar Rebeze'de ibadet ederek geçirdi[350].

Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesi muhalifler tarafından Hz. Osman ve Muâviye hakkında en fazla yapılan eleştirilerdendir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sırlarını ifşa ettiği için sürgüne gönderilen ve ilk iki halife tarafından Medîne'ye gelmesine izin verilmeyen Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebî'l-Âs halife tarafından sürgünden kurtarılırken, buna karşılık ashâbın önde gelen şahsiyetlerinden birisi olan Ebû Zerr'in sürgüne gönderilmesi ümmeti oldukça rencide etmiş, bu davranışı sebebiyle halife şiddetle kınanmış; onun Ebû Zerr'i zulmen sürgün ettiği şeklinde söylentiler dile getirilmiş[351]; bu tür ithamlar, sosyal bünye-

---

348. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 172. Mes'ûdî'nin, Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesi hususunda şöyle bir rivayeti vardır: Hz. Ali, oğulları Hasan ve Hüseyin'le birlikte, Ukayl, Abdullah b. Ca'fer ve Ammâr b. Yâsir, Ebû Zerr'e Rebeze'ye varıncaya kadar refakat etmek istemişlerdi. Ebu Zerr'i Rebeze'ye götürmekle görevli olan Mervân, Hz. Ali'ye "Ey Ali! Mü'minlerin emiri, insanların Ebû Zerr ile birlikte gitmesini ve ona tabi olmasını yasakladı, bilmiyor musun?" dediğinde, Hz. Ali, Mervân'ın üzerine yürüyerek elindeki kamçısını onun devesinin boynuna vurdu. Oraya varıncaya kadar Ebu Zerr'e yoldaşlık etti. Dönüşte Mervân, Hz. Ali'yi halifeye şikâyet edince ikisi arasında tartışma meydana geldi. Hz. Osman, Hz. Ali'ye "Senin onun devesine vurduğun gibi o da senin devene vuracak. Sen ona hakaret ettiğin gibi, o da sana hakaret edecek "dedi. Hz. Ali devesine vurulmasına razı olabileceğini, fakat Mervân tarafından sövülmeye razı olmayacağını söyleyince halife, "Sen ona nasıl sövdüysen o da sana sövecek. Allah'a yemin olsun ki, sen benim yanımda Mervân'dan daha faziletli değilsin" diye cevap verdi. Hz. Ali, "Bu sözü bana mı söylüyorsun? Mervân'la beni bir mi tutuyorsun?" diye hayretini belirtti. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 350-351. Rivayete göre Hz. Osman'ın Mervân ile Hz. Ali gibi mümtaz bir sahâbîyi bir tutması, onun Mervân'a ve ailesi mensuplarına ne kadar bağlı ve düşkün olduğunu gösterir.
349. Taberî, *Târîh,* IV, 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57.
350. Taberî, *Târîh,* IV, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 67.
351. Algül, *İslâm Tarihi*, II, 404.

de büyük çalkantılar meydana getirmek isteyen yıkıcı gruplar tarafından devletin her tarafına yayılmıştır. Bilhassa vefatından sonraki dönemde Ebû Zerr'in başına gelenler istismar edilmiş, halifenin onu sürgün ederek sıkıntı ve yokluk içerisinde ölmesine sebep olduğu dramatik bir şekilde anlatılarak adı idare muhaliflerinin bayrağı haline getirilmişti. Devlete karşı oluşturulan isyan hareketlerinde Ebû Zerr hakkında yayılan söylentilerin de rol oynadığı kesindir. Ancak tarafsız bir şekilde düşünüldüğünde, Ebû Zerr hakkındaki söylentiler konusunda Hz. Osman'a haksızlık yapıldığı hususu ortaya çıkmaktadır. Hz. Osman, Ebû Zerr'i isteği dışında Rebeze'ye göndermiş olması doğru kabul edilse bile, bu konuda ona hak vermek gerekir. Çünkü o devlet başkanıdır ve emri altında olanları te'dib etme hakkına sahiptir. Bu sebeple Ebû Zer'in Rebeze'ye gönderilmesi hususunda halifenin ağır bir şekilde kınanması doğru olmaz[352].

b. Bazı Kûfelilerin Şam'a Sürgün Edilmesi

Araştırmamızın ikinci bölümü içerisinde, Kûfe şehri hakkında özet bilgiler verilirken, buranın çok farklı insan unsurlarından meydana geldiğini, birbirleriyle dil, kültür ve gelenek olarak ayrı olan bu insanların bir arada tutulmasının gerçekten zor olacağını söylenmişti. Gerçekten de bu bölge ahalisi, gerek şehrin kurulmasını sağlayan Hz. Ömer ve gerekse Hz. Osman zamanında en zor idare edilen halk olmuş, Hz. Ömer en fazla vali değişikliğini bu şehirde yapmış, Hz. Osman da ilk tayinini Kûfe'ye gerçekleştirmiştir. Buna rağmen Kûfeliler hiçbir zaman memnun edilemedi. Hz. Osman tarafından şehre tayin edilen Velîd b. Ukbe'nin içki kullandığı için görevden alınmasını sağlayan Ebû Zeyneb, Ebû'l-Verra, Mâlik b. Eşter gibi şahıslar şehirde etkinliklerini artırmışlardı. Bu zatlar, Kûfe'de devamlı sûrette karışıklık çıkarıyorlar ve valilere karşı komplo düzenliyorlardı[353]. Velîd'in azlini sağlayan aynı şahıslar, ondan sonra vali tayin edilen Sa'îd b. el-Âs'ın, "Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir" sözünü bahane ederek onun hakkında da müthiş bir dedi-

---

352. Taberî, *Târîh*, IV, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 56-57.
353. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 164.

kodu furyası başlattılar. Muhalifler her gittikleri yerde vali ve halifeye hakaret ediyorlardı. Fitne dalgasının yayılmasıyla birlikte asilerin sayıları artmaya başladı. Durumun vehametini anlayan Sa'îd, olayı Medîne'ye intikal ettirdi[354]. Sa'îd'in haberini alır almaz Hz. Osman ona Kûfelileri Muâviye'ye göndermesini emretti. Kendisi de Muâviye'ye şöyle bir mektup yazdı: "Sanki fitne için yaratılmış olan bazı kimseler sana geliyor. Onların fitne çıkarmalarını önle. Fitnecilikte ısrarlı olurlar ve uslanmazlarsa onları bana geri gönder"[355]. Kûfeliler Şam'a vardıklarında Muâviye, burada bulunan Meryem Kilisesi'ni onlara tahsis ettiği gibi, halifenin emriyle daha önce almakta oldukları maaşlarını burada da onlara vermeye devam etti. Hatta sabah ve akşam yemeklerini onlarla birlikte yiyerek kendilerine özel misafir muamelesi yaptı[356]. Ayrıca Kûfelilere sık sık tavsiyelerde bulunmak sûretiyle elde ettikleri nimetlere şükretmelerini ve fitneden kaçınmalarını istedi. Ayrıca "Eğer bu huyunuzdan vazgeçmezseniz Cenab-ı Hakk size kötü davranacak kimseleri başınıza musallat eder ve onlar hiçbir zaman size sabırlı davranmazlar" diyerek onları tehdit etti. Bu sözleri duyunca, hepsi birden onun üzerine yürüdüler ve saçını başını yolmaya başladılar. Vali onlara buranın Kûfe olmadığını, şayet Şamlıların bu durumu görürlerse kendilerini yaşatmayacaklarını söylemesi üzerine onu bıraktılar. Muâviye sonunda onları ıslah edemeyeceğini anlayınca, halifenin bilgisi dahilinde onları Kûfe'ye geri gönderdi. Şehre dönen sürgünler, eski bozgunculuklarını sürdürünce Sa'îd tekrar halifeye şikâyette bulundu. Kûfeliler, daha sonra Hz. Osman'ın emriyle Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'in yanına sürüldüler[357]. Abdurrahman b. Hâlid onlara Muâviye gibi nazik davranmadı. Nereye giderse onları da yanına alıyor, kendisi atına binmiş olarak giderken onları yaya götürüyordu. Sonunda Kûfeliler uslandıklarını söyleyerek, ondan kendisini serbest bırakmasını istediler. Abdurrahman da bu talebi olumlu karşıladı. Elebaşları olan Eşter, Medîne'ye giderek Hıms'a dönmek istediğini bildirince, halifenin muvafakatıyla Abdurrahman'ın yanına döndü. Hem halifeyi, hem Sa'îd'I,

---

354. Taberî, *Târîh,* IV, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* II, 364; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber,* II.c, 2.ks., s. 140.
355. Taberî, *Târîh,* IV, 319.
356. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70.
357. İbn Âsem, *Futûh,* I, 386.

hem de Muâviye'yi zor duruma sokan ve sürgün edilen Kûfeliler şunlardır: Mâlik b. Haris (Eşter), Sâbit b. Kays, Kumeyl b. Ziyad, Yezîd b. Sühan ve kardeşi Sa'sa' b. Sühan, Cündeb b. Züheyr, Cündeb b. Kâ'b el-Ezdî, Urve b. Ca'd, Amr b. el-Henik ve İbn Kevvâ[358].

Kûfe'den Şam'a sürgün edilenler başlığı altında incelediğimiz bu kısımda, Muâviye'nin, sürgün edilen şahıslardan biri olan İbn Kevvâ ile yaptığı görüşmesinden bahsetmek istiyoruz. Burada geçen ifadeler, araştırmamız içinde olan eyâlet halkları hakkında bize önemli bilgiler verecek ve o insanların psikolojik durumları ile ilgili ip uçları elde ederek, olayları daha iyi değerlendirmemize imkân sağlayacaktır. Muâviye, yanında kaldıkları bir sürede Kûfeli asilerin en aklı başında olanı İbn Kevvâ'yı çağırarak ona kendisi hakkında ne düşündüğünü sormuştu. İbn Kevvâ da ona, "Sen iyiliksever, idaresi iyi, güzel düşünceli, saldırgan olmayan, halim selim bir adamsın" cevabını verdi. Bu sefer Muâviye vilâyetlerde meydana gelen olaylardan ve vilâyet halklarının durumlarından bahsetmesini istedi. İbn Kevvâ da şöyle bir cevap verdi: "Medîne halkı kötülükten en çok kaçınan, fakat bir türlü kötülüğün üstesinden gelemeyen kimselerdir. Kûfeliler sizinle birlikte gelirler, fakat darmadağın dönerler. Mısırlılar, insanlar arasında şerefe en meyyal olan ve en çok pişman olan kimselerdir. Şamlılara gelince, onlar, insanlar arasında yöneticilerine ve kendilerine nasihat edenlere çok itaat eden ve saptıranlara karşı çıkan kimselerdir"[359].

Gerçekten de samimi olarak yapılan bu itiraf, Hz. Osman döneminde meydana gelen karışıklıklarda, muhtelif vilâyet halklarının rollerini ve olaylara iştirâklarindeki paylarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hz. Osman'ın fitneyi önleme niyetiyle ortaya koyduğu sürgün metodunun başarılı neticeler verdiğini söylemek pek mümkün değildir. Kûfe'den Şam'a, oradan da Abdurrahman b. Hâlid'in yanına gönderilen bozguncular, belki kısa bir dönem karışıklık çıkarmaktan men edilmişlerdi. Ancak bunlar daha sonra serbest kaldıklarında, eski hareketlerini devam ettirerek eyâletlerdeki isyan hareketleri-

---

358. Taberî, *Târîh*, IV, 321-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 71-72.
359. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 72.

nin tetikleyicileri olmuşlar, sadece kendi şehirleriyle yetinmeyip başta Basra olmak üzere, isyanın diğer vilâyetlere de yayılması için gayret göstermişlerdir.

2. Eyâletlere Müfettiş Gönderilmesi ve Valilerle Toplantı Yapılması

Merkezden uzak şehirlerde meydana gelen olayların haberleri Medîne'ye gelmeye başladı. İdareye karşı ayaklanmaya çağıran mektuplar şehirden şehire yayılıyordu. Nihayet Medîne halkına da mektuplar geldi[360]. Bunun üzerine Medîneliler Hz. Osman'a giderek durumu haber verdiler. Halife onlara kendisine herhangi olumsuz bir haber gelmediğini söyledi. Bunun üzerine şehir halkı ellerine geçen mektupları gösterdiler. Halife, "Sizler mü'minlerin seçkinlerisiniz, bana yol gösteriniz, ona göre hareket edeyim" diye onlardan yardım istedi. Medîneliler ona, güvendiği bazı şahısları olayları incelemek ve teftiş etmek üzere vilâyetlere göndermesini söylediler. Teklif doğrultusunda Hz. Osman, Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye, Üsame b. Zeyd'i Basra'ya, Abdullah b. Ömer'i Şam'a ve Ammâr b. Yâsir'i Mısır'a gönderdi. Müfettişler Ammâr hariç geri döndüler ve "Biz buralarda hoşumuza gitmeyen bir şey görmediğimiz gibi, oradaki Müslümanların ileri gelenlerinin ve avamın hoşuna gitmeyen bir şey tesbit etmedik" dediler. Ammâr geri dönmeyince, Müslümanlar onun hakkında endişeye kapıldılar. Bu arada Mısır valisi Abdullah b. Sa'd tarafından gönderilen bir mektup halifeye ulaştı. Vali mektubunda, Ammâr'ın Abdullah b. Sevda, Hâlid b. Mülcem, Sevdan b. Hımran ve Kinâne b. Bişr gibi bozguncu insanlarla beraber olduğunu ve onlar tarafından kandırıldığını bildiriyordu. Şehirde yaşayanların bu kişilere iştirâk etmediklerini, şayet halife müsaade ederse diğer insanlar onlara katılmadan Ammâr'ı ve yanındakileri öldüreceğini söylüyordu. Fakat halife cevabî mektubunda valiyi böyle bir işe girişmekten men etti[361]. İslâm tarihi kaynaklarında Ammâr'ın, halifeye Mısır valisi hakkında nasıl bir ra-

---

360. Taberî, *Târîh,* IV, 341.
361. Taberî, Târîh, IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78.

por verdiği hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ammâr'ın vali ile tartıştığı[362] dikkate alınırsa, söz konusu raporun müsbet olmaması ihtimali kuvvetlidir.

Vilâyetlere gönderilen müfettişler gittikleri yerlerde herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmadıklarını bildirmişlerdi. Verilen olumlu raporlara rağmen devlet içindeki huzursuzluk halâ devam ediyordu. Bunun üzerine Müslümanlardan bir cemaat toplanıp Hz. Osman'ın uygulamaları hakkında görüşmeler yapmak üzere Âmir b. Abdullah et-Temimî'yi halifeye elçi olarak gönderdiler. Bu zat Hz. Osman'a geldiğinde Müslümanlar'ın bazı uygulamalardan rahatsız olduğunu, bu nedenle halkı memnun etmeyen icraatından vazgeçmesi tavsiyesinde bulundu[363]. Yine devletin içine düştüğü bu durumdan endişe duyan bazı Müslümanlar, sahâbenin ileri gelenlerinden olan Hz. Ali'den, halifeye bazı tavsiyelerde bulunmasını istediler. Hz. Ali, halifenin yanına giderek uygulamalarında dikkatli olmasını istedi. Bunun üzerine Hz. Osman "Sen benim yerimde olsaydın, ben sana böyle bir serzenişte bulunmaz, seni kınamazdım. Muğîre'yi Ömer tayin etmişti. Ben İbn Âmir'i vali tayin ettim diye, niye beni kınıyorsun?" dediğinde Hz. Ali, "Ömer valilerini sürekli kontrol altında tutar, hata yaptıklarında onları en ağır şekilde cezalandırırdı. Fakat sen bunu yapmıyorsun. Akrabalarına da yumuşak davranıyorsun" cevabını verdi. Halife, Muâviye'nin Hz. Ömer tarafından tayin edildiğini, kendisinin de onu görevde tuttuğunu söyleyince, Hz. Ali de "Muâviye'nin, Hz. Ömer'in kölesi Yerfe'den daha çok Ömer'den korktuğunu bilmiyor musun? Fakat Muâviye bugün sana danışmadan bir sürü şeyler çeviriyor, ve 'Osman böyle emretti' diye konuşup dururken sen onu engellemiyorsun"[364] şeklinde mukabele etti.

Bu konuşma yapıldıktan sonra Hz. Osman mescide giderek halka şöyle hitap etti: "Allah'a yemin olsun ki, İbn Hattâb'ı kınamadığınız hususlarda beni kınıyorsunuz. O size ayağıyla tekme vurur, eliyle tokat atar ve diliyle gerekeni söylerdi de, siz sesinizi çıkarmazdınız. Ama

---

362. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* II, 434.
363. Taberî, *Târîh,* IV, 333.
364. Taberî, *Târîh,* IV, 336-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 169.

ben yumuşak davrandım. Elimi ve dilimi sizden uzak tuttum. Allah'a yemin olsun ki, taraftarlarımın sayısı sizden daha çoktur. Adamlarımı çağırırsam onlar hemen gelirler. Bu nedenle bana dil uzatmayın ve valilerimi ta'n etmeyin"[365].

Hz. Osman'ın burada kullanmış olduğu "Benim taraftarlarım sizlerden daha çoktur" ifadesi dikkat çekicidir. Halife burada kendisine bağlı bir topluluktan bahsederken, fiilen bir bölünmüşlüğü kabul ediyordu. Bu bölünmede Ümeyyeoğulları taraftarları ve diğerleri şeklinde ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla bu dönemin Emevî saltanatına zemin oluşturması bakımından etkisi büyüktür. Zira Hz. Osman'ın halifelik yaptığı süreç, Kureyş'e dayalı idarî va siyasî bir yapıdan daha özele giderek, hanedan karakterli bir yapıya geçişe zeminini hazırlamıştır[366].

Hem Âmir b. Abdullah et-Temimî, hem de Hz. Ali'nin ikazlarını alan halife valileriyle görüşme ve onlarla istişarede bulunma ihtiyacı duydu. Bunun üzerine (34/654) yılındaki hac mevsiminde bütün valilerini toplantıya çağırdı. Hz. Osman bu toplantıda idareciler hakkındaki şikâyetleri dinleyecek ve sorumlu olanları cezalandıracaktı. En önemlisi devam eden iç karışıklıkların ortadan kaldırılması için valilerle istişare yapılacaktı[367].

Halifenin çağrısını müteakip Muâviye, Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Âmir ve Sa'îd b. el-Âs geldiler. Toplantıda sabık Mısır valisi Amr b. el-Âs da bulunuyordu. Hz. Osman onlara, "Her adamın vezirleri ve nasihat eden adamları vardır. Sizler de benim vezirlerim, öğüt verenlerimsiniz; akrabalarım içinde de en güvenilir olanlarısınız. Durumu biliyorsunuz, bu konudaki görüşlerinizi bildiriniz" dedi. İbn Âmir, halifeye insanların cihad ile meşgul edilmesi gerektiğini, bu sayede onların fitne ile uğraşmaya imkân bulamayacaklarını söyledi. Sa'îd b. el-Âs ise daha sert bir tedbir teklif etti. Ona göre devlet içinde karışıklık çıkaranlar zorla susturulmalı, isyan liderleri ortadan kaldırılmalıydı. Hz. Osman, Sa'îd'in bu teklifinin uygun olduğunu, fakat böyle bir davranışın karışıklığı daha da artıracağını söyledi. Muâviye ise, her va-

---

365. İbn Kuteybe, *el-İmâme* I, 132; Taberî, Târîh, IV, 338-339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 163.
366. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 113.
367. Taberî, *Târîh,* IV, 333.

linin kendi bölgesindeki karışıklığı kendi metotlarıyla halletmesi gerektiğini söyledi. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, meydana gelen fitneyi ekonomik kaynaklı gördüğünü, bu nedenle mal verilerek insanların fitneden uzaklaştırılabileceğini ifade etti. Toplantıya hariçten katılan Amr b. el-Âs da halifeye ya görevini bırakmasını, ya da şiddetle olayların üstüne gitmesini söyledi. Valilerin fitnenin önlenmesi hususunda ileri sürdüğü teklifler, problemlere kesin çözüm bulma gayretinden ziyade muhaliflerin nasıl etkisiz hale getirileceği üzerinde yoğunlaşıyordu. Anlaşılan valiler devletin düzeninin sağlanmasından ziyade, öncelikle kendi makamlarını korumayı düşünüyorlardı[368]. Toplantı sonunda kesin bir karar alınamadı. Sadece Abdullah b. Sa'd'ın görüşü gereğince muhaliflere mal dağıtılması kararı alınarak valiler görev yerlerine döndüler[369].

34/654 yılında yapılan valiler toplantısından sonra, Hz. Osman idaresinin ağır prestij kaybına uğramasına sebep olan olay meydana geldi: Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs, vali toplantısına gelirken adamlarıyla birlikte şehirden ayrılmış ve şehrin ileri gelenlerini muhtelif yerlere sefere göndermişti. Kûfe'de kimse kalmayınca sürekli olarak diğer şehirlerdeki yönetim muhalifleriyle haberleşen Yezîd b. Kays, Abdurrahman b. Hâlid'in yanında kalan Mâlik Eşter'i Kûfe'ye çağırdı. Eşter şehre geldi ve Kûfe mescidinde halka şöyle hitap etti: "Ben Osman'ın yanından geliyorum. Valimiz Sa'îd, bizlere verilen maaşların eksiltilmesi, elde ettiğiniz ganimetlerin sizden alınıp Kureyş'e verilmesi hususunda halifeyle görüşüyordu". Yezîd b. Kays da Sa'îd'i engellemek isteyenlerin kendisine katılmasını istedi. Bunun üzerine şehir halkının bir kısmı ona iştirâk ettiler, ama çoğunluk uymadı. Yezîd, yanındakilerle birlikte Kadisiye yakınında bulunan Cera' mevkiine geldi. Vali Sa'îd ise halifeyle yapmış olduğu toplantıdan dönüyordu. İki grup karşılaştıklarında Kûfeliler, Sa'îd'i istemediklerini bildirdiler. Hatta Yezîd, işi daha da ileri götürerek valinin kölesini katletti. Oradan ileri gidemeyen Sa'îd, adamlarıyla birlikte Medîne'ye dönerek durumu halifeye aktardı. Çaresiz kalan Hz. Osman, Basra valisi iken görevden aldığı Ebû Mûsâ'yı, Kûfeli-

368. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 111.

369. Taberî, *Târîh,* IV, 334-335; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb* II, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 167.

lerin isteğiyle bu şehre vali tayin etmek zorunda kaldı[370]. Bu olay, Hz. Osman idaresinin o güne kadar aldığı en büyük siyasî yara oldu. Halife asilerin arzusuyla Ebû Mûsâ'yı Kûfe'ye tayin ederek şehri geçici bir süre teskin edebildi. Fakat bu çözüm aynı zamanda onun siyasî otoritesinin bitmesinin resmen ilanı anlamına geliyordu[371].

Hz. Osman dahilî karışıklıkların artarak devam ettiğini görünce valilerini tekrar toplama gereği duydu. 35/655 yılında tertip edilen ikinci toplantıda halife yine valileriyle görüştü. İdareciler önceki toplantıda söylediklerini tekrar ettikleri için kesin bir karara varılamadan toplantı sona erdi[372]. Bu ikinci toplantıdan sonra Muâviye, "Bu insanlar sana isyan edecekler ve sen de onlara mukavemet edemeyeceksin. Gel seni itaatkâr bir halkı olan Suriye'ye götüreyim" diyerek halifeyi yanında götürmek istedi. Hz. Osman asla böyle bir şey yapamayacağını, Rasûlullah'a (s.a.v.) komşu olmayı hiçbir şeye değişmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Muâviye, halifeye kendisini koruyacak asker verme teklifinde bulundu. Hz. Osman, "Ben Rasûlullah'ın komşularını sıkıntıya sokmak istemem" cevabıyla bunu da reddetti. Muâviye, Hz. Osman'a "Vallahi tuzağa düşürülecek ve suikasde uğrayacaksın" dediğinde halife, "Allah bana yeter. O ne güzel vekildir" cevabını verdi[373]. Muâviye ile Hz. Osman arasında geçen bu konuşmaya dikkat çekmemiz gerekmektedir. Evvelâ, devlet başkanı olan Hz. Osman'ın kendi valilerinden birisinin himayesine girmesi mümkün değildir. O zaman halifelik makamı merkez olmaktan çıkıp, ektinliğini kaybederek bir valinin kontrolüne girmiş olacaktı. Bu nedenle halifenin böyle bir teklifi kabul etmemesi yerinde bir davranıştır. Buna karşılık Muâviye'nin halifeyi Şam'a götürmek isteyişinin başka sebepleri olmalıdır. Acaba o, bu teklifiyle sadece halifenin can güvenliğini mi düşünüyordu? Yoksa iyice yaşlanmış olan Hz. Osman'ı kendi himayesine alarak ona halef olmak mı istiyordu? Muhtemelen Muâviye bu tavırlarında halifenin sağ-

---

370. Taberî, *Târîh,* IV, 332-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.
371. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 112.
372. Taberî, *Târîh,* IV, 342-343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78.
373. Taberî, *Târîh,* IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 435; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 169.

lığından çok, kendisinin ve Benî Ümeyye'nin elde etmiş olduğu mevkinin güvencede olmasını hedefliyordu[374].

Halifeyi Şam'a götürmeye razı edemeyen Muâviye, Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de hazır bulunduğu Muhâcirûnun yanına giderek tehdit kokan şu sözlerle onları uyardı: "Ey sahâbe topluluğu! Bu ihtiyar hakkında size hayır tavsiye ederim. Eğer o sizin aranızda öldürülürse, Allah'a yemin olsun ki, burayı size karşı atlılarla doldururum."[375] "Şayet sizden ona bir zarar gelirse, sonuçta bu durum sizin için bir felâket olur". Bu sözler ashâbı rencide etti. Hz. Ali, Muâviye'ye karşı çıkarak onunla tartıştı. Hz. Zübeyr de, bu sözlerden endişe duyduğunu ifade etti[376]. Muâviye'nin, ashâbın ileri gelenlerine karşı sarfettiği bu sözler, onun daha o zamandan kendisini halifenin hamisi ilan ettiğini gösterir. Onun bu tehdidi, Şam'ın hilâfet merkezi olan Medîne'ye karşı ağırlığını hissettirmeye başladığına da işaret eder. Bu andan itibaren başta Muâviye olmak üzere Ümeyyeoğulları, doğması muhtemel bir idarî boşluğu doldurmaya hazır duruma gelmişlerdir[377].

C. İDAREYE KARŞI İSYANIN BAŞLAMASI VE HALİFENİN ŞEHİD EDİLMESİ

Eyâletlerde meydana gelen karışıklıklar artarak devam ediyor, şehirlere gönderilen müfettişlerin olumlu raporlarına rağmen, devlet içindeki huzursuzluklar sürüyordu. Olaylar o derece ileri gitti ki, daha önce belirtildiği gibi, Kûfeliler ayaklanıp başlarındaki valiyi şehirden uzaklaştırarak onun yerine istedikleri bir şahsı tayin ettirdiler. Karışıklıklar sadece bu şehirle sınırlı değildi. Diğer eyaletlerde bulunan bozguncular, birbirleriyle mektuplaşıyor ve bir isyan için hazırlık yapıyorlardı[378].

---

374. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 115.
375. İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere,* III, 1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 33.
376. Taberî, *Târîh,* IV, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79.
377. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 115.
378. Taberî, *Târîh,* IV, 348-349; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 352-353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79-80.

Kûfe'den sonra ikinci hadise Mısır'da ortaya çıktı. Zaten 27/647 yılında Amr b. el-Âs'ın azlinden itibaren, bu eyâlet de idare aleyhindeki faaliyet merkezlerinden biri haline gelmişti. Mısır'da bulunan Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe, halkı Hz. Osman aleyhine kışkırtıyorlardı[379]. Neticede Mısırlılar valileri olan Abdullah b. Sa'd'ı şikâyet etmek üzere Medîne'ye geldiler. Halife gelenleri dinledikten sonra hareketlerine dikkat etmesi hususunda Abdullah'a bir uyarı mektubu göndereceğini va'd etti. Abdullah aldığı mektuptaki emirlere uymadığı gibi, kendisini şikâyete gidenlerden birisini döverek öldürdü[380]. Bu hareket Mısır'daki muhaliflerin isyana teşebbüs etmeleri için bir bahane oldu. Mısırlılar beş yüz veya bin kişilik[381] bir toplulukla Medîne'ye doğru tekrar yola çıktılar. Başlarında Kinâne b. Bişr, Sevdan b. Hımran, Kuteyre b. Fulan ve Gafikî b. Harb bulunuyordu[382].

Mısırlılarla mektuplaşan Kûfe ve Basralılar da Şevvâl 35/Nisan 656'da Medîne'ye hareket ettiler. Kûfe liderleri Zeyd b. Sühan, Eşter en-Nehaî, Ziyad b. Hadr ve Abdullah el-Âsım idiler. Basralılar ise Hukeym b. Cebele, Bişr b. Şureyh, İbnü'l-Muhris ve Hurkus b. Züheyr başkanlığında yola çıktılar[383]. Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelenler hacca gideceklerini söylüyorlardı. Fakat onlar bunun yerine Medîne'ye yakın yerlere gelip konakladılar. Basralılar Zü-Hubş, Kûfeliler el-Avas', Mısırlılar da Zü'l-Merve'ye karargâh kurdular. Onlardan bir grup halifeyle görüşmek ve şikâyetlerini bildirmek üzere başkent merkezine geldiler. Bu arada Mısırlılar Hz. Ali, Kûfeliler Hz. Zübeyr ve Basralılar Hz. Talha'ya ayrı ayrı heyetler göndererek, onların her birine, kendilerini hilâfette görmek istediklerini söylediler. "Eğer biz sana biat edip de diğerlerini yalanlarsak, onların cemaatlarini dağıtıp geldikleri yere geri göndeririz." diyerek, ümmeti birbirine düşürecek teklifler getirdiler.

---

379. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 160.
380. Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 174; Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* s. 44.
381. Suyûtî, Mısırlıların yedi yüz kişi olduklarını bildiriyor. *Târîhu'l-Hulefâ.* s. 174.
382. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79-80.
383. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 71; Taberî, *Târîh,* IV, 349; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II; 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80.

Fakat her üç şahıs da bunları şiddetle reddetti[384]. Hz. Ali, asilere niçin Medîne'ye geldiklerini sorduğunda, Mısırlılar, Medîne'ye gelmeleri için kendisinden mektup aldıklarını söyleyince Hz. Ali yemin ederek böyle bir mektup yazmadığını söyledi[385]. Anlaşılan devlet içerisinde karışıklık meydana getirmek isteyen bazı kimseler vilâyetlerdeki bozguncuları Medîne'ye toplamak için başta Hz. Ali olmak üzere sahâbenin ileri gelenleri adına çağrı mektupları gönderiyorlardı. Bu mektuplara dayanarak Basra, Kûfe ve Mısır'dan gelen iyi niyetli birçok insan da, farkında olmadan isyancıların politikasına alet olmuştu.

Hz. Osman devlet için büyük bir tehlike oluşturan vilâyetlerden gelen asileri Medîne'den uzaklaştırmak istedi. Ancak güçlü bir devletin başında olmakla birlikte halife, isyankâr toplulukla anlaşma yapmaktan başka da çare bulamadı[386]. Bu nedenle halife, Hz. Ali'den isyancıları uzaklaştırmasını istedi[387]. Hz. Ali ne karşılığında onları geri göndereceğini sorduğunda, Hz. Osman her türlü yetkiyi kendisine verdiğini söyledi. Hz. Ali, "Ben sana defalarca gelip birçok şeyler söyledim, sana tavsiyede bulundum, fakat ben gittikten sonra sen yine bildiğini okudun. Bu gün meydana gelen olaylar İbn Âmir'in, Muâviye'nin, Abdullah b. Sa'd'ın yaptıklarının meyvesidir. Sen bu adamlara uydun da, bana uymadın" serzenişinde bulununca, halife bu defa kendisinin kararına uyacağını vadetti[388].

Hz. Ali ashâbın ileri gelenleriyle birlikte isyancıların yanına gitti. Emevîlerden Mervân ile sabık Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs da onlarla beraberdi[389]. Mısırlıların istekleri doğrultusunda Abdullah b. Sa'd azledi-

---

384. Taberî, *Târîh,* IV, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 439.
385. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 195.
386. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 114.
387. Taberî, *Târîh,* IV, 358, Bu konuda halifenin Muhammed b. Mesleme'ye ricada bulunduğu şeklinde de bir rivayet vardır. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 65. Başka bir rivayette de, Hz. Ali ve Muhammed b. Mesleme isyancılarla birlikte görüşmüşlerdir. Taberî, *Târîh,* IV, 373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84-85; Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,* s. 114. Rivayetler birleştirildiğinde yapılan görüşmelerde her ikisinin de hazır bulunduğunu söylemek mümkündür.
388. Taberî, *Târîh,* IV, 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82-83.
389. Taberî, *Târîh,* IV, 360.

lip yerine Muhammed b. Ebî Bekir vali tayin edildi[390]. Hedeflerine ulaşan Mısırlılar yeni valileriyle geri döndüler. Aynı şekilde Kûfe ve Basralılar da şehirlerine doğru yola çıktılar[391].

Mısırlılar Medîne'den üç günlük bir mesafe uzaklaştıkları sırada, yanlarından siyahî bir kölenin geçtiğini görünce onu yakaladılar. Köle ilk önce kendisinin Hz. Osman'ın, sonra da Mervân'ın kölesi olduğunu söyledi; nereye gittiği sorulunca da, Mısır valisine cevabını verdi. Üzeri arandığında kırbasının içinden Abdullah b. Sa'd'a gönderilen bir mektup çıktı. Mektupta valiye, görevine devam etmesi, Medîne'den gelenlerin başta Muhammed b. Ebî Bekir olmak üzere öldürülmeleri, bazılarının da hapsedilmeleri isteniyordu[392]. Bunun üzerine Mısırlılar kızgın bir şekilde geri döndüler[393].

Mısırlılar tekrar Medîne'ye geldiklerinde halifenin evini kuşattılar. Bu arada Kûfe ve Basralılar da dönmüşlerdi[394]. Hz. Ali, Mısırlılara niçin geri döndüklerini sorduğunda "Bizim vali tarafından öldürülmemizi emreden mektup taşıyan birini yakaladık" dediler. Bu defa Basra ve Kûfelilere dönerek "Ey Kûfe ve Basralılar! O kadar uzaklaştıktan sonra siz niçin geldiniz" dediğinde, onlar da asıl niyetlerinin halifeyi azletmek olduğunu söylediler[395]. Mektup olayı kısa sürede Medîne'de duyuldu. Hz. Ali ile Muhammed b. Mesleme, halifeye giderek meseleyi haber verdiler. Halife yemin ederek böyle bir mektup yazmadığını ve olaydan da hiç haberinin olmadığını söyledi[396]. Hz. Osman, mektup hakkında bilgisinin olmadığını söyleyince, asiler "Nasıl olur da birisi kalkar ve senin köleni senin zekât mallarından bir deve üzerine bindirip bir mektup verir ve mektubu senin mührünle mühürleyip valine gönderirken senin haberin olmaz. Sen ya gerçekten doğru söylü-

390. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* V, 67.
391. Taberî, *Târîh,* IV, 359; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 353; İbn Hibbân, *es-Sîre,* s. 512-513; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 174.
392. İbn Âsem, *Futûh,* I, 411; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 258.
393. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 175; Taberî, *Târîh,* IV, 374; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 175.
394. İbn Sa'd, *et-Tabakât* III, 65; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 353.
395. Taberî, *Târîh,* IV, 351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80.
396. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 65; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif* s. 84, *el- İmâme,* I, 42; İbn Hibbân, *es-Sîre,* s. 515; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 175.

yorsun, ya da yalan. Şayet yalan söylüyorsan, haksız yere bizim öldürülmemizi emrettiğin için görevden ayrılman gerekir. Şayet doğru söylüyorsan, zaaf göstermenden ve böyle işler çevirenlere karşı gaflet içinde olmandan dolayı istifa etmen gerekir" diyerek Hz. Osman'dan halifeliği bırakmasını istediler.[397] Hz. Osman Allah'ın kendisine giydirdiği bu elbiseyi kesinlikle çıkarmayacağını bildirince, muhasaracılar halife görevi bırakmadıkça veya onu öldürmedikçe Medîne'yi terk etmeyeceklerini söylediler. Buna karşılık Hz. Osman da onlara, halifeliği terk etmektense, ölümü tercih edebileceği cevabını verdi[398].

Hz. Osman'ın mektup olayıyla bir ilişkisinin olmadığı ortaya çıkınca, bu işi Mervân'ın yapmış olabileceği söylentisi yayıldı[399]. Bunun üzerine asiler, halifeden Mervân'ı kendilerine teslim etmesini istediler. Fakat Hz. Osman öldürülmesinden çekindiği için bu isteği reddetti[400]. Halife bu konuda haklıydı. Mervân'ı onlara vermek, muhakemesiz olarak öldürülmesi demekti. Çünkü ihtilâl zamanında hiç kimsenin aklına onu muhakeme etmek gelmezdi[401].

Mısırlıların geri dönmelerine sebep olan mektup meselesi ve bu olayın sonucunda gelişen olaylarda kapalı ve izaha muhtaç bazı kısımlar vardır. İbn Hacer, *Metâlibu'l-Âliye*'sinde bu hususu şöyle izah etmektedir:

Mısırlılar Medîne'den memleketlerine dönerken yanlarına bir adam geldi. Bu adam tekrar tekrar onların yanından geçiyor, geçerken de Mısırlılara küfrediyordu. Bunun üzerine onu yakalayıp üzerindeki mektubu ortaya çıkardılar[402]. Gizli mektup götüren bir kişinin bu şekilde hareket etmesi pek makul değildir. Bu davranışıyla onun niye-

---

397. Taberî, *Târîh,* IV, 375-376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85, İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 259-260.
398. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* V, 90; Taberî, *Târîh*, IV, 376-377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.
399. Taberî, *Târîh,* IV, 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.
400. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 177; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 175-176.
401. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ,* II, 200. Hz. Osman şehid edildikten sonra, Hz. Talha "Eğer halife Mervân'ı teslim etseydi öldürülmeyecekti" dediğinde, Hz. Ali ona "Eğer Mervân onlara verilseydi, mahkemesiz öldürülecekti" cevabını vermiştir. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45.
402. İbn Hacer, *Metâlibu'l-Aliyye,* Kuveyt 1973, IV, 284.

ti fark edilmeden oradan geçmek değil, bilakis kendisini ele vermektir. Bu tutumuyla o, sanki "Bana bakınız, beni tanıyınız ve yanımda ne olduğunu öğreniniz" diyordu. Neticede onun isteği gerçekleşti ve ne niyetle görevlendirildiği ortaya çıktı[403]. Bu davranışı kesinlikle bir elçinin yapacağı bir hareket değildir. Muhtemelen bu iş, Hz. Osman'ın azledilmesini veya ortadan kaldırılmasını hedef alan ve önceden hazırlanmış olan bir komplodur[404]. Mısırlıların geri dönmesiyle birlikte, Kûfe ve Basralıların da üç gün sonra hiç bir sebep yokken geri dönmeleri de bu işin önceden plânlandığını gösterir[405].

Mısırlıların, şehirlerine vardıklarında vali tarafından öldürülmelerini emreden mektubu yazanın Hz. Osman olmadığı kesindir. Çünkü o, isyancıların zor kullanılarak dağıtılmasını tavsiye eden arkadaşlarına, "*Kim ki bir canı, can mukabilinde veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaktan dolayı olmayarak bir cana kıyarsa, o bütün insanları öldürmüş gibi olur*"[406] âyetiyle cevap vererek asla böyle bir şey yapmayacağını söylemiştir. İnsanların öldürülmesi hususunda bu şekilde düşünen Hz. Osman'ın, asilerin öldürülmeleri için valisine mektup yazmış olması düşünülemez[407].

Mısırlıların geri dönmesini sağlayan mektubu Hz. Osman'ın yazmadığı ortaya çıkınca, bu işi halifenin kâtibi Mervân'ın yapmış olabileceği söylenmiştir[408]. Ancak mektubun Mervân tarafından yazılmış olduğu da tartışılabilir. Çünkü Mervân bu işi gerçekleştirecek olursa, sonuçta ilk şüphelenilecek kişinin kendisi olacağını bilecek kadar akıllı bir kişiydi. O halde olay, Hz. Osman'ın ve onun şahsında devlete yöneltilmiş ve ince bir şekilde planlanmış bir komplo gibi görünmektedir[409].

Kuşatmanın on sekizinci günü, isyancılar halifenin suyunu kestiler[410]. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr

---

403. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 154-155.
404. Hizmetli, s. 155.
405. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, s. 38.
406. Mâide, 5/32.
407. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, s. 40-41.
408. Taberî, *Târîh*, IV, 374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 186.
409. Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, .s. 156.
410. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V, 68.

ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinden yardım istedi. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımı ve Ebû Süfyân'ın kızı olan Ümmü Habîbe erzak yüklü bir katırı halifenin evine götürmeye teşebbüs ettiğinde asiler buna izin vermedikleri gibi, onu hırpaladılar ve evine götürüp kapattılar[411].

Hz. Osman, kuşatma sırasında isyancılarla yaptığı görüşmede onlara, Medîne'den gitmelerini yoksa başlarına bela gelebileceği tehdidinde bulundu. İsyancılar onun sözlerini duyunca üzerine yürüdüler ve bayıltıncaya kadar dövdüler. Baygın bir şekilde evine götürülülen halifeyi Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ziyarete geldiğinde, Emevîlerin sözlü saldırılarına muhatap oldular. Halifenin yanında bulunan Benî Ümeyyeliler, -başta Mervân olmak üzere- Hz. Ali'ye "Bizi helâk ettin. Bu tuzakları bize sen hazırladın. Vallahi ulaşmak istediğin hedefe vardığında, bu dünyayı senin başına yıkacağız" tehdidinde bulundular. Hz. Ali, yapılan bu ithamlardan oldukça rahatsız olarak oradan ayrıldı[412]. Benî Ümeyyelilerin Hz. Ali'ye söyledikleri bu sözler mutlaka art niyet taşıyordu. Çünkü Hz. Ali, o zamana kadar kendisine yapılan teşvik ve tahriklere rağmen halife aleyhine hiçbir harekette bulunmamıştı. Kendisini halife yapmak isteyen isyancı Mısırlılara yüz vermemiş, üstelik onları memleketlerine göndererek halifeye karşı bir davranışa girmelerini önlemişti. Yine o, muhasara altına alındığı zaman halifeyi korumaları için oğullarını görevlendirmişti. Zaten Hz. Osman da hiçbir zaman Hz. Ali'nin hilâfete göz diktiği ve kendi aleyhine çalıştığı şeklinde hiçbir söz söylememiştir. Bütün bunları Ümeyyeoğulları da biliyorlardı; buna rağmen Hz. Ali'yi olanların sorumlusu olarak kabul etmek istiyorlardı. Onların böyle davranmalarının sebebi belki şöyle izah edilebilir: Şayet Hz. Osman ölür veya öldürülürse, onun yerine geçecek kişi büyük ihtimalle Hz. Ali olacaktı. Öyleyse halifeliğin en kuvvetli adayı yıpratılmalı ve birtakım şâibelerle töhmet altında bırakılmalıydı. Bu amaçla Ümeyyeoğulları, halifenin başına gelenlerin sorumlusu olarak Hz. Ali'yi göstermek istiyorlardı[413]. Muğîre b. Şu'be'nin, halifenin öldürülmesinden kısa bir süre önce Hz. Ali'ye gelerek, "Sen Me-

---

411. Taberî, *Târîh,* IV, 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 87.
412. Taberî, *Târîh,* IV, 364-365.
413. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* V, 99; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* s. 242.

dîne'den çık, başka yerlere git. Şayet o sen burada iken öldürülürse, bunu senden bilecekler"[414] demesi, Emevîlerin Hz. Ali hakkında oluşturmuş oldukları menfî propagandanın, Medîne içinde ne kadar tesirli olduğunu gösterir.

Hz. Ali halifeye giderek sık sık nasihatte bulunur ve hareketlerinde dikkatli olmasını isterdi. Fakat onun tavsiyeleri kabul görmekle birlikte uygulamaya konulmaz, Ümeyyeoğulları'nın, özellikle de Mervân'ın dedikleri icraya geçirilirdi. Bir gün Mervân, halifenin evini kuşatmış olanlara hakaret etti ve "Çıkınız, gidiniz. Allah'a yemin ederim ki bize saldıracak olursanız, bizden hoşlanmayacağınız şeyler görürsünüz. Vallahi biz şu anda elimizde bulundurduğumuz idareyi kimseye kaptırmayacağız" şeklinde sözler söyledi[415]. Asileri tahrik edici mahiyette olan bu sözler Hz. Ali'ye ulaşınca, "Ey Allah'ın kulları! Görüyorsunuz, ben evimde oturup bu işlerden uzak kaldığım zaman halife gelir 'Beni yalnız bıraktın, terk ettin. Nerede akrabalığımız, hani hukukumuz?' der. Ben onun işleriyle ilgilenip ona tavsiyelerde bulunduğum zaman, Mervân gelir, onunla oynar ve onu istediği yola çevirir" şeklinde şikâyette bulundu[416]. Hz. Ali daha sonra halifenin yanına giderek Mervân'ın yaptıklarını ona anlattı. "Mervân'ın yaptıklarından razı olan sen değil misin? Seni yanlış tarafa yönelten o değil mi? Vallahi Mervân, hiçbir konuda görüşüne uyulacak adam değildir. Ben, onun seni bir o tarafa, bir bu tarafa çekip durduğunu görüyorum. Bu sözlerimden sonra sana bir daha hiçbir tavsiyede bulunmayacağım" diyerek halifenin yanından ayrıldı[417]. Gerçekten de Hz. Ali sık sık bu şikâyetini belirtiyor, kendisinin halifeyi korumaya çalıştığını, fakat Mervân, Muâviye, Abdullah b. Âmir ve Sa'îd b. el-Âs gibi Benî Ümeyyelilerin onu zor duruma soktuklarını söylüyordu[418]. Halifenin eşi Nâile de onun Ümeyyeoğulları'nın akıllarına uyduğunu söylüyordu. Hz. Ali'nin ayrılmasından sonra gelerek, "Ali'nin dediklerini işittin. Sen onu bırakıp Mervân'a uyuyorsun. Mervân da se-

---

414. İbn Âsem, *Futûh,* I, 421.
415. Taberî, *Târîh,* IV, 362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 173-174.
416. Taberî, *Târîh,* IV, 363-364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 83.
417. Taberî, *Târîh,* IV, 362-64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 83-84.
418. Taberî, *Târîh,* IV, 378.

ni arzu ettiği şekilde yönlendiriyor" diyerek Hz. Ali'nin sözlerini tasdik ediyordu[419].

Asileri Medîne'den görüşmeler yoluyla uzaklaştıramayan halife, en son çare olarak, vilâyetlerden asker istemek amacıyla valilerine mektuplar gönderdi[420]. Şam valisi Muâviye, mektubu aldığı zaman Habib b. Mesleme el-Fihrî'yi, Basra valisi Abdullah b. Âmir, Mücâşi b. Sülemî'yi, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, Muâviye b. Hudeyc'i gönderdi. Kûfe'den de Ka'ka b. Amr komutasında bir birlik Medîne'ye doğru yola çıktı[421]. Şam haricinde, diğer eyâletlerden gönderilen yardımların sonucu hakkında kaynaklarda yeterli malumat yoktur. Muâviye'nin ise kendisine yardım çağrısı geldiği zaman bir birlik hazırladığı, fakat birliğin gönderilmesini geciktirdiği rivayet edilmektedir[422]. Taberî'ye göre, Muâviye bu davranışıyla Medîne'ye Şam askerini sokarak ashâbın tepkisini çekmek istememiştir[423]. Ya'kûbî ise bu konuda farklı bir bilgi vermektedir. Ona göre Muâviye, halifeden yardım çağrısı alınca, on iki bin kişilik bir ordu hazırladı ve bu orduyu Şam'ın sınırında bekletip, kendisi Medîne'ye, halifenin yanına gitti. Halife ona niçin yalnız geldiğini ve askerlerini getirmediğini sorunca, Muâviye, durumu tetkik etmek amacıyla geldiğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Osman, "Hayır, vallahi sen benim öldürülmemi istiyorsun. Sonra da ben öldürülenin velîsiyim diye ortaya çıkacaksın. Şimdi git ve askerlerini getir." cevabını verdi. Bunun üzerine Muâviye askerleriyle birlikte gelmek üzere geri döndü, fakat onlar gelmeden halife şehid edildi[424]. Muâviye'nin, muhasara altındaki halifeye bizzat geldiğini bildiren rivayet, sadece Ya'kûbî'de geçmektedir. Bu rivayete İbn Sa'd, Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi önemli kaynaklarda rastlayamadık. Ayrıca, Muâviye'nin, Medîne'ye gelerek, isyancıları aşıp hali-

---

419. Taberî, *Târîh,* IV, 362-363, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 173.
420. Taberî, *Târîh,* IV, 368.
421. Taberî, *Târîh,* IV, 351-352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 180.
422. İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere,* IV, 1289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.
423. Taberî, *Târîh,* IV, 368.
424. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 175.

feye ulaşması da mümkün değildir. Öyleyse onun, muhasara altındaki halifeye bizzat gelmiş olması bilgisi şüpheyle karşılanmalıdır. Bu durumda, Muâviye'nin kendisinin değil, askerlerinin Medîne'ye geldiği şeklindeki rivayeti tercih etmemiz daha uygun olacaktır. Neticede Şam'dan gecikmeli olarak hareket eden askerler Vadi'l-Kura'ya geldiklerinde halifenin şehid edildiği haberini almışlar ve Medîne'ye gitmeden geri dönmüşlerdir[425].

> Ümeyyeoğulları'nın Hz. Osman'ın muhasarası ve katli esnasında takınmış oldukları tavır son derece önemlidir. Gerek daha önce, gerekse muhasara sırasında onlardan hiçbir olumlu hareket görülmediği gibi, aksine halife ile isyancıları tamamen karşı karşıya getirip bırakmışlardır. Bunun sebebi, Ümeyyeoğulları'nın, halifenin artık sonunun geldiğine inanmaları ve bu durumda ellerinde bulunan idareyi bırakmamak için yeni ve daha kuvvetli dal aramalarıdır. Onlara göre, Hz. Osman'ın kanını dava etmek daha çıkarlı bir yoldur. Çünkü Ümeyyeoğulları, aksi takdirde idarenin ellerinden tamamen çıkacağının bilincindedirler[426].

Halifenin yardımsız bırakılması hususunda Ümeyyeoğulları içinde en fazla Muâviye eleştirilir. Onun, iktidarı ele geçirmek ve halifenin kanını talep etmek için onu yardımdan mahrum bıraktığı rivayet edilir[427].

---

425. Taberî, *Târîh,* IV, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.
426. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* s. 120-121.
427. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 175. Muâviye iktidarı ele geçirdikten sonra ashâbdan Ebu Tufeyl ile aralarında şöyle bir konuşma geçer; Muâviye sorar:
— Sen Osman'ın katillerinden değil misin?
— Hayır, fakat orada bulunan ve halifeye yardımcı olmayan kişilerdenim.
— Niçin ona yardım etmedin?
— Ensar ve Muhacirûn yardım etmedi, ben de etmedim.
— Fakat halifeye yardım etmek onlar üzerine vacipti.
— Ya Emîre'l-Mü'minîn. Şam ehli seninle birlikte olduğu halde, peki sen niye ona yardım etmedin?
— Benim, Osman'ın kanını talep etmem ona yardım değil mi?
— Sen ve Osman, şairin "Ben hayatta iken gerekli yardımı yapmadın. Öldükten sonra da benim için yas tutuyorsun" dediği gibisiniz. bk. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 25.

Halifenin evini kuşatan asiler, diğer şehirlerden hac için gelecek olan Müslümanların kendilerine engel olabileceklerini düşünerek, halifeyi bir an once öldürmek istediler. Bu nedenle, kuşatmanın kırkıncı gününde saldırıya geçtiler[428]. Hz. Hasan, Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Talha gibi ashâb çocukları onları engellemek istedilerse de asilere engel olamadılar[429]. Halifenin yanına ilk önce Muhammed b. Ebî Bekir girdi. Onun sakalından tutarak "Ey Nasel[430]! Haydi şimdi seni Muâviye ve diğer adamların kurtarsın" dedi. Hz. Osman "Ey kardeşimin oğlu! Senin baban bu sakalı böyle çekmemişti. Senin bu yaptıklarına karşı Allah'a sığınırım" deyince, Muhammed bu sözlerden etkilenerek oradan ayrıldı.[431] Muhammed b. Ebî Bekir çıktıktan sonra isyancılardan Kuteyre, Sevdan b. Hımran ve el-Gafikî isminde üç kişi içeriye girdiler. Gafikî elindeki demirle halifeye vurunca Hz. Osman'ın kanı, okumakta olduğu mushafın üzerine aktı. Sevdan b. Hımran, Hz. Osman'a vurmak için kılıcını kaldırdığında, onu korumak amacıyla elini uzatan eşi Nâile'nin parmakları kesildi. Sevdan daha sonra halifeyi şehid etti[432]. Hz. Osman'ın bir gün önce rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i gördüğü, onların kendisini yanlarına çağırdıkları rivayet edilir[433]. Hz. Osman, 35/656 yılında, Zilhicce'nin 17 veya 18 (16/17 Haziran) tarihinde şehit edilmiştir[434].

---

428. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 176; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 190; İbn Kuteybe, kuşatmanın yirmi gün sürdüğünü söyler. bk. *Kitâbu'l-Me'ârif*, s. 84.
429. Taberî, *Târîh,* IV, 388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88.
430. İsyancılar halifeye bu adı takmışlardı. Nasel ahmak ihtiyar manasına gelir. Ayrıca bu isim sakalının şekliyle Hz. Osman'a benzeyen bir adamın da adıdır. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 44; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 444.
431. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 73; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 44; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 176; Taberî, *Târîh,* IV, 393-394; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 184-185.
432. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45; Taberî, *Târîh,* IV, 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 185-189; Hz. Osman'ı şehit edenin Kinane b. Bişr olduğu da rivayet edilir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 73; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 176; Taberî, *Târîh,* IV, 393.
433. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 75; İbn Hibbân, *es-Sîre*, s. 518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 450.
434. Taberî, Târîh, IV, 394; İbn Âsem, *Futûh,* I, 423; Halifenin 36/657'de öldürüldüğü de rivayet edilir. *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 593. Şehid edildiği zaman hali-

Hz. Osman'ın şehit edilmesi İslâm tarihindeki önemli dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilir. Her şeyden once, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yerine Müslümanları yönetmekle görevli olan halife toplu bir isyan neticesinde Müslümanlar tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra İslâm toplumunda uzun sürecek sancılı bir dönem başlamıştır. Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali dördüncü halife olarak seçilmiş, ancak halifeliği bilhassa Ümeyyeoğulları tarafından kabul görmemiştir. Ümeyyeoğulları başta Muâviye olmak üzere, Hz. Ali'ye biattan kaçarak Hz. Osman'ın kanı üzerinden ona karşı iktidar mücadelesi başlatmışlardır.

---

fenin kaç yaşında olduğu hususunda farklı rivayetler vardır. Bu konuda bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 77; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 176; Taberî, *Târîh,* IV, 415-417, İbn Hibbân, *es-Sîre*, s. 519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,VII, 190-191.

SONUÇ

İslâm öncesi dönemde Ümeyyeoğulları Mekke idaresinde önemli bir yere sahiptiler. Şehir devletinin öncelikli vazifelerinden olan kıyâde, Ümeyye'nin babası Abdüşşems'den itibaren bu ailenin elinde bulunuyordu. Ticarî alanda da temayüz eden Ümeyyeoğulları, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çocukluk ve gençlik dönemlerinde, Mekke'nin en zengin ve en itibarlı ailesi haline gelmişlerdi.

Peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Benî Ümeyye ileri gelenleri cephe aldılar. Bu muhalefetin arka planında, tarihî bir geçmişi olan Emevî-Hâşimî rekabetinin yattığı bir gerçektir. Hz. Peygamber(s.a.v.) vasıtasıyla Hâşimoğulları'nın tekrar eski gücüne ulaşacağına, kendi nüfuz ve iktidarlarını ellerinden çıkacağını düşünen inanan Benî Ümeyyeliler, tüm güçleriyle yeni dinin kendi kabilelerinde ve diğer insanlar arasında yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır.

Hicretten sonra, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medîne'de bir İslâm devleti teşekkül ettirme çalışmaları, başta Benî Ümeyyeliler olmak üzere Mekke aristokrasisini telaşa düşürdü. Bu yeni gelişmeyi engellemek için Müslümanlar üzerine savaşlar tertip edildi. Bedir Savaşı'na Ebû Süfyân'ın başında bulunduğu bir kervan sebep oldu. Savaş neticesin-

de, birçok Mekke lideri öldürülünce, şehir idaresi Ebû Süfyân'a kaldı. O da Uhud ve Hendek başta olmak üzere, Medîne üzerine bizzat kendisinin idare ettiği büyük savaşlar tertip etti. Ancak Müslümanlara karşı üstünlük sağlayamadı.

Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Benî Ümeyye'nin ve dolayısıyla Ebû Süfyân'ın şehir idaresindeki hakimiyetine son verdi. Zaten fethin arefesinde -Müslümanlar karşısında alınan başarısız neticeler sebebiyle- onun liderliği tartışılır hale gelmiş ve idare fiilen Benî Ümeyye kabilesi dışından olan Safvân b. Ümeyye, İkrime b. Ebî Cehil ve Süheyl b. Amr üçlüsünün eline geçmişti.

İlk Müslüman olanlar hariç, Benî Ümeyye'nin -başta Ebû Süfyân ailesi olmak üzere- büyük bir kısmı Mekke fethiyle birlikte İslâm'a girdiler. Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine en büyük düşmanlığı yapan bu aileye karşı kin besleyip onları küçük düşürücü bir hareket yapmadığı gibi, İslâm topraklarına yeni dahil edilen beldelerin idaresinde bu ailenin siyasî tecrübesinden istifade etmek istedi. Bu niyetle Ebû Süfyân, Attâb b. Esîd, Hâlid, Ebân ve Amr b. Sa'îd, Yezîd b. Ebî Süfyân gibi Benî Ümeyyeliler muhtelif bölgelere idareci olarak tayin edildiler.

Hz. Ebû Bekir de halife seçildikten sonra, bu ailenin idarî birikiminden istifadeyi sürdürmek amacıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından görevlendirilmiş olan Hâlid, Ebân ve Amr kardeşleri eski vazifelerinde tutmak istedi. Ancak onlar bu teklifi kabul etmeyerek Şam fetihlerine katılmayı tercih ettiler. İlk halife döneminde, bu aileden en önemli vazifeye getirilen kişi, Şam ordularında komutanlık yapan Yezîd b. Ebi Süfyân oldu. Hz. Ömer zamanında da aynı vazifede kalan Yezîd, fethedildikten sonra Dımeşk şehrine vali tayin edildi. Ağabeyi ile birlikte fütûhâta katılan Muâviye de, yapılan savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi. Daha sonra Yezîd'in taundan vefat etmesiyle, Hz. Ömer tarafından Dımeşk ve civarına idareci tayin edildi.

Hz. Osman'ın halife seçilmesi Ümeyyeoğulları için bir dönüm noktası oldu. O döneme kadar devlet idaresinde ikinci planda kalan bu aile, bu olayla birlikte büyük bir istikbâl imkânı elde etti. Kısa süre içerisinde, muhtelif sebeplerle, büyük eyâletlerin valileri görevden alınıp yerlerine Benî Ümeyyeli idareciler tayin edildi. Başta merkezî

idarede Mervân olmak üzere devletin hemen bütün önemli vazifeleri Benî Ümeyyelilere verildi. Tayin edilen yeni valiler gittikleri yerlerde gerçekten hatırı sayılır hizmetler yapmalarına rağmen, Muâviye hariç halk üzerinde olumlu intibalar bırakamadılar. Onlar iyi asker, iyi idareci olabirlerdi; ama Müslümanlar, Hz. Peygamber'in ashâbından faziletli, iyi ahlâklı ve ümmet arasında itibarı olan kişileri başlarında görmek istiyorlardı. Bu nedenle halk, daha baştan bu yöneticilere ısınamadı. Ayrıca devlet imkânlarının Benî Ümeyyeliler tarafından kullanılması ve bu kabileden bazı kişilere hazineden para verilmesi ümmeti rencide etti. Bu nevi uygulamalar, idare aleyhine dedikodu yayılmasına vesile oldu.

İlk altı yıllık döneminde önemli bir problem yaşamayan Hz. Osman'ın son altı yılı, tam bir karışıklık ve buhran devresi oldu. Siyasî, iktisadî ve ictimaî birçok nedenlerle İslâm devletinde bazı ihtilâflar ve karışıklıklar meydana geldi. İdarî alanda yapılan bazı hatalar da huzursuzlukların artmasına sebep oldu. Velîd b. Ukbe ve Sa'îd b. el-Âs gibi valilerin sorumsuz tavırları, idare ettikleri vilâyet halkını devlete muhalif hale getirdi. Hz. Osman ise idareciler hakkında kendisine ulaşan şikâyetleri, yine idareciler vasıtasıyla çözmeye çalıştı. Yapılan vali toplantılarında şikâyetlere çözüm bulma yerine, isyanların nasıl bastırılacağı ve asilerin nasıl etkisiz hale getirileceği tartışıldı.

Başta Kûfe, Basra ve Mısır olmak üzere şehirlerde isyan hazırlıkları başladı. Ayaklanan bir grup Kûfeli, vali toplantısından dönen idarecilerini şehre sokmayarak yönetime karşı ilk isyanı başlattı. Daha sonra adı geçen şehirlerin asileri, hepsi birden Medîne'ye gelerek halifenin evini kuşattılar. Medîne'de bulunan Ümeyyeoğulları ise, muhasara altında olan halifenin sağlıklı kararlar almasına yardım edecekleri yerde, -başta Mervân olmak üzere- asilere karşı ağır ve tehditkâr sözler söyleyerek, ortamın daha da gerilmesine sebep olarak isyancıları tahrik ettiler. Yine onlar, halife ile asiler arasında arabuluculuk yapmaya çalışan Hz. Ali'yi tüm olanların sorumlusu gibi göstermek sûretiyle, durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirdiler. Muhasaranın iyice daraldığı bir anda valilerinden yardım isteyen Hz. Osman, umduğunu bulamadı. Halifeye daha önce yardım gönderme teklifinde bulunan Muâviye bile, önce mütereddit kaldı, sonra da asker gönderilmesini geciktirdi. Gönderdiği askerî birlik Medîne yakınlarına

kadar ulaştığında halifenin şehit edildiği haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı.

Sonuç olarak, Ümeyyeoğulları, Hz. Osman döneminde halifeyi etki alanlarına alarak önemli vilâyetlerin yönetimini üstlendiler. Hz. Osman, akrabalarını göreve getirmekle, devleti daha iyi idare edebileceğini sanmıştı. Ancak onlar, halifenin bu iyi niyetini istismar ederek devleti saltanat usûlüyle yönetmeye kalkıştılar. Bu nedenle, Emevî saltanatının ilk temellerinin fiilî olarak bu dönemde atıldığını söylemek mümkündür. Benî Ümeyyeliler, ellerine geçirdikleri idareyi, her ne şartla olursa olsun bir başkasına vermek istemiyorlardı. Nitekim, halifenin muhasara altına alındığı sırada Mervân'ın asilere karşı, ellerindeki idareyi kimseye vermeyeceklerini söylemesi, Benî Ümeyye'nin bu konudaki asıl niyetini açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten de, bunu doğrular mahiyette Ümeyyeoğulları, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra onun kanını bahane ederek yeni halife Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiler. Olaylar da onların lehine gelişti. Yönetimini ele geçiren Emevîler kendi adlarını verecekleri yeni bir devletin temellerini atarak, idarenin hilâfet sisteminden saltanata geçişini sağladılar. Hilâfet döneminin Şam valisi olan Muâviye, saltanat döneminin ilk halifesi/sultanı oldu.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜRREZZAK, *Musannef,* I-XI, Beyrut 1970.

AHMED b. HANBEL, *Müsned,* I-VI, Beyrut ts.

AHMED CEVDET PAŞA, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ,* (nşr. M. Çevik), I-VI, İstanbul 1969-1970.

AKARSU, Murat, *"Hilafetine Kadar Hz. Osman"* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* I-IV, İstanbul 1986.

ÂLÛSÎ, Mahmud Şükrü, *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab,* I-III, Beyrut ts. (Daru'ş-Şarki'l-Arabî).

APAK, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs,* Ankara 2001.

________, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy.1, Bursa 2001, s. 182-188.

AYAR, Ali Rıza, *"Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet-Halk Münasebetleri"*, (Basılmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.

AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân,* Ankara 1990.

BAKIR, Abdülhâlik, "Basra", *DİA*, V, 108-111.

BARTHOLD, W., "Toharistan", *İA*, XII, 1, 399-400.

BECKER, C.H. "Abdullah b. Sa'd", *İA*, I, 40-41.

________, "Babilon", *İA*, II, 180.

BELÂZURÎ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Fütûhu'l-Buldan,* (thk. Abdullah Enis el-Tübba ve Ömer Enis el-Tübba), Beyrut 1987.

________, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, (thk. Muhammed Hamidullah); V, (thk. Goiten, S.D.F), Jerusalem 1963.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn (458/1065) *Delâilü'n-Nübüvve,* (tahric. Abdu'l-Muta Kal'acî), Beyrut 1985.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buharî (256/870), *Sahîh-i Buhârî,* I-VIII, İstanbul 1979.

BUHL, F., "Akka", *İA*, I, 250-251

________, "Ebû Süfyân", *İA*, IV, 50-51.

BUCHNER, V.F, "Sistan", *İA*, X, 715.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl,* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997.

CEVAD ALİ, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm,* I-X, Beyrut 1980.

ÇAĞATAY, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,* Ankara, 1971.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA*, XIII, 234.

DAMES, M. Longworth, "Gazne", *İA*, IV, 741.

________, "Gur", *İA*, IV, 825.

DERVEZE, İzzet, *Asru'n-Nebî,* (trc. Mehmet Yolcu), I-III, İstanbul 1989.

DİYARBEKRÎ, *Hâmis,* I-II, Beyrut, 1283.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* (trc. E. Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970.

EMECEN, Feridun, "Akka", *DİA*, II, 265.

ERASLAN, Sadık, *Sosyal ve Politik Sonuçları İtibariyle Hz. Ömer Devri Fetih Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.

ES'AD, Mahmud, *Târîh-i Dîn-i İslâm,* (sad. A. Lütfi Kazancı- Osman Kazancı), İstanbul 1983.

ETTORE, Rossi, "Trablus", *İA*, XII, 445-446.

EZRÂKÎ, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (223/837), *Ahbâru Mekke,* (thk. Rüşdi Salih Melhas), I-II Mekke-i Mükerreme 1965.

FAYDA, Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler,* İstanbul 1983.

________, *Hâlid b. Velîd,* İstanbul 1990.

________, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84-85.

________, "Abdullah b. Sa'd", *DİA*, I, 130-131.

FERRUH, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye,* Beyrut 1976.

FIĞLALI, E. Ruhi, *Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler,* AÜİFD, Ankara 1975, sy. XX, s. 227.

________, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri,* Ankara 1983.

________, *İmamiyye Şiası,* İstanbul 1984.

________, *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik,* İstanbul 1990.

________, *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri,* Ankara 1993.

GÖLPINARLI, Abdulbakıyy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik,* İstanbul 1979.

GROHMANN, A., "Sirhan", *İA*, X, 707.

GUEST, Rhuvan, "İskenderiye", *İA*, V, 2, 1084.

HALEBÎ, İmam Ali b. Burhaneddin (975/1567), *İnsânu'l-Uyûn,* I-III, Mısır 1964.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi,* (trc. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991.

HARTMAN, R, "Basra", *İA*, II, 320-327.

________, "Belh", *İA*, II, 485-487

________, "Cüveyn", *İA*, III, 248.

________, "Şam", *İA*, XI, 298-310.

HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), I-V, İstanbul 1985.

HEYKEL, Mehmed Hüseyin, *Muhammed Mustafa,* (trc. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1948.

HİZMETLİ, Sabri, *Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, AÜİFD*, sy. XXVII, Ankara 1985 s. 149-177.

________, *Câhız'ın İmamet Anlayışı, AÜİFD*, Ankara 1983, sy. XXVI.

HONIGMANN, I., "Nişapur", *İA*, IX, 302.

HUART, Cl., "Bâharz", *İA*, II, 222.

________, "Beyhak", *İA*, II, 582.

________, "Darabgird", *İA*, III, 532.

________, "Horasan", *İA*, V, 1, 561.

________, "Taberistan", *İA*, XI, 598.

________, "Tâlekân", *İA*, XI, 694.

İBN ABDİLBERR, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İsti'âb fî Ma'rifeti Ashâb,* I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısr).

İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillah (257/870), *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ,* (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu Ikdi'l-Ferîd,* Kahire 1965.

İBN ASEM, Ebû Muhammed b. Ahmed (314/926), *el-Futûh,* I-IV, Beyrut 1986.

İBN HABİB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber,* (thk. Eliza Lichtenstater), Beyrut ts. (Dâru'l-Afâki'l-Cidde).

İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe,* I-IV, Mısır 1328.

________, *Tehzîbü't-Tehzîb,* I-XII, Haydarabad H. 1325.

________, *Metâlibu'l-Aliyye,* Kuveyt 1973.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405-1406), *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber,* I-V, Beyrut 1971.

İBN HAVKAL, *Kitâbu Sîreti Arz,* Leiden 1967.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *Kitâbu's-Sikât,* I-II, Haydarabad 1975.

________, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ',* (tsh. Hafız Seyyid Aziz Bey), Beyrut 1987.

İBN HİŞÂM, Ebû Ahmed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-IV, Kahire 1987.

İBN HURDAZBİH, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden 1967.

İBN İSHÂK, *Siyer,* (thk. Muhammed Hamîdullah, trc. Sezai Özel) İstanbul 1988.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Me'ârif—Mektebetü'n-Nasr).

_______, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* (thk.Mustafa Abdulvahid), Kahire 1964.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Kitâbu'l-Me'ârif,* Beyrut 1970.

_______, *el-İmâme ve's-Siyâse,* (thk. Taha Muhammed Zeyni), I-II, Kahire 1967.

İBN RÜSTE, *Kitâbu Alâki'n-Nefîse*, Leiden 1967.

İBN SA'D, Muhammed (230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* I-VIII, Beyrut ts.,(-Dâru's-Sâdır).

İBN SEYYİDİNNÂS, Fethu'd-Dîn b. Seyyidinnas el-Yamurî el-Endülüsî (743/1342), *Uyûnu'l-Eser,* I-II, Beyrut ts. (Daru'l-Ma'rife).

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Kitâbu Târîhi'l-Medîneti'l-Münevvere,* (thk. Mahmud Şeltût), I-IV, Cidde 1973.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf (874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire,* I-XXII, Kahire 1929.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafa,* (thk. Mustafa Abdulvahid), Mısır 1966.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el-Kâmil fi't-Tarih,* I-IX Beyrut 1986.

_______, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe,* (thk.ve tlk. Muhammed İbrahim ve Muhammed Ahmed Aşur), 1970, I-VII, (Kitâbu'ş-Şi'b).

İBNÜ'L-FAKİH, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân,* Leiden 1967.

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, I-XII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1972.

İSTAHRÎ, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden 1967.

KÂSIMÎ, Zafir, *Nizâmü'l Hükm fî'ş- Şer'iyye ve't-Târîhi'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990.

KAYAOĞLU, İsmet, "Halifelik", *AÜİF İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, sy. IV.

KEHHÂLE, Ömer, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab,* I-V, Beyrut 1982.

KETTÂNÎ, *et-Terâtibu'l-İdariyye,* (trc. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-1993.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (350/991), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât,* (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts.(Müessesetü Kurtuba).

KONUKÇU, Enver, "Beyhak", *DİA*, VI, 57.

________, "Gazne", *DİA*, XIII, 479.

KRAMERS, J. H., "Kirman", *İA*, VI, 815.

________, "Kuhistan", *İA*, VI, 970-972.

KURTULUŞ, Rıza, "Cürcan", *DİA*, VIII, 131.

KUTLUAY, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* Ankara 1968.

LAMMENS, H, "Kureyş", İA, VI, 1014-1019.

________, "Mervân b. Hakem", *İA*, VII, 777-778.

________, "Muâviye", *İA*, VII, 438-444.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar,* (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

LİNGS, Martin (Ebûbekir Siraceddin), *Hz. Muhammed'in Hayatı,* İstanbul 1990.

MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ahmed b. Ali (845/1444), *en-Nizâ ve't-Tehâsüm Fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim,* (thk. Hüseyn Munis), Kahire 1988.

MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher,* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-IV, Mısır 1964.

MEVDÛDÎ, *Hilâfet ve Saltanat,* (trc: Ali Genceli), İstanbul 1980.

MEYDAN LAROUSSE, I-XII, Meydan Yayıncılık, İstanbul 1988.

MINORSKY, V., "Ebîverd", *İA*, IV, 5-6.

________, V., "Mûkân", *İA*, VIII, 447.

________, "Tûs", *İA*, XII, 2, 123-130.

MUHAMMED KÜRD ALİ, *Hıtatü'ş-Şam,* I-VI, Dımeşk 1983.

MUİR, Sir William, *The Caliphate,* Beyrut 1963.

MUKADDESÎ, *Ahsenü't-Tekâsim,* Leiden 1967.

MÜSLİM, İmam Ebî'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kureşî en-Neysaburî (261-874), *Sahîh-i Müslim,* (thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), I-V, Beyrut 1972.

NECCÂR, Abdülvahhâb, *Hulefâu'r-Râşidîn,* (thk. Halil el-Meys), Beyrut 1986.

NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname,* (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul 1987.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika,* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

RUSKA, J., "Serahs", *İA*, X, 502.

SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri,* Ankara 1997.

SCHWARZ, P., "Hâf", *İA*, V, 1, 61.

SIDDIQUI, İktidar Husain, "Gurlular", *DİA*, XIV, 207.

SIRMA, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi,* İstanbul 1990.

SÖNMEZ, M. Ali, "Firyâbî Ca'fer b. Muhammed" *DİA*, XIII, 145.

STRECK, M., "İstahr", *İA*, V, 2, 1128-1129.

SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ,* (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975.

SÜHEYLÎ, Abdurrahman (581/1185), *Ravdu'l-Unuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm,* (thk. Abdurrahman Vekil), I-VIII, Kahire 1967.

ŞEHBENDERZÂDE, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,* I-II, (Sad: M. Rahmi), İstanbul 1973.

ŞEKER, Dursun Ali, "Hz. Osman Döneminde Devlet Yapısı ve Sosyal Hayat", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa 1998.

ŞİBLÎ, Mevlâna, *Asr-ı Saadet,* (trc. Ö. Rıza Doğrul, nşr. O. Z. Mollamehmedoğlu), I-V, İstanbul 1977.

________, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi,* (trc: Talip Yaşar Alp), I-II İstanbul 1980.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts.

TALU, Mehmed, "Bâharzî Ali b. Hasan", *DİA*, IV, 474.

TARZİ, Abdülvehhab, "Kâbil", *İA*, VI, 16.

TOGAN, Z. Velîdi, "Herat" *İA*, V, 1, 429.

USLU, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.

________, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi,* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

________, "Herat", *DİA*, XVII, 215.

VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitâbu'l-Meğâzî,* (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.

VİDA, G.Levi Della, "Osman", *İA*, IX, 427-431.

________, *"Uzre"*, *İA*, XIII, 89-90.

WATT, W.M, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981,

________, *Hz. Muhammed Mekke'de,* (trc: Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara 1986.

________, *Hazret-i Muhammed,* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1963.

WEİR, T.A., "Daru'n-Nedve", *İA*, III, 492-493.

WELLHAUSEN, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş,*(trc.Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

________, *Arap Devleti ve Sukutu,* (trc. Fitret Işıltan), Ankara 1963.

WENSEICK, A.J., "Sa'îd b. Zeyd", *İA*, X, 82.

WIEDEMANN, E., "Sübaytila", *İA*, X, 767.

YA'KÛBÎ, İbn Vâzıh, (294/897), *Târih,* I-II, Beyrut 1960.

YAKUBOVSKY, A., "Merv", *İA*, VII, s. 773-777.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân,* I-V, Beyrut 1975.

YAZICI, Tahsin, "Belh", *DİA*, V, 416.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi,* I-X, İstanbul 1992.

YVER, G., "Kafsa", *İA*, VI, 66.

ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman 748/1347, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl,* (thk. Ali Muhammed Becavî), I-IV, Beyrut 1963.

________, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm,* (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987.

________, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* (thk. Şuayb Arnavud), I-XXIII, Beyrut 1985.

ZERKÂNÎ, el-Malikî (1222/1807) *Şerhu Mevâhibü'l-Ledünniye,* I-VIII, Beyrut 1973.

ZETTERSTEEN, K,Y, "Kûfe", *İ.A*, VI, 964-967.Abbas 29, 57, 87, 90 -91, 102, 119, 124, 184

İNDEKS

A

B

C

D

E

F

İ

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

Y

Z

TARİH DİZİSİ | 17

HZ. OSMAN DÖNEMİ DEVLET SİYASETİ

ADEM APAK

Hz. Ömer'in ardından halife seçilen Hz. Osman (24-35/644-655) zamanında da İslâm fütûhâtı devam etti. Devletin sınırları Horasan'dan Kuzey Afrika'nın batısına kadar ulaştı. Bunun sonucu olarak dili, dini, tarihi ve kültürü biribirinden farklı birçok insan, İslâm devleti içerisinde bir araya gelmiş oldu. Toplumdaki bu farklılıklar önce ihtilafların, ardından da birtakım dahilî problemlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk iki halife dönemlerinde görülmeyen ve etkileri zaman geçtikçe artan anlaşmazlıklar, dahilî bölünmelerin tetikleyicisi oldu.

Özellikle Hz. Osman devrinde başlayan ve tartışmaları uzun yıllar devam eden bu olayları ve nedenlerini ele alarak açıklığa kavuşturmak, İslâm tarihçilerinin önemli görevlerinden birisidir. Bu düşünceden yola çıkılarak bu araştırmada İslâm tarihinde Emevîler adıyla anılan tarihî sürecin oluşumunu hazırlayan hadiselere ışık tutmak hedeflenmiş, Emevî devletinin kuruluşunun arka planı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

insan yayınları

twitter.com/insanyayinlari
facebook.com/insanyayinlari
insanyayinlari.com.tr
₺15
ISBN 978 - 975 - 574 - 751 - 4
9 789755 747514